MEGJELENT
A Magyar Tudományos Akadémia – Soros Alapítvány
Bizottság támogatásával

VAJDA MIHÁLY

Orosz szocializmus Közép-Európában

Századvég Kiadó
Budapest, 1989

A kötetet sajtó alá rendezte
GYURGYÁK JÁNOS

Tartalom

Juditnak, akivel együtt csináltuk végig a létező szocializmust, s aki furcsa szabadságunkat már nem érte meg.

Előszó

A kommunista rendszer – hadd nevezzem az egyszerűség kedvéért ebben az előszóban így – mély és megoldhatatlannak tűnő válságban van. Már azokban az országokban sem a régi, ahol a hatalom még egyáltalán nem enged teret a spontán társadalmi törekvéseknek. Talán Románia az egyedüli kivétel. Két kelet-közép-európai országban, s magában a Szovjetunióban, a politikai szférában legalábbis, radikálisnak tűnő változások mennek végbe. Érdemes-e hát egy olyan könyvet kiadni, amelyik a még zavartalanul funkcionáló rendszer természetrajzát kísérli meg felvázolni? Méghozzá távolról sem valamifajta tudományos véglegesség igényével, hanem a szó eredeti értelmében esszéisztikus formában. A könyv valamennyi fejezete egy-egy kísérlet fellelni azt a fogalomrendszert és azt a nézőpontot, amelynek segítségével, ill. amelyből kiindulva megérthető a rendszer természete.

A kérdésre majd csak az olvasók adhatnak választ. Én csupán azt tudom megmondani, miért érzem én aktuálisnak ezt a könyvet, amely tulajdonképpen csak most – a kommunista rendszer Magyarországon mára már felszínre jutott és nyíltan tárgyalt válságával egy időben – állt össze könyvvé a fejemben. Két lényeges elemről van szó.

Az első: az olvasó majd látni fogja, hogy a rendszer különféle értelmezési kísérletei közül számomra az vált a leginkább megvilágítóvá, amely nem egyszerűen leírja a rendszer vonásait és működési mechanizmusait, hanem eredete felől közelíti meg azt; mindenekelőtt arra a kérdésre próbálván válaszolni, hogy mennyiben hozott megoldást a forradalmakban, polgárháború-

ban, sztálini terrorban kiformálódott rendszer azokra a problémákra, amelyekkel az orosz társadalom birkózott azóta, hogy a modernizáció mint lehetőség egyáltalán napirendre került. Lehet vitatkozni azon, hogy a kommunista rendszer kontinuus-e vagy diszkontinuus az orosz történelemmel. Ahogy Kundera mondotta: a rendszer orosz és az orosz hagyományokat tisztelő kritikusai mindenekelőtt a diszkontinuus, külső kritikusai pedig – főként ha az orosz rendszer kelet-közép-európai szenvedő alanyai – mindenekelőtt a kontinuus mozzanatokat látják. Ami viszont vitán felül áll, az az, hogy a rendszer nem az égből pottyant, hanem szervesen nőtt ki – kontinuus és diszkontinuus mozzanataival egyetemben – az Orosz Birodalom történetéből. Könyvem ehhez azt teszi hozzá: a szovjet szocializmus úgy oldotta meg az Orosz Birodalom modernizálását, hogy bizonyos alapvető orosz hagyományokkal, mindenekelőtt a történelme során kívülről mindig fenyegetett orosz nemzetnek az erős Oroszország iránti igényével nem került szembe. Hadd jegyezzem meg: meggyőződésem szerint a *glasznoszty* és a *peresztrojka* – eddig be nem teljesült – ígérete is ugyanebből az igényből fakad; annak tudomásulvételéből tudniillik, hogy a monolit rendszer csak felemásan modernizálta Oroszországot, s ez ma már azzal fenyeget, hogy az ország nem képes versenytársa maradni a valóságos modernitás világának. A jelen összefüggésben csak azt szerettem volna kiemelni, hogy a rendszer megértése szempontjából alapvetőnek tartom a történelmi hagyományok feltérképezését. Ugyanakkor az is meggyőződésem, hogy nemcsak magának az Oroszországban, ill. az egykori Orosz Birodalom helyén létrejött rendszer megértésének feltétele a hagyományok számbavétele. A hagyományok elemzése teszi azt is érthetővé, hogy miért szembesült a Szovjetunió leküzdhetetlen nehézségekkel akkor, amikor alapvetően eltérő hagyományokkal rendelkező területeket kívánt mintegy betagolni a Birodalomba. Kelet-Közép-Európa hol itt, hol ott felszínre törő lázadásait is a hagyományok magyarázzák.

Nos, minderről elég sokszor és sokféle szempontból esik szó magában a könyvben is. Itt csak azért foglaltam össze idevágó gondolataimat, mert az az érzésem, hogy *a válságból való kilábalásnak pontosan ugyanúgy a hagyományok megértése a feltétele, ahogy a rendszer értelmezésének is.* Mielőtt azonban elmondanám, hogy is értem ezt, hadd említsem meg a könyv másik olyan lényeges elemét, amely ugyancsak a válság és a felbomlás pillanatában tette számomra fontossá megjelentetését. Ez az elem a Közép-Európa probléma középpontba állítása. A rendszer nem közép-európai, hanem kelet-európai eredetű, ennek megfelelően igazi nehézségei Közép-Európával támadtak: még magán a Birodalmon belül is, a nagyon is közép-európai jellegű balti köztársaságokkal. (Tisztában vagyok az iszlám társadalmakkal kapcsolatos nehézségekkel, de könyvem csak „európai" problémákat tárgyal.)

Csehszlovákia és Magyarország, továbbá Lengyelország *közép-európaiságának a kiemelése* szintúgy nemcsak a még többé-kevésbé gördülékenyen funkcionáló rendszer nehézségeinek elemzése szempontjából lényeges, hanem a mostani új válságállapotban is.

Ezt a két elemet egymásba illesztve most már igen röviden el tudom mondani, miért éreztem hirtelen azt, hogy a kötet fejezeteit alkotó, az elmúlt néhány év során íródott esszéim aktuális könyvvé álltak össze.

Meg vagyok győződve róla, hogy a rendszer válságából való kilábalásnak különböző lehetőségei vannak, de még az alternatív lehetőségek köre is különböző aszerint, ahogyan az egyes területek, országok hagyományai különböznek egymástól. A kelet-közép-európai területek értékválasztásaimnak egyedül megfelelő kiútja a gyors felzárkózás lenne Európához, azaz az Európába való gyors integrálódás. A lassú felzárkózás már nem is igen tűnik lehetségesnek. Ha a válság túl hosszan elhúzódik, a szakadék az egyesült Nyugat- és Nyugat-Közép-Európa, valamint Kelet-Közép-Európa között oly mély lesz, hogy belátható időn belül többé már nem lehet feltölteni. De bármilyen gyors kell legyen is ez a felzárkózás, csak olyan politikai erő valósíthatja meg, amelyik nemcsak a Nyugat értékeit ismeri, s azok közép-európai megvalósításának szükségességét szajkózza, hanem megvalósításuk érdekében képes közép-európai hagyományokat mozgósítani. Sem a közép-európai hagyományokkal való kritikátlan azonosulás, sem azok türelmetlen el-

utasítása nem hozhat megoldást. Az előbbi könnyen teremthet tömegbázist magának, de nem lehet képes modernizálni Közép-Európát. Az utóbbi pedig nem tud kire építeni.

Nem vagyok naiv. Nem hiszem, hogy politikai válsághelyzetekben distanciált elméleti írásoknak túlságosan nagy lehet a befolyásuk. Ha politikai szinten nem létezik az a *konzervatív progresszió,* amely – ha egyáltalán van ilyen erő – egyedül alkalmas az értékválasztásaimnak megfelelő európai kiutat kínálni Közép-Európának, akkor e könyvnek nem lehet hatása. De ha mégis léteznék, akkor a könyv a maga gyengeségeivel, végiggondolatlanságaival, hevenyészettségével együtt is valamelyest talán hozzásegíthet e politikai csoport álláspontjának kijegecesedéséhez.

New York City–Budapest, 1989. március

I. Fejezet
Kísérlet a struktúrát feltáró szocializmus-értelmezések összefoglalására 1978-ból

1978-ban már többé-kevésbé mindenki világosan látta, hogy a Magyarországon létező szocializmus sok mindenben különbözik az egyéb kelet- és közép-európai országokban létező szocializmusoktól. Magyarországon a hatvanas évek közepe óta jelentős változások következtek be, melyeknek eredményeképpen az élet elviselhetővé vált a lakosság túlnyomó többsége számára. A teoretikust – de bizonyára másokat is – egyre jobban izgatta az a kérdés, hogy vajon...

Alternatíva-e a kádárizmus?

A válasz attól függ, mit értünk *alternatíván.* Ha csak arra vagyunk kíváncsiak, hogy a Kádár-rendszer valóban *sajátos* megjelenési formája-e annak a társadalmi alakulatnak, amely *„létező szocializmusnak"* nevezi magát, akkor feltétlenül igenlő választ kell adnunk a kérdésre.

Nem vitás, hogy a Kádár-rendszer alternatív megjelenési formája a Kelet- és Kelet-Közép-Európában uralkodó társadalmi alakulatnak. Csak egy ideáltipizáló szociológia álláspontjáról – melynek jogosultságát nem vitatom – állíthatjuk azt, hogy Kelet-Európa különböző szocialista országainak társadalmai, ha összehasonlítjuk őket, egymással azonosnak mutatkoznak. Ha Svédország és Görögország ugyanannak a rendszernek – nevezetesen a kapitalizmusnak – az *alternatívái,* akkor Magyarország Kádár János uralma alatt ugyancsak alternatívája

a „létező szocializmusnak". Ha viszont meg akarjuk érteni az emberek életét a mai kelet-európai államokban, akkor az *ideáltipizáló szemléletmódot ezen országok igen különböző történelmi hagyományai alapján konkretizálnunk kell.*

A kérdés azonban valami egészen mást céloz. Az, aki felteszi, tulajdonképpen egy sokkal konkrétabb kérdésre vár választ: arra tudniillik, hogy a „kádárizmus" nem olyan modellje-e a „létező szocializmusnak", melyet Kelet-Európa többi országai is átvehetnek?

Az erre adott válaszom a leghatározottabb nem, *hiszen „kádárizmus" tulajdonképpen nem is létezik.* Magyarország mai társadalma nem más, mint a „létező szocializmus" társadalomalakulatának variánsa, melynek sajátosságait Magyarország sajátos történelmi hagyományaival magyarázhatjuk és kellene magyaráznunk. A kérdés mégis értelmes, mert a már előre megadott válasz megokolásához számos olyan kérdést kell felvetnünk, amelyek megválaszolása nélkül ennek a társadalmi alakulatnak a vonatkozásában a kritikai társadalomelmélet tehetetlenségre van ítélve.

Három kérdésre szeretnék szorítkozni, azokra, amelyeket a legfontosabbaknak tartok. E kérdések valóban alapos megválaszolásához a kritikai elmélet egész fogalmi rendszerét át kellene gondolnunk. Tudatosan beszélek kritikai elméletről, és nem marxizmusról. Meg vagyok győződve róla ugyanis, hogy azok a törekvések, amelyek a „létező szocializmus" társadalmait a marxizmus fogalmi épületének a kereteiben akarják megérteni, kudarcra vannak ítélve. Ezek a társadalmak szétfeszítik a marxizmus fogalmi kereteit.

Lukács György 1919-ben írta a következőket: „A történelmi materializmus érvényességének társadalmi előfeltétele az önálló gazdaság." Ma már tudjuk, jobban mondva tudomásul kellene vennünk, hogy olyan társadalom, amelyben a gazdaság a többi társadalmi viszonytól valóban független, azaz önálló lenne, egyáltalában nem létezhet. De amíg a kapitalizmust, ha nagy nehezen is, mégiscsak le tudjuk írni a történelmi materializmus kategóriarendszerével, addig a „létező szocializmus" esetében olyan társadalommal állunk szemben, amelyben a gazdaság működését egyáltalában nem érthetjük

meg, ha a politikai és ideológiai hatalmi struktúrától függetlenül akarjuk vizsgálni.

Ezzel el is jutottam az első kérdéskomplexumhoz. Ha meg akarjuk érteni a „kádárizmust", azaz Magyarország mai társadalmát, akkor elkerülhetetlen, hogy ideáltipikusan megragadjuk a „létező szocializmus" társadalomalakulatának lényegi vonásait. Egészen a legutóbbi időkig a kritikai elmélet képviselőinek körében három jelentős elemzési típust különböztethettünk meg. A szovjet típusú szocializmust a következőképpen fogták fel:

a) mint a kapitalizmus és a szocializmus, illetve kommunizmus közötti átmeneti társadalmat;
b) mint a sok tekintetben már megvalósult szocializmus „visszaesését" a kapitalizmusba, és
c) mint államkapitalizmust.

Mind a három „munkahipotézis" tarthatatlan. A „létező szocializmust" nem foghatjuk fel „átmeneti társadalomként", mert semmifajta olyan immanens mozgástendenciát nem mutathatunk ki benne, amely az „igazi" szocializmus megvalósításának irányába mutatna. „Igazi" szocializmuson olyan társadalmat értek, amelyben a magántulajdon felszámolásának Marx által megjósolt *következményei* is megvalósulnának, azaz a társadalmi gazdagság minden ember számára elérhető lenne. Hogy ez lehetséges-e egyáltalán, attól most eltekinthetünk.

A „visszaesés" elmélete szintén elfogadhatatlan. A tőkés társadalom legfontosabb jegyei, így a termelési eszközök magántulajdona és a termelési feltételek feletti magánrendelkezés éppúgy hiányoznak, mint – s ez talán sokkal fontosabb – a profitorientált termelés.

Ezeket a tőkés termelési feltételeket a „létező szocializmus" országaiban soha vissza nem állították. (Jugoszláviában sem, melynek sajátosságait itt figyelmen kívül hagyom.) Ezekkel a kijelentésekkel egyszersmind az „államkapitalizmus" elméletének tarthatatlanságát is megalapoztam. Mert egy államkapitalista társadalomban, azaz egy kapitalisták nélküli kapitalizmusban lehet, hogy a szó klasszikus értelmében megszűnik a termelési eszközök magántulajdona, de nem beszélhetünk „kapitalizmusról" ott, ahol a termelést nem a gazdaság imma-

nens törvényei szabályozzák, hanem hatalmi döntések – ahogyan ez Kelet-Európában történik.* Ha e három fellelhető „munkahipotézist" kizárjuk, be kell látnunk, hogy a „létező szocializmus" esetében *új társadalmi alakulattal* van dolgunk. E társadalomalakulat nem kapitalizmus, de nem is „marxi szocializmus", hiszen ha ez utóbbi néhány strukturális vonását meg is valósította, továbbra is jellemző rá az elnyomás és kizsákmányolás.

A kritikai elméletnek nem volt olyan könnyű eljutnia erre a belátásra. Az a marxizmusban mélyen gyökerező nézet, hogy a kapitalizmust mint a történelem *utolsó* olyan társadalomalakulatát kell felfognunk, amely még ismeri az elnyomást és a kizsákmányolást, hosszú ideig megakadályozta, hogy a „létező szocializmust" mint *új* társadalmi alakulatot tekintsük. E belátás kialakulásáig minden kezdeményezés zsákutcába jutott, amely kísérletet tett e társadalmak megértésére: az elnyomást és a kizsákmányolást mindig a még egyáltalában nem, vagy csak részben megszüntetett kapitalizmusra kellett visszavezetnie. Csak az utóbbi években történtek olyan kísérletek, hogy egy kritikai elmélet segítségével (azaz egy olyannal, amely a kapitalizmussal, annak alapelveivel szemben is kritikus) a „létező szocializmust" mint új kizsákmányoló társadalomalakulatot írják le és elemezzék. Ezeknek az elméleti kezdeményezéseknek az első eredményeit a következőképpen foglalhatjuk össze:**

1. A „létező szocializmus" társadalmaiban megszűnt a termelési eszközök magántulajdona és a termelés feltételei feletti magánrendelkezés. E társadalmak uralkodó elitje „kollektíve" sem tulajdonosa a termelési eszközöknek. A magántulajdon legfontosabb jegyei, az örökletesség és elidegenítésének lehetősége hiányoznak. Az elitnek az a lehetősége, hogy rendelkezzék a termelési eszközök és ezáltal a többlettermék felett, abból ered, hogy úgy tünteti fel magát, mintha az egész népet képviselné. Ezért az elit *tagjainak* a termelési eszközök és a többlettermék feletti rendelkezési joga és lehetősége egyáltalán nem magánjellegű. Csak egy meghatározott testülethez, a párt- és államapparátushoz való tartozás következménye. Nem kétséges, hogy az uralkodó elit haszonélvezője rendelkezési hatalmának, hogy kizsákmányolja a dolgozókat, de itt a hatalom mint olyan sokkal fontosabb szerepet játszik, mint a belőle származó anyagi előnyök. A problémára később még visszatérek, azért is, mert számomra ez az egyik legfontosabb olyan pont, ahol a kritikai elméletnek felszínre kell hoznia a marxizmus még meg nem haladott liberális örökségét.

Az elit egyes tagjainál hatalmuk és privilégiumaik fennmaradása sem jogilag (mint a kapitalizmusban), sem a hagyományok által (mint a prekapitalista társadalmakban) nincsen biztosítva. Ennélfogva az egyénnek tökéletesen alkalmazkodnia kell annak a testületnek a „kasztszelleméhez", amelyhez tartozik. Ezért az uralmi apparátus felépítése a weberi értelemben vett bürokráciáéhoz hasonlít, annak minden következményével egyetemben: szigorú hierarchia, kritikátlan parancsvégrehajtás és a kezdeményezés hiánya.

Minthogy többé nincs magántulajdon, és ugyanakkor valóságos közösségi tulajdon sem jöhet létre, a termelés dinamizmusát semmi sem biztosítja belülről. Az uralmi apparátus bürokratikus struktúrája nemhogy elősegítené a gazdasági reprodukció bővített formáját, inkább akadályozza azt. A rendszer mégis meglévő dinamizmusa annak köszönhető, hogy a kapitalizmussal folytatott versenyben rákényszerül arra, hogy elősegítse „alattvalóinak" konzumorientáltságát – ennek okait még látni fogjuk. Különben a dinamizmus majd mindig alacsonyabb szintű, mint azokban a tőkés országokban, amelyek azonos fejlettségi szinten állnak. A termelékenység ugyanis igen alacsony.

2. A „szabad piacgazdaságot" központilag irányított tervgazdaság váltotta fel. Ezzel azonban csak elvben szűnt meg

* Tisztában vagyok vele, hogy a modern „ipari társadalmak" feltételei között sem tiszta piacgazdaság, sem tiszta tervgazdaság nem képzelhető el. Mindkét esetben „ideológiákról" van szó, melyek a valóságban kénytelenek a másik elvnek engedményeket tenni, hogy a mindenkori termelési feltételek össze ne omoljanak. A kapitalizmusra vonatkozóan l. Karl Polányi: *The Great Transformation.* Europa Verlag, Bécs 1977, a szocializmust illetően Bence György–Kis János–Márkus György: *Lehetséges-e egyáltalában kritikai gazdaságtan?* (Kézirat) Ennek ellenére nem másodrangú kérdés, hogy a két ideológia közül melyik a társadalom *mértékadó* szerveződési elve.

** A már említett munkákon kívül összefoglalásom legfontosabb elméleti forrása Konrád György és Szelényi Iván könyve: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Bécs, 1978. A könyv alaptézisét nem tartom ugyan elfogadhatónak, de igen sokat tanultam belőle.

„a termelés a termelésért". Bizonyos értelemben a termelés még öncélúbbá vált, mint a kapitalizmusban. A kapitalista termelés ugyanis csak abban az esetben képes célját, a profitot elérni, ha a megtermelt árukat értékesíteni tudja a piacon, ami viszont csak úgy lehetséges, ha ezek kielégítik a fogyasztók szükségleteit. A tervet azonban akkor is teljesíteni lehet, ha az ennek megfelelően termelt javak és szolgáltatások semmiféle szükségletet nem elégítenek ki. Természetesen minden társadalom kénytelen megteremteni a termelés és a fogyasztás bizonyos egyensúlyát, ehhez azonban a terv jóval kevésbé adekvát irányítási eszköz, mint a piac. A már létező egyéni szükségleteknek és ezek időbeli alakulásának „megtervezése" elvileg is megoldhatatlan feladat. A termelés és a fogyasztás egyensúlyát a tervgazdaság csak oly módon biztosíthatja, ha végső soron nemcsak a termelést, hanem a fogyasztást is megtervezi, azaz nem veszi tudomásul a létező szükségleteket, és a fogyasztást hatalmi döntések útján befolyásolja.*

A tervezők helyzete éppen azért hatalmi helyzet, mert nem a termelést szervezik a meglévő szükségleteknek megfelelően, hanem magukat a szükségleteket határozzák meg. Nem a tervezők szolgálják a „nép" szükségleteit – ez csak funkciójuk ideologikus igazolása –, hanem a „nép" szolgálja az ő céljaikat. Ez a tervgazdaság tehát a csereérték szerinti termelést fiktív használati érték szerinti termeléssel helyettesíti. Minthogy azonban a már létező fogyasztói szükségletek kielégítése, méghozzá növekvő szintű kielégítése, a rendszer működésének feltétele, szükségképpen újból és újból beengedik a piacgazdaság bizonyos elemeit. Így a rendszer működőképességét sok tekintetben olyan gazdasági szabályozások biztosítják, amelyek a rendszer „gazdasági elvének" nem felelnek meg. Éppen ez az elvtelenség és a korrupció egyik legfontosabb forrása. A „kádárizmusnak" egyik kiemelkedő sajátossága, hogy kísérletet tesz az ilyen szabályozások legalizálására, ami nem jelenti azt, hogy ne kényszerülne „illegális" szabályokat eltűrni.

* Ezért jogos a „létező szocializmus" tervgazdaságának ideáltípusát szükséglet-diktatúrának nevezni, ahogyan ezt Fehér Ferenc és Heller Ágnes teszik. Lásd: "Forms of Equality", Telos, No. 32., 1977, 6–26. o.

3. Minthogy a termelést nem a gazdálkodás immanens törvényszerűségei irányítják, hanem a tervezés, azaz hatalmi döntések, a gazdasági, politikai és ideológiai hatalmi pozíciók összefonódnak. A polgári társadalom (civil society) és a politikai állam nem válnak el többé egymástól, de ez nem jelenti azt, hogy a magánszféra egoizmusát felszámolták volna.

Olyan helyzet keletkezik, amelyet Marx a következőképpen jellemzett: „A politikai élet a maga különös önérzetének pillanataiban igyekszik elnyomni előfeltételét, a polgári társadalmat és ennek elemeit, és konstituálni magát mint az ember valódi, ellentmondás nélküli emberi nemi életét. De erre csak azáltal képes, hogy *erőszakos* ellentmondásba kerül saját életfeltételeivel..."* Egy ilyen társadalmi állapotot Marx egyáltalában nem tudott elképzelni permanens forradalom nélkül, vagy anélkül, hogy a dolog ne „a vallásnak, a magántulajdonnak, a polgári társadalom összes elemeinek helyreállításával"** végződnék. Hogyan is feltételezhette volna, hogy az a forradalom, amelyre hivatkozott, olyan világban következik be, ahol a polgári társadalom és a politikai állam elválása, ha egyáltalán, csak csíraformában ment végbe, ahol a hatalmi pluralizmus, azaz a gazdasági, politikai és ideológiai hatalmak elválása egyszerűen hiányzik. Egyáltalában nem véletlen, hogy ez a monolit uralmi forma, amely totális, azaz minden életszférát átfog, annál anakronisztikusabb egy országban, minél előrehaladottabb volt az említett elválási folyamat a magántulajdon felszámolását megelőzően. Ezzel azonban már a történelmi hagyományok különbségénél vagyok, egy olyan kérdéskomplexumnál, melyet később részletesebben szemügyre veszek, hogy megértsük a „kádárizmus" sajátosságait.

Az egypártrendszer csak szimbóluma a monolit uralmi formának, amely párt nélkül is éppoly jól tudna működni. A párt- és az állami szervek a hatalom egyetlen szintjén sem különböztethetők meg egymástól. Ebből semmiképpen sem következik, hogy a hatalmi apparátuson belül ne léteznének mélyreható érdekellentétek. A legfontosabb érdekellentét a „technokrácia" és a politikai-ideológiai hatalmi apparátus között áll

* *A zsidókérdéshez.* MEM 1. köt. Budapest, 1957. 359. o.
** Uo.

fenn, ezek között majd mindig feszültségek vannak. A „technokrácia" többnyire valamiféle, jóllehet korlátozott „racionalitást" (hatékonyság és „gazdasági elvek") képvisel, míg konfliktusok esetében a hatalmi apparátus többnyire a „hatalmi" szóra teszi a hangsúlyt. De a hatalmi elit a belső ellentétek ellenére is megőrzi egységét.

Ha a „technokrácia" bizonyos célkitűzései ellentétesek is a politikai-ideológiai hatalom érdekeivel, sohasem szeretne az utóbbitól „függetlenné" válni. A „technokrácia" sohasem fogja a maga sajátos, a politikai-ideológiai hatalmi apparátustól eltérő céljait és érdekeit „nyilvánosan" megfogalmazni és kifejezésre juttatni. Hiszen a „technokrácia" hatalmi pozíciója ugyanabból a forrásból származik, mint a politikai-ideológiai hatalmi apparátusé, ő is, miként az utóbbi, a „népet" képviseli. Minthogy nem magántulajdonosok, nem vállalkozók, uralmi pozíciójukat a munkásokkal szemben a kommunista párt és a szocialista állam törvényes hatalma igazolja, és a rendőri szervek védelmezik. Egy független „technokrácia" mint gazdasági hatalommal bíró csoport „ki lenne szolgáltatva" a munkásságnak. Ebből a szempontból igen tanulságos a magyar gazdasági reform története, amelyről még szólok.

A monolit hatalmi struktúra természetesen kizár minden nyilvános politikai vitát, tilos bármifajta vita az „alternatívákról". Az uralkodó elit semmiféle formában sem tűrheti a nyilvánosságot. Ez azt is megvilágítja, hogy miért nem akarják még a leghaladóbb felülről jövő reformtörekvések sem soha túllépni a gazdasági reform kereteit, miért nem kívánják érinteni a politikai struktúrát. Viszont amíg a gazdaság a politika és az ideológia függvénye marad, egy valóságos reform, legyen az csupán gazdasági, lehetetlen.

Minthogy nincsenek egymástól független hatalmi struktúrák, a hatalom felépítése gúlaformájú. Ideáltipikusan tekintve az egész társadalom egy mindent felölelő gúla, egymásra épülő, szociális státuszuk szerint pontosan el nem választható rétegekkel, amelyek annál nagyobb hatalommal rendelkeznek, minél közelebb vannak a csúcshoz.

4. A gazdasági, politikai és ideológiai hatalmi struktúra egysége totalitárius jelleget kölcsönöz a rendszernek. Ezzel semmit sem mondottunk a terror fokáról. A rendszer akkor is totalitárius marad, ha viszonylag súrlódásmentesen funkcionál, és direkt politikai terrorról a szó szoros értelmében nem beszélhetünk: a mindennapi életnek elvben egyetlen olyan területe sincsen, amelynek ne lenne politikai jelentősége. A sztálini terror idején ez a jelenség az élet teljes „átpolitizáltságában" nyilvánult meg. Ez volt a helyzet kezdetben, a rendszer stabilizálódásával azonban megváltozott a helyzet. Ma mindenkinek megvan a lehetősége arra, hogy apolitikusan viselkedjék, csak vissza kell vonulnia a magánszférába, fel kell adnia minden olyan törekvést, hogy kollektív célokat kövessen, olyanokat, amelyeknek közük van mindenki dolgához. Ha minderről lemond, akkor a maga teljes társadalmi elszigeteltségében megvan a lehetősége arra, hogy „függetlenítse magát" a politikától.

Aki tenni akar valamit a társadalomért, az bele kell hogy épüljön a hatalmi apparátusba – ez azonban azt jelenti, hogy felad minden egyéni elképzelést, minden saját kezdeményezést, és fentről meghatározott keretek, előre megadott formák között bürokratikusan tevékenykedik – ennek az az egyetlen alternatívája, ha szembehelyezkedik a rendszerrel. És ezt nem csak az úgynevezett „disszidensek" teszik. Éppúgy szembehelyezkedik a rendszerrel egy mérnök, aki semmi mást nem akar, mint egy új gyár tervét a lehető legésszerűbben megalkotni, nem törődve a bürokratikus követelményekkel. Jóllehet ma már nem fogják „szabotázs" miatt bíróság elé állítani, megbüntetni megbüntetik: elveszik tőle azt a lehetőséget, hogy továbbra is olyan munkát végezzen, amely érdekli.

A totalitárius struktúra eredménye társadalmi jellegű: az emberek közönye és ennek következtében az egyedek oly fokú privatizálódása, amely messze meghaladja a kapitalista társadalomra jellemző fokot. Nincsen olyan szervezet – még a politikától a legtávolabbra álló életterületeken sem –, amelyet ne felülről szerveznének, és amelynek céljai ne lennének összhangba hozva a hivatalos, a hatalmi apparátus által meghatározott célokkal. A totalitárius hatalom a legtöbbször még azt a feladatot is megoldotta, hogy saját hatalmának eszközévé tegyen egy olyan hagyományos szervezetet, amelynek ideoló-

giája egyáltalában nem felelhet meg a hivatalosnak: az egyházat. A magánkezdeményezés szabadsága nemcsak a gazdaságban nem létezik, hanem sehol sem.

Minthogy a hatalom megtiltja az embereknek, hogy társadalmi céljaik legyenek, aktivitásukat a személyes érdeklődés irányába kell terelnie. A hatalomnak még a fogyasztásra orientáltságot is elő kell segítenie egy olyan társadalomban, melynek hivatalos ideológiája ennek az ellenkezőjét prédikálja, s ami ennél fontosabb, amelynek gazdaságformája nem éppen kedvező a fogyasztási javak termelése szempontjából. Ez az oka annak, hogy a rendszer mindig újból és újból kísérletet tesz rá, hogy gazdasági reformok segítségével fokozza a fogyasztási javak termelését. Ezzel azonban olyan mozzanatot épít be a rendszerbe, amely magát a rendszert fenyegeti, hiszen a piacgazdaság elemei a gazdaság függetlenné válásának irányába mutatnak, s ezzel fellazítják a hatalom egységét.

A rendszernek minden bizonnyal az az alapellentmondása, hogy totalitárius hatalmi struktúrájának fenntartása végett rákényszerül arra, hogy az emberek aktivitását a tisztán magánszférába terelje, ezt azonban csak olyan eszközzel érheti el, amely éppen annyira veszélyezteti, mint az emberek társadalmi érdeklődése tenné.

5. Ezen ellentmondás feloldásának alapvető eszköze természetesen minden kritikai hang közvetlen elnyomása. Minthogy azonban egyetlen társadalom sem épülhet permanens fizikai terrorra, a hatalomnak más elnyomó eszközökre is szüksége van: ezek közül az egyik legfontosabb a hivatalos ideológia, a „marxizmus–leninizmus". De nem arról van szó, hogy az embereket meggyőzzék ennek igazságáról, mert erre a teljesen ellaposodott és kiüresedett doktrína egyáltalában nem alkalmas: a hivatalos ideológia tételei oly kiáltó ellentmondásban vannak a valósággal, hogy egyszerűen minden meggyőző erő hiányzik belőlük. A hatalom képtelen meggyőző erejű társadalomelméletet életre hívni, minthogy a „létező szocializmus" az őt előkészítő és igazoló ideológia ígéreteiből szinte semmit sem valósított meg. De a hivatalos ideológiának nem is az a feladata, hogy meggyőzze az embereket. Funkciója csak az, hogy megfossza őket a nyelvüktől. Egy olyan társadalomban, ahol az emberek a társadalmi világ problémáiról normális körülmények között csak emészthetetlen, hazug, üres frázisokat hallanak – mindenütt: az iskolában, az egyetemen, a tömegkommunikációs csatornákon –, magától megszűnik minden érdeklődésük az ilyen problémák iránt. Az emberek csak részlegesen képesek megfogalmazni az elégedetlenségüket, anélkül, hogy gondjaik okát egy magasabb elvonatkoztatási szinten általánosítani tudnák. Maga a nyelv is elkerülhetetlenül magánemberekké teszi őket.

Miután felvázoltuk a „létező szocializmus" társadalmi rendszerének fő vonásait, nem kell részletesen ecsetelnünk, hogy ez olyan társadalom, amelyben a kisebbség kezén lévő hatalmi apparátus elnyomja és tehetetlenségre kárhoztatja a többséget. De ha az elnyomás mellett még kizsákmányolásról is szólok, akkor álláspontomat részletesebben meg kell világítanom. A kizsákmányolás fogalma szükségképpen a társadalmilag termelt többlettermék magánelsajátítását tartalmazza.

Ahhoz, hogy egy társadalom létezhessék, többletterméket kell termelnie, és szabályoznia kell ennek elosztását. A többlettermék egyenlőtlen elosztása már magában foglalja a kizsákmányolást: a kizsákmányolók mindig azok, akik hasznot húznak a többlettermék elosztásából. Ha azonban kizsákmányoláson pusztán az anyagi elosztás igazságtalanságait értjük, és kizárólag arra gondolunk, hogy az igazságtalanságot az elosztás szférájában keressük, akkor elképzelhetünk magunknak egy olyan társadalmat, amelyben, jóllehet a kizsákmányolás megszűnt, a termelés és elosztás problémái nincsenek megoldva – ha humanista álláspontról vesszük szemügyre a dolgot. A magánfogyasztás leglényegesebb különbségeit talán már a kapitalizmusban is fel lehet számolni – egy valóban progresszív jövedelemadó segítségével –, ennek nem kell szükségképpen a magángazdasági kezdeményezés megbénításához vezetnie: ugyanis teljesen jogosulatlan, ha az érdekmotiváltságot a puszta gazdasági ösztönzésre redukáljuk. A hatalmi érdeknek, azaz annak az érdeknek, hogy hatalommal rendelkezzünk más emberek felett, a mai társadalmakban bizonyára nem kisebb a motiváló szerepe, mint a gyakorta emlegetett tisztán gazdasági érdeknek. Ameddig az ember csak ak-

kor rendelkezhet önmaga felett, ha mások felett is rendelkezik – s ez a helyzet az összes mai társadalmi struktúrában –, addig az is érdeke, hogy hatalommal rendelkezzék. Hogy ezt a hatalmi pozíciót kizsákmányoló pozícióként kell-e jellemeznünk, mert általában gazdasági előnyökkel is jár, azt itt felesleges megvizsgálnunk. Egy dolog világos: teljesen függetlenül attól, hogy a „létező szocializmusban" a hatalom birtokosai magánelőnyöket is húznak-e a pozíciójukból – amit rendszerint megtesznek –, ők azok, akik az össztársadalmi termelési és elosztási folyamatot irányítják, és ezáltal az össztársadalmi gazdaság és azzal együtt a lakosság többsége felett rendelkezhetnek. Vajon ez az összefonódott politikai és gazdasági rendelkezési lehetőség, azaz a hatalom, amelyből a széles többség – a gúla alapja – ki van zárva, illetőleg amelynek alá van vetve, rendelkezhet-e egyáltalában legitimitással? Ez a második kérdés, amelyre válaszolni szeretnék.

Egyrészről a bürokratikus struktúra, másrészről az egyedek teljes elszigeteltsége akkor is bizonyos stabilitást kölcsönözne a rendszernek, ha az elnyomottak nem fogadnák el a rendszer jogosultságát. Csakhogy egyáltalában nem igaz, hogy a rendszer mindenütt csupán a meztelen erőszakra, illetve a tehetetlenségre épülne. A „létező szocializmus" számos országában a hatalom legitim, azaz az „alattvalók" többsége által elfogadott uralom. Amennyiben ilyen legitimitás egyáltalában létezik, ez a nemzeti hagyományokban gyökerezik. Azokban az országokban, amelyekben a nemzeti hagyományokkal való kontinuitását a hatalom nem tudta megőrizni, illetve kiépíteni, ott a maga legitimációs bázisát sem tudta kialakítani. Olyan nemzeti hagyományokról beszélek, amelyekhez a legkülönbözőbb mozzanatok tartoznak hozzá, a hatalmi forma kontinuitásától a mindennapi életformákon keresztül egészen a szellemi beállítódásokig. Ennek a hagyománynak a legfontosabb eleme a nacionalizmus, amely Kelet-Európában mindmáig számos tekintetben nagyon jelentős szerepet játszott és játszik.*

* Nagyon sokat beszélnek arról, hogy a nacionalizmus milyen szerepet játszik a mai Kelet-Európában és különösen Oroszországban. Azt a tételt azonban, hogy a rendszer legitimációs bázisát a nacionalizmus alkotja, tudomásom szerint Arató András fogalmazta meg elsőként. Vö. „Understanding Bureaucratic Centralism", Telos, No. 35., 1978. 85. o.

Mielőtt a nacionalizmusról mint legitimációs bázisról szólnék, hangsúlyozni szeretném, hogy a hatalom hagyományos formája Oroszországban őrződött meg a leginkább, ott, ahol a „létező szocializmus" genuin forradalom gyermeke. A forradalom előtti és utáni Oroszország hatalmi struktúrájának hasonlóságáról oly sokat beszéltek már, hogy itt ezt a kérdést teljesen felesleges lenne tovább boncolgatni, annál is inkább, minthogy elsősorban Magyarországról szeretnék beszélni. De mindenképpen tisztáznunk kell még, hogy a rendszer végső magyarázata vajon nem a marxizmus egy meghatározott formájának a forradalom előtti Oroszország félázsiai, félfeudális struktúrájával való találkozása-e. A forradalmi marxizmus alapvető célja a *civil society* és a politikai állam hasadásának a felszámolása volt. Mármost a bolsevizmus olyan társadalomra talált, amelyben ez a hasadás, ha egyáltalában, akkor is csak csíraformában létezett. Ahhoz, hogy a hasadást megszüntessék, elegendő volt a modern típusú *civil society* csíráit és a hozzátartozó individualitást elnyomni. A hasadás „meghaladásának" ma előttünk álló formáját egy nagy, független országban Sztálin terrorja sem valósíthatta volna meg, ha a hasadás azt megelőzően már előrehaladott állapotban lett volna. Az egész társadalom államosítása, a társadalom bekebelezése az állam kristálystruktúrájába – ahogy Rudolf Bahro jellemezte a dolgot – csak ott sikerülhetett, ahol azt megelőzően is egyedül az államnak volt hatalma. Az erős orosz állam mindenekelőtt egy birodalmi külpolitikát kívánt megvalósítani – ez különbözteti meg a nyugat-európai abszolutizmusoktól, amelyek elsősorban a belpolitikára összpontosítottak –, ennélfogva legitimációját is a nacionalizmus képezte. Oroszországban az államnak – tekintet nélkül a belső következményekre – erősnek kellett lennie, mert csak ilyen állam tudja a nemzetet ellenségeitől megvédeni. Az orosz állam gyengesége az 1904–1905-ös Japán elleni háborúban az 1905-ös forradalmat eredményezte, a világháborús összeomlás 1917 forradalmait. (Az októberit az, hogy a februári gyenge államot teremtett.)

Az adott keretek között nem mondhatok többet arról, hogy a nacionalizmus milyen legitimáló funkciót tölt be a mai Szovjetunióban. Hogy milyen nagy jelentőségű, azt talán a „kínai ve-

szedelem" példája mutatja a leginkább; ebben a tekintetben a hatalom olyan értelmiségiek támogatását is élvezi, akik minden más tekintetben kritikai magatartást tanúsítanak. De éppen mert az orosz nacionalizmus a rendszer legfontosabb legitimációs alapja, a nemzeti kérdés egyben a legnagyobb belső feszültségek forrása is.

Ha azonban a hatalomnak a nacionalizmus a legfontosabb legitimációs bázisa, akkor egyáltalában hogyan lehet legitimációról beszélni a többi kelet-európai országban? Hogy mégis ezt teszem, talán furcsán hangzik, de egyáltalában nem olyan érthetetlen. Általánosan ismert például Ceausescu nacionalizmusa. Minthogy azonban az a Szovjetunió ellen irányul, a minket érdeklő vonatkozásban teljesen érdektelen. Magyarország viszont kifejezetten érdekes ebből a szempontból.

Ezzel azután már fel is vetettem a harmadik kérdést: mi a különössége az 1956 utáni Magyarországnak? Lehetetlen tagadni, hogy a Kádár-rendszer, a pártállam, illetve az állampárt hatalma legitim uralom. Legitimitása éppúgy a nacionalizmuson alapszik, mint a többi rendszeré, amennyiben azok egyáltalában legitimek. A Kádár-rendszer a tipikus magyar nacionalizmusra épít, egy „kis nemzet" nacionalizmusára. A rendszernek sikerült megtalálnia a hagyományoknak megfelelő formát, és ezzel önmagát legitimálnia.

Magyarországon a „létező szocializmus" struktúrájának egyetlen, a fentiekben vázolt jellemzője sem hiányzik. Itt csupán két mozzanatot szeretnék szemügyre venni: egyrészt a terv-, illetve piacgazdaság problémáját, másrészt az ideológia szerepét.

Ismeretes, hogy a tervezett gazdaságirányítási reform Magyarországon az ilyen típusú kelet-európai reformok közül a „legradikálisabb" volt. Magyarországon az volt az elképzelés, hogy a tervgazdaság piaci mechanizmusokra épüljön. A hatalmi apparátus nagyon is jól megértette, hogy a lakosság fogyasztói szükségleteinek kielégítése – és ezzel párhuzamosan az életszínvonal emelése – az ő számára is életkérdés.

Ameddig sikerül emelni az életszínvonalat, a hatalomnak nincsen mitől félnie. A fogyasztási javak termelésének biztosított fokozása elképzelhetetlen a piacszabályozás bizonyos

fontos elemeinek a bevezetése nélkül, s így maga a hatalmi apparátus kívánta elősegíteni a gazdaságirányítás új formáját. A politikai változtatások nélküli gazdasági reformot viszont óriási ellentmondások terhelik: ha a gazdaságirányítás alapformája a piac lenne, azaz a gazdaság immanens törvényszerűségei valóban meghatározóak lennének, akkor ez az ismert kísérőjelenségekhez vezetne, nevezetesen növekvő anyagi egyenlőtlenségekhez és munkanélküliséghez. Ezeket a következményeket lehetetlen leküzdeni a dolgozók szervezkedési szabadsága, a sztrájkjog nélkül, azaz végső soron politikai demokrácia nélkül. Ezt a hatalom természetesen nem akarta, s ezért néhány év után arra kényszerült, hogy a vezetőségből eltávolítsa a legprogresszívebb elemeket, azokat, akik talán a reform politikai konzekvenciáit is hajlandók lettek volna levonni. Kevésbé tűnt veszélyesnek a reformot visszavonni vagy legalábbis radikálisan lefékezni, mintsem megengedni, hogy politikai területre is behatoljon. Később azután, amikor a reform ellenfelei túl messzire mentek, és a piaci mechanizmusokat az élelmiszer-termelés területén is kezdték radikálisan megnyirbálni – el akarták venni azt a lehetőséget a mezőgazdasági termelőszövetkezetektől, hogy piacra termeljenek, s ennek következményei jelentkezni kezdtek az élelmiszer-ellátás területén –, a reformszárny, ha korlátozottabb keretek között is, ismét támadásba lendült. A fent elemzett ellentmondások közötti hányódás éppen a kádárizmust jellemzi a leghatározottabban; de legitimitása folytán nagyobb mozgástere van, s nagyobb stabilitás jellemzi. Ezt a mozgásteret ki is használja, s ezzel a maga részéről ismét csak hozzájárult ahhoz, hogy fenntartsa a legitimációs bázisát.

Ami a hivatalos ideológia szerepét illeti, úgy tűnik, mintha nem töltené be fent megvilágított funkcióját: Magyarország nincsen hermetikusan elzárva a nyugati ideológiáktól, a baloldaliaktól sem. A társadalomelmélet, de némelykor még a tömegkommunikáció nyelve is értelmes, ha tartalma sokak számára nem is fogadható el – de ez társadalomelméletek esetében magától értetődik.

Még olyan korszakok is voltak, amelyekben kritikai hangok is szóhoz jutottak. Az úgynevezett disszidensek sorsa

is sokkal elviselhetőbb, mint a többi országban. A kádárizmus valóban „liberális". De fent leírt funkcióját éppen ezen a módon töltheti be a hivatalos ideológia. Olyan országban, melynek európai orientáltságú kultúrája van, az orosz típusú „dialmat" teljesen hatástalan lenne. Nem tudná megfosztani az embereket a nyelvüktől. Ha Magyarországon a szövegek pontosan olyan laposak és üresek lennének, mint a Szovjetunióban, akkor az emberek, ha társadalmi érdeklődésüket más módon még nem ölték ki, feltétlenül alkotnának a maguk számára egy másik nyelvet. A marxizmus–leninizmust csak olyan szövegek képesek valamilyen formában közvetíteni, amelyek legalább olvashatóak; még a legkritikusabb beállítottságú embereknek is kell a folyóiratokban olvasható anyagokat találniok. És ilyen módon ezek a szövegek valóban képesek az ideológiát közvetíteni. Az intelligensen megfogalmazott, némelykor valóban fontos kérdéseket érintő és kritikát is tartalmazó marxizmus–leninizmus megálljt kiálthat más nyelveknek. „Miért is kellene más kategóriák megteremtésére törekednünk, ha a hivatalos ideológia keretein belül is megvilágíthatunk valóban fontos kérdéseket?"

Ennek ellenére a marxizmus–leninizmus ebben a formájában már valóságos veszélyt is jelenthet a hatalom számára; talán nem véletlen, hogy Magyarországon a kritikai értelmiségiek többsége a marxizmusból jött. Ezért a rendszer ebben a vonatkozásban is világos határokat szab; s ha a kritika túllépi ezt a tűrési határt, akkor – ha humánusabb eszközökkel is, mint másutt – megsemmisítik.

A kádárizmus különössége éppen azokban a formákban rejlik, amelyek lényegesen nagyobb manőverezési lehetőséget teremtenek a hatalom számára. Ezek a formák azért voltak lehetségesek, mert megfelelnek a történelmi hagyományoknak. Ezekhez a hagyományokhoz tartozik 1956 is. Meghatározott történelmi helyzetekben Magyarországon a fennállóval szembeni lázadás igen radikális volt. De e felkelések bukása után mindig létrejött valamilyen ésszerű kompromisszum. A nemzeti függetlenségért folytatott harc mozzanata minden ilyen felkelésben jelen volt. Az 1848-as forradalom Magyarországon elsősorban Ausztria elleni szabadságharc volt, az 1919-es

Tanácsköztársaság pedig tulajdonképpen csak azért jött létre, mert a fiatal magyar polgári köztársaság nem mert határozottan védekezni az „antant" által támogatott „kisantanttal" szemben. „Magyarország kis ország, a magyarok kis nemzet. A nemzeti függetlenség elérhetetlen álom. Életünket tehát a kívülről adott keretek között kell elviselhetővé tennünk. A feltételek adottak, a rendszer lényege megváltoztathatatlan – a hatalom természetszerűen nem is akarja megváltoztatni." Minthogy ezekkel a tényekkel valóban egy egész nép kibékült, a hatalom mozgásteret kapott, hogy a rendszert valóban elviselhetővé tegye. A „kádárizmus" tehát nem alternatíva, nem új modell, elviselhetősége készen talált keretekből adódik. És mert ez így van, még annak is van értelme, hogy a rendszer *mozgástendenciáiról* beszéljünk.

(1978)

II. Fejezet

Egy olyan struktúraelemzés elemzése, amely nem hagyta figyelmen kívül a hagyományokat

Cornelius Castoriadis, aki szintén a marxizmus eszméit vallotta, maga is újfajta társadalmi alakulatnak látja a szovjet típusú szocializmust. De ellentétben azokkal, akiknek rendszerleírását az előző fejezet mintegy összegezni igyekezett, persze értelmezvén is őket, Castoriadis nem akarja már a létező szocializmust a kapitalizmust felváltó, azt követő új termelőmódnak felfogni (Szelényi egy időben már állami termelőmódról beszélt, mint amely a hagyományos kapitalizmust felváltja – ha különféle utakon-módokon születik is meg.). A Castoriadis által meglátott termelőmód csak meghatározott hagyományokkal bíró világban jöhetett létre. Castoriadis úgy nevezi:

A sztratokrácia*

Castoriadis legújabb könyve mindenképpen intellektuális kalandokra csábítja az embert. Már azért is, mert eddig csak az első fele jelent meg – *A realitások* címet viseli, de még a realitásokból is hiányzik két fejezet –, s ez olyan kérdéseket vet fel – talán nem véletlenül lesz a második rész címe *A kérdések* –, amelyekre az ember feltétlenül és mihamarabb feleletet szeretne adni, legalább önmagának. Ha a valóság olyan, amilyennek Castoriadis lefesti, hát bizony nem sok jónak nézünk elébe. S az elemzés – mi tagadás – elég meggyőző. A *Devant la guerre* – Castoriadis siet leszögezni, hogy a francia *devant* szócska nem *avant* jelentésű; az ti., hogy szakadék előtt *(devant)* állok, nem azt jelenti, hogy biztosan belézuhanok, hiszen talán még lefékezhetek, vissza is fordulhatok, betemethetem a szakadékot, vagy éppenséggel egy életet fogok leélni a szakadékkal farkasszemet nézve; legyen hát *Szemközt a háborúval – realitásai* (melyekből a nyugati társadalmak lebomlásának, valamint az orosz stratégiának és az amerikai nem-stratégiának az elemzése is a második kötetben lát majd napvilágot) azonnal annak a kérdésnek a feltevésére kényszerítik az embert, hogy *van-e értelmes kiút a jelenlegi világhelyzetből?* Persze mi az, hogy értelmes? A huszadik század végén egyre inkább kénytelenek vagyunk belátni, hogy mindenfajta történetfilozófia abszurd konstrukciónak bizonyult, hogy a történelemnek nincsen értelme, célja. Ha az emberiség kollektív öngyilkosságot követ el*, vagy olyan társadalmi berendezkedésben adatik meg élnie, amelynek *a nyers erőszak a nyers erőszakért* az egyetlen jellemzője, az éppoly értelmes vagy éppenséggel értelmetlen, mint a humanista álmok megvalósulása. A kérdést tehát inkább úgy kellene feltennünk, hogy *van-e olyan kiút a jelenlegi világhelyzetből, hogy érdemes legyen élni?* Az így felvetett kérdésre viszont már a dolog logikájánál fogva akkor is csak egyéni válasz adható, ha föltesszük, hogy a realitások szigorú és elfogulatlan elemzése nem hagy kétséget felőle: az alternatíva már nem *szocializmus vagy barbárság,* hanem *a vég vagy a barbárság.* Hiszen vannak olyanok, akik csak úgy képesek élni, ha szilárdan hisznek abban, hogy „bebizonyítjuk

* Cornelius Castoriadis, *Devant la guerre* I. Párizs, Fayard, 1981. A könyv a világperspektívákat (a fegyverkezési verseny állása, a szovjet fölény kialakulása) illetően éppen úgy, mint a Szovjetunió társadalmát illetően, igen tekintélyes bizonyítóanyagra támaszkodik. Ez az írás nem tart igényt arra, hogy magát ezt a bizonyító anyagot kritikai elemzésnek vesse alá. Abból indulok ki, hogy Castoriadis óriási, lelkiismeretesen összegyűjtött adatanyaga mintegy „rendben van". Persze az adatok összegyűjtését és feldolgozását meghatározza a koncepció. Egy más koncepcióból kiindulva akár ugyanazokra a forrásokra támaszkodva is lehet a tényeket másképp értékelni. Nem állítom, hogy Castoriadis elképzelése lenne az egyedüli releváns, ha „nem hunyjuk be a szemünket a tények előtt", nem azt állítom, hogy Castoriadis megtalálta *az* „igazságot". Pusztán számomra nagyonis meggyőző elképzeléseit kísérlem meg összhangba hozni a kelet-közép-európai realitásokkal – már ahogy én ma látom őket. Az olvasó – ha úgy kívánja – fogja fel Castoriadis koncepcióját is, a reá épülő írást is gondolatkísérletként.

* Öngyilkosságot? Ha véget vetek saját életemnek – az öngyilkosság. Ha az emberiség emberi cselekedetek eredményeképpen megszűnik létezni, azt talán inkább tömeggyilkosságnak kellene neveznünk – szokjunk le végre arról, hogy az emberiséget tekintsük a szubjektumnak.

a fentieket, és minden jobbra fordul" – ők persze mindig be is bizonyítják –, mások meg akkor is óriási élvezetet találnak a borsos mártással készült bélszín elfogyasztásában, ha azt a siralomházban szolgálják fel nekik. Vagy milyen alapon emeljünk kifogást azok életszeretetével szemben, akik szerelmükkel a Moszkva-folyó partján sétálva éppen annyira – vagy talán még inkább? – megfeledkeznek a világról és társadalomról, mint azok, akiknek ugyanez a Szajna partján adatik meg?

Nos, a *Szemközt a háborúval* első kötetét olvasva mindenekelőtt ilyenfajta elmebeteg gondolatok tolulnak fel az ember agyában, különösen, ha ez az ember történetesen egy kelet-európai – hogy is nevezzem – *„másként gondolkodó".* A könyvet olvasva ugyanis ez a kelet-európai „másként gondolkodó" – szemben nyugati társaival, az ottani „rendszerkritikusokkal", akikkel éppen annak a folyamatnak az eredményeként, melyet a *Realitások*-ban Castoriadis elemez, a kelet-európai egyre kevésbé képes szót érteni – bármilyen szörnyűnek érezze is ezt, engedi magát meggyőzni. Legalábbis el tudja képzelni azt, amit a nyugati kollégája nem tud, mert nem is akar, hogy nemcsak az ő sorsa – hisz ez napnál világosabb –, hanem talán az egész emberiségé a Moszkva-folyó partján intéződik el.

Mert – jóllehet az első kötetben ez még nincsen kimondva – a világhelyzet Castoriadis által elvégzett elemzése erre a végkövetkeztetésre kell hogy kilyukadjon. Ide visz az elemzés szomorú logikája. Amint az Castoriadis egy interjújából kiderül, ezt a végső gondolatot a szerző is kimondja: „Az Oroszország jövőjét – és nagy részben a miénket is – érintő egész kérdés azon fordul meg, hogy vajon a disszidensek egy jéghegy csúcsa-e, vagy egy már eltűnőben lévő emberfajta képviselői."* A világ sorsa Oroszországban dől el, nagy részben legalábbis, ahogy Castoriadis mondja. Ha ugyanis a sztratokrácia** hatalmát magán Oroszországon belül semmi nem teszi kérdésessé, akkor vagy belesodródik az emberiség egy világméretű tömegmészárlásba, vagy senki nem akadályozza meg a „létező szocializmust" világméretű győzelmének kivívásá-

* Le Nouvel Observateur, 1982. január 2–8., 19. o.

** *Sztratosz* – görögül hadsereg

ban. A sztratokrácia hatalma viszont csak akkor válik kérdésessé, ha az orosz disszidencia nem önjelölt képviselője, hanem kifejezője valaminek: egy, a hivatalos politikával szembehelyezkedő aktív tömegérzületnek. De gondolhatja-e valaki is komolyan, hogy az orosz disszidencia – egy elszigetelt, üldözött kis csoport – valamiféle, ha nem is tömegmozgalom, de legalábbis tömeghangulat kifejezője volna? Castoriadis sem gondolhatja ezt komolyan mindazok után, ahogyan az orosz társadalmat elemzi. Ha egy társadalmat egyszer megfosztottak a nyelvétől, pontosabban, ha nyelvét instrumentális dimenzióira redukálták, hogy annak segítségével csak tenni-venni és kalkulálni lehessen, és ne lehessen többé gondolkodni (238. o.), azaz ahol a kritika „lingvisztikailag lehetetlenné" vált (235. o.), az a társadalom, amelyből száműzték a szépséget, amelyben a – hivatalos – művész nem hisz és nem is hihet magában (240. o.), az a társadalom, amelyben a mindenki harca mindenki ellen meghatározóvá lett, de úgy, hogy – ellentétben történelmileg korábbi formáival – semmiféle szociális cél szolgálatában nem áll többé, mert „nem szolgál mást, csak a bürokrata *egyén* előmenetelét, illetve (bürokratikus) túlélését" (243. o.), bizonyára nem képes tömeges – jóllehet látens – ellenállást kibontani a hatalom fennálló formájával szemben.

Kétségtelenül intellektuálisan csábító feladatnak tűnik az első kötet valóságelemzése és a második tartalomjegyzéke alapján mindezt továbbgondolni, ha rossz is belegondolni. A realitásokból adódó következtetések, illetve kérdések továbbgondolásával mégis inkább megvárnám a *Szemközt a háborúval* második kötetének megjelenését: furcsa lenne arra törekednem, hogy egy könyv megjelent első kötete alapján a meg nem jelent második kötethez fűzzek reflexiókat. A könyv azonban más vonatkozásban is továbbgondolásra késztet, különösen 1981. december 13-a után. Castoriadis a *szovjet* társadalmat elemzi, nem pedig a *szovjet típusú* társadalmakat. De nemcsak a kívülállóknak, hanem a kelet-közép-európaiaknak, mindenekelőtt a magyaroknak és közöttük a „másként gondolkodóknak" is sokszor az a benyomásuk, hogy a szovjet típusú társadalmak minden strukturális hasonlóságuk ellenére sem egyformák. A „másként gondolkodók" e benyomásának közve-

tett bizonyítéka sok esetben éppen az, hogy – mindenekelőtt a kívülállókkal, a többnyire a nyugati establishmenttel mégis így vagy úgy szolidarizáló értelmiségiekkel szemben, akik egy-egy szocialista ország társadalmának a szovjet társadalomtól eltérő vonásait emelik ki, persze főként Magyarországon – *bizonyítani* kívánják, hogy ami a dolog „lényegét" illeti, minden felszíni „jelenség" ellenére teljesen azonos típusú társadalmakról van szó. Csak azért, hogy ne más szemében keressem a szálkát, utalnék e könyv 1978-ban íródott első fejezetére, amelynek nagyjából az volt a koncepciója, hogy e társadalmak működésének – vagy éppen nem-működésének – megértéséhez tekintetbe kell ugyan venni a felszínen mutatkozó különbségeket, ezek azonban nem változtatnak azon, hogy e társadalmak strukturálisan azonosak egymással. Közülük azok „funkcionálnak", ahol az állampárt vagy pártállam vezetőinek sikerült bizonyos nemzeti tradíciókat mintegy meglovagolniok, míg egyáltalán nem vagy alig funkcionálnak azok, ahol ez bizonyos okoknál fogva nem sikerült, illetve nem is sikerülhetett. Hogy csak példákat említsek: Romániában azért nem következett be semmifajta politikai földcsuszamlás, mert Ceausescunak a maga látszat-szovjetellenességével egyrészről, a nemzeti kisebbségeket a legdurvább eszközökkel lényegében felszámolni törekvő belpolitikájával másrészről sikerült kihasználnia egy fiatal nemzet amúgy is meglehetősen agresszív nacionalizmusát. Kádáréknak azért sikerült egy legalább passzív tömegbázist teremteniök, mert a magyaroknak arra a lényegében már 1849 óta kiépülő, folytonosan megerősödő „kisnemzet-tudatára" építenek, amelynek az a lényege, hogy kis nemzet lévén tudomásul kell vennünk a mindig éppen ügyeletes nagyhatalomtól való függésünket; hogy nem a függetlenségre, hanem a függőség megszabta kereteken belül a lehető legönállóbb politikára kell törekednünk, hogy vezetőknek és vezetetteknek egymással összekacsintva ki kell játszaniok a térség politikáját éppen megszabó nagyhatalom éberségét. Vagy, hogy egy ellenpéldát is említsek: Lengyelország azért működésképtelen, mert a lengyelek büszke és harcos nacionalizmusa semmiképpen sem egyeztethető össze semmiféle nagyhatalomnak való alárendeltséggel.

Nos, lehetetlen tagadni, hogy mindebben van valami igazság. Castoriadis elemzésének fényében azonban, különösen 1981. december 13-a után talán mégis új módon kell felvetni a kérdéseket. Castoriadis Szovjetunió-elemzése ugyanis alapjában tér el a „létező szocializmus" társadalmának eddigi elemzéseitől. Az újdonság valóságos Columbus tojása: a kérdésfeltevés megfordítása. Castoriadis nem arra kérdez rá, hogy a szovjet gazdaság egésze miért funkcionál olyan elképesztően rosszul, holott a modern haditechnika kiépítésében és a Nyugattal szembeni katonai fölény kivívásában tagadhatatlan sikereket ért el az utóbbi évtizedekben. Azt kérdezi, hogy mi az oka a Szovjetunió elképesztő sikereinek, ami a haditechnika kiépítésén és a katonai fölény megteremtésén túl a harmadik világ legtöbb területén kifejezett térnyerésben is megnyilvánul. A kérdésfeltevés új annyiban, hogy az adott társadalom sikereinek értékmérőjeként nem fogadja el a nyugati világ normáit. Nem fogadja el még abban az értelemben sem, ahogy azt maguk a szovjet vezetők – legalábbis a hagyományos párt- és állami bürokrácia – elfogadja, amikor évről évre, pártkongresszusról pártkongresszusra hol burkoltabban, hol nyíltabban bizonyos területeken lemaradásról, szervezetlenségről, a hatékonyság hiányáról beszél. Castoriadis nem abból indul ki, hogy a szovjet társadalom minden katonai sikere ellenére is egy alapjában véve válsággal küzdő társadalom marad mindaddig, amíg nyugati mértékkel mérve nem képes egy legalábbis elfogadható életszínvonalat, a fogyasztási cikkeknek egy legalábbis elfogadható minőségét biztosítani. Az az álláspontja, hogy a szovjet társadalom a maga inherens céljait tekintve a leghatározottabban jól funkcionál, mert működése jól szolgálja azt az *egyetlen célt,* amelynek az utóbbi évtizedekben egész struktúrája is alárendelődött: a szocializmus világméretű győzelmének jelszavába burkolt szovjet – pontosabban orosz – *világhegemóniát.** Amíg a nyugati világ fogyasztói mércéit tekintve csapnivalóan rosszul működő termelés ennek az egyetlen célnak a megvalósulását nem akadályozza, Castoriadis szerint semmiféle értelme sincs azt állí-

* Ld. a következő exkurzust: A glasznoszty – ördögi kör.

tani, hogy a szovjet társadalom válságban van. Ennek éppen az ellenkezője áll: *a célok, a struktúra és a működés a posztsztálini időszakban egyre inkább összhangba kerülnek egymással.*

A kérdésfeltevés ilyetén megfordításának jogosultságát nehéz lenne tagadni. Nyugodtan merem azt állítani, hogy csakis ez a helyes kérdésfeltevés: ugyanis lehetővé teszi, hogy az adott társadalmat ne külső szempontok alapján, hanem *belőle magából értsük meg.* Minden más szempont hamis: a szovjet társadalmat – annak stabilitását és perspektíváit – azon méri, mennyiben képes más társadalmaknak vagy annak az utópiának a normáit kielégíteni, amelynek jegyében megszületett. De miért lenne ez a szovjet társadalom követelménye? Miért kellene nyugati típusú fogyasztói társadalommá vagy a marxi utópiának megfelelő szocializmussá válnia ahhoz, hogy fennmaradhasson, a *maga normái szerint* jól működhessék, és sikereket érhessen el?

A kérdésfeltevés megfordításának jogosultságából természetesen még nem következik az elemzés helyessége. Hogy az adott társadalom inherens céljai, struktúrája és működésmódja összhangban vannak egymással, azt bizonyítani kell. Ami a célokat – illetve az egyetlen tényleges célt – és a működésmódot illeti, Castoriadisnak nem is kell semmi alapvetően újat mondania. Sokan így látták és megírták már, hogy a szovjet párt régen lemondott a társadalom modernizálásáról: nemhogy semmifajta törekvés nem tapasztalható valóságos társadalmi átalakulások véghezvitelére, hanem még a társadalmi struktúrát és erőviszonyokat közvetlenül nem érintő gazdasági reformtörekvéseket, sőt a fogyasztói szint komolyabb emelését célzó intézkedéseket sem veszik igazán komolyan. Szaharov már évekkel ezelőtt úgy látta, hogy az életszínvonalnak az a végtelen lassú, de mégis tapasztalható emelkedése, ami a brezsnyevi időszakot jellemzi, pontosan elégséges ahhoz, hogy ne alakuljon ki tömeges méretű elégedetlenség. A szovjet társadalom*ban* – azon belül – „nem történik semmi", s ennek a teljes változatlanságnak *nincsen szüksége semmiféle ideológiára.* A „marxizmus–leninizmus" üresjáratai csak arra valók, hogy megfosszák a társadalmat a nyelvétől, hogy

lehetetlenné tegyék tartalmas, kritikai beállítottságú ellenideológiák kialakulását és főképpen elterjedését. Ami a Szovjetunió*val,* illetve politikájának eredményeként történik, az a birodalom érdekszférájába tartozó területek kiszélesülése, a „létező szocializmus" térhódítása – elsősorban a harmadik világban. És ennek a valóságos folyamatnak a megfelelőjeként a kommunista ideológia helyére egyetlen gondolat – ahogy Castoriadis nevezi: *imaginaire* – lépett: a nacionalista birodalmi gondolat. „S valóban, a pártnak mint »modernizátornak« a csődjével és annak a nevetséges zagyvaléknak a szétrohadásával, amely ideológiájául szolgál, az adott helyzetben magának a pártnak is a nemzeti-birodalmi *imaginaire* vált egyetlen létező, egyetlen *elképzelhető* kötőanyagává... A párt határozottan és feltétel nélkül azonosult a nemzeti-birodalmi üggyel, melyet minden bizonnyal saját ügyének akar tartani és tart is egyre inkább. Ő maga is odajutott, hogy az orosz Nemzet és Birodalma *imaginaire*-jének leplébe burkolva a nyers erőszakot nemesíti meg. Az apparátus vagy felbomlik – »politikájával« és »ideológiájával« együtt; vagy pedig a nagyorosz nacionalizmus-sovinizmus kölcsönzött tudatával szerelkezik fel, hogy fennmaradhasson." (256. o.)

Az ideológia elhalásának, a nemzeti-birodalmi gondolat előtérbe helyeződésének és dominanciájának teljes egészében megfelel a társadalmi újratermelés fennálló formája, az a mód, ahogyan a szovjet gazdaság funkcionál és fenntartja magát. A Szovjetunió termelése két, egymástól egyre inkább elkülönülő területre hasad szét. „Nem egy orosz »gazdaság« és »termelés« van, hanem kettő. Van a »civil« Oroszország termelése, gazdasága, élete; s van a »katonai« Oroszország termelése, gazdasága és élete." (20. o.) Egyelőre maradjunk a termelésnél és a gazdaságnál, mert amikor Castoriadis civil és katonai életről is beszél, akkor már nemcsak a működésmódot jellemzi egy ma már mindenki számára többé-kevésbé evidens módon, hanem továbbmegy a társadalmi és hatalmi struktúra jellemzésének irányába, s ez az, ami radikálisan új. Hogy a Szovjetunióban kétfajta termelés, kétfajta gazdaság létezik egymás mellett, az – legalábbis Kelet-Európában – egyre világosabbá vált körülbelül attól a pillanattól kezdve, hogy

a Szovjetuniónak elsőként sikerült mesterséges holdat, majd vele embert is eljuttatnia a világűrbe. Ahogy mifelénk mondogatni szoktuk: „Mégsem valószínű, hogy az űrhajókat olyan minőségű acélból gyártják, mint a borotvapengéiket." S ami ezzel összefüggésben ugyancsak világos, de amit Castoriadis mégsem feleslegesen hangsúlyoz: nemcsak az előállított termékek minőségének kell döntően különböznie a gazdaság két szektorában. A termelés egész szervezettségének is. A modern fegyverek tömegméretű előállítása – itt a mennyiség a döntő kérdés –, még ha ezek a fegyverek minden valószínűség szerint kevésbé tökéletesek is, mint a nyugatiak, az ipari termelésnek olyanfajta *diverzifikációját, univerzalitását, interdependenciáját* és *integrációját* (108. o.) követeli meg, ami középszerű vagy éppenséggel nyomorúságos minőségű, sokszor még a KGST-országokban sem eladható fogyasztási cikkeket termelő iparukat ugyancsak nem jellemzi – hogy a fogyasztást szolgáló legalapvetőbb termelési ág, a mezőgazdaság siralmas állapotát ne is említsük. Meglehetősen hosszú ideje tűnik már úgy, hogy a civil és a katonai termelés szektorai között a Szovjetunióban kínai falat építettek, hogy az a modern technológia, amely a haditermelést jellemzi, s mindaz, ami vele összefügg, egyáltalában nem szivárog át a civil gazdaságba. Hogy a gazdaságnak ez a kettéhasadása teljes összhangban van a belső társadalmi célkitűzések teljes hiányával, a társadalmi célokat kitűző ideológia elhalásával egyrészről, a nacionalista-birodalmi gondolat előtérbe nyomulásával másrészről, azt sem volt éppen nehéz már jó ideje észrevenni.

Ami Castoriadis elemzésében igazán új (ha mindannak fényében, amit eddig is tudtunk, nem is meglepő) megállapítás, az a következő: *maga a szovjet társadalom is kettéhasadt egy „civil" és egy „katonai" társadalomra,* s az utóbbinak, mint a *társadalom* egyik részének abszolút vezető szerepe van az előbbivel szemben. A célok – illetve az egyedülinek megmaradt célkitűzés –, valamint a gazdaság kettéhasadásának ismeretében eddig is világos volt, hogy a társadalmi erőfeszítések döntő részben a hadiipari komplexum köré csoportosulnak. De amíg úgy tesszük fel a kérdést, hogy egy társadalom egy meghatározott területen miképpen valósíthatja meg többé-

kevésbé jól a maga célkitűzéseit, miközben a másik területen szinte semmit sem képes megvalósítani abból, amit eltervezett, meglehetősen rejtélyesnek tűnik a dolog, s a kérdésre adott válaszok sohasem valami meggyőzőek. Castoriadis viszont nem ezt a kérdést teszi fel. Eleve abból indul ki, hogy nem egy társadalom van, hanem kettő, „nem egy Oroszország van, hanem kettő". (20. o.); a második, a katonai „nem a tisztek és a katonák. Egy hatalmas technikai bürokratikus apparátusról van szó, ahol is a hangsúly egyre inkább a technikaira-iparira esik." (30. o.) A döntő éppen az a mozzanat, hogy itt az orosz társadalom másik, „civil" részétől elvált technikai-ipari apparátusról van szó, egy második *zárt társadalomról* (amely zárt területeken, zárt üzemekben létezik), nem pedig a katonai vonal vagy a katonai célokat szolgáló ipari termelés nagyobb vagy állandóan növekvő súlyáról egy így vagy úgy egységes társadalmon belül. „A »katonai társadalom« (persze a »katonai« kifejezés legeslegtágabb értelmében) szubtársadalom, különálló társadalom, ami *nem így van* pl. az Egyesült Államokban. Miért? Mert Oroszországban minőségileg különbözik a társadalom többi részétől; mert ennek a lőcslábú társadalomnak ez az *egyetlen* – ismétlem: az *egyetlen* – modern szektora és testülete, az *egyetlen,* amely *hatékonyan funkcionál,* és egyre inkább az *egyetlen* »ideológiailag« (illetve az *imaginaire*-nak megfelelően) hatékony része is, mint a szocialista, nagyorosz »birodalmi« ideológia és *imaginaire szerves* és *»természetes«* megtestesülése – minthogy a párt ideológiája egyre jelentéktelenebbé lesz." (30. o.) Ez a különvált, második társadalom mint egész – tehát nem csak annak vezető rétege – rátelepült az elsőre, kizsákmányolja, vagy – talán ez fejezi ki a kettő pontos viszonyát – gyarmatosítja azt, méghozzá a „civil" állami és pártbürokrácia segítségével. Maga a „katonai" társadalom plusz a „civil" társadalom uralkodó bürokrata elitje (a „gyarmati közigazgatás") együttesen képezi az orosz társadalom privilegizált részét. Szó sincsen tehát arról, hogy az orosz társadalmat a katonák irányítanák, hogy az valamiféle burkolt katonai diktatúra lenne. A „civil" társadalmat magát a hagyományos „civil" bürokrácia irányítja, csakhogy az olymértékben alárendelődött az egyedüli modern, hatékonyan

működő, s a maga céljait megvalósítani képes „katonai" szektornak, hogy már nincsenek is önálló céljai azon kívül, hogy ne engedje a fennálló állapotok egyensúlyát megbomlani: minden rendelkezésére álló eszközzel csak azt kell biztosítania, hogy a „civil" társadalom a maga igen nyomorúságos színvonalán újra tudja termelni önmagát. És ez legelsősorban nem azért nem túlságosan nehéz feladat, mert a maga hatalmas erejével mögötte áll az *egész* második társadalom, hanem mert az első társadalomból ez utóbbi minden olyan erőt felszív, amely bármifajta komolyabb modernizálásnak, s ezen keresztül potenciálisan valamifajta társadalmi átalakulásnak a szociális bázisa lehetne. Mert ami a katonai társadalmat illeti, „azt a minden rendű és rangú – és nyilvánvalóan elsősorban az *emberi* (kiemelés tőlem – V. M.) – legjobb erőforrásoknak a katonai apparátus számára való *szisztematikus lefölözése* konstituálja – valamennyi érdekszférában". (21. o.) A *lefölözés:* ez a lényeges. A katonai technikai-bürokratikus ipari apparátus a társadalom minden pozitív erejét magába szívja. A hozzá való tartozás olyan privilégiumokkal jár, amely ennek a külön társadalomnak minden elemét hozzáköti annak *imaginaire*-jéhez. E privilégiumok elsősorban anyagi természetűek, de nem csak azok, és nem csak közvetlenül. Nem csak közvetlenül, mert az idetartozók számára nemcsak a magasabb fizetés biztosít magasabb életszínvonalat, hanem az a tény is, hogy az apparátushoz tartozó úgynevezett zárt üzemek dolgozói – anélkül, hogy naphosszat sorba kellene állniok, s ki lennének téve a fogyasztói szféra tökéletes szervezetlenségének – mindahhoz hozzájuthatnak, amihez az első társadalom tagjai (leszámítva a bürokrata elitet a maga zárt üzleteivel) nem. S nem csak anyagi természetűek, amennyiben a katonai szférába tartozók azzal az élet egész minősége szempontjából ugyancsak nem közömbös „privilégiummal" is rendelkeznek, hogy „értelmes" munkát végezhetnek, azaz egy viszonylag jól szervezett termelésen belül képzettségüknek megfelelő, kvalifikált munkához juthatnak. Semmi csodálkoznivaló nincs azon, hogy mind a műszaki értelmiségnek, mind a műszaki középkádereknek, mind pedig a szakmunkásoknak a legintelligensebbjei, legjobbjai nem tiltakoznak az ellen, hogy ezen a komplexumon belül helyezzék el őket, még ha a dolognak meg is van az a negatív aspektusa, hogy a zárt (nem feltétlenül közvetlenül fegyvert vagy hadianyagot gyártó, de szervezetüket tekintve hadiüzem jellegű) üzemek alkalmazottaira bizonyos kötöttségek vonatkoznak. Ezt az árat csak akkor nem lenne érdemes megfizetni, illetve az emberek csak akkor éreznék egyáltalában, hogy privilégiumaikért valamiféle árat fizetnek, ha a „civil" társadalom polgárai komoly szabadságokkal rendelkeznének.

Ha mindezeket a – Castoriadis által jól dokumentált – mozzanatokat figyelembe vesszük, szinte magától értetődik, hogy az első, a „civil" társadalmat a maga sztratokráciához kötött bürokráciája *sem nem lehet képes, sem nem akarhatja** modernizálni. Ha a „katonai" társadalom szisztematikusan és minden tekintetben lefölözi a „civil" társadalmat, akkor belőle éppen azokat az erőket vonja el, amelyekre építve bármiféle reform megvalósítható lenne. Persze a „civil" társadalom tagjait nem nevezhetjük az orosz társadalom selejtjének – ehhez azért túl nagy, számszerűleg a társadalom aktív keresőinek túlnyomó többségét teszi ki –, ha azonban a társadalom egészének legjobb, legaktívabb, legkezdeményezőképesebb elemei nem tartoznak hozzá, az átlagos és az átlag alatti nem válhat komoly, fantasztikus erőfeszítéseket megkívánó átalakulások hordozójává. Már csak azért sem, mert ha a korábban talán még komolyan gondolt reformokat *nem a múltat radikálisan megtagadva,* hanem – mindenfajta megrázkódtatást elkerülendő – *szinte észrevétlenül* kívánnák bevezetni, a nem-privilégizáltaktól semmiképpen sem várható el, hogy képességeiket unos-untalan ismételgetett és soha meg nem valósult célok érdekében mozgósítsák. A katonai komplexum jó vagy

* A nem-akarás persze nem egyértelmű. Egyrészt azért nem, mert a „civil" bürokrácia – vagy legalábbis ennek egy része – máig is tesz tétova kísérleteket arra, hogy bizonyos mértékig függetlenítse magát a sztratokráciától (bizonyára ők azok például, akik határozottan kiemelik Magyarország sikereit, próbálnák „alkalmazni" a magyarországi tapasztalatokat). Másrészt mert kétségtelenül nagyobb biztonságban érezné magát egy igazán elégedett társadalom felett uralkodva. Mégsem akarhatja igazán a modernizálást, minthogy az – ha egyáltalán megvalósítható lenne (szerintem már csak a hatalmas birodalom és apparátusa tehetetlensége, inerciája folytán sem az) – komolyan veszélyeztetné a fennálló belső hatalmi egyensúlyt. Lásd később.

viszonylag jó működésének pedig éppen az a feltétele, hogy a hozzá való tartozás *a „civil” szektorral szemben privilégiumokat jelentsen.* Nem is akarhatnak tehát komoly reformokat beindítani: ehhez a „civil” szektor mozgékonyabb elemeit is oly módon kellene privilegizálni, ahogyan a katonai szektorhoz tartozókat, amivel az utóbbi viszont elveszítené vonzerejét. *Ha már egyszer a társadalom kettészakadt, a katonai rész jó működésének a civil rész rossz működése a feltétele.*

S még egy mozzanatról nem feledkezhetünk meg: minthogy a katonai célú termelés a dolog természeténél fogva nem piaci mechanizmusokon alapszik, a bürokratikus szovjet gazdaságirányítás nem is akadályozza normális funkcionálását. A „civil” társadalom bármiféle reformjának viszont alapvető feltétele lenne, hogy a fogyasztási cikkek termelését és elosztását piaci mechanizmusok szabályozzák. Az erre való áttéréstől viszont a pártbürokrácia még akkor is visszariadt volna, ha nem lett volna alárendelődve a katonai komplexumnak. Pontosabban: a katonai komplexum egyeduralmát *az teremtette meg,* hogy a pártbürokrácia visszariadt a reformtól. S nem azért – amint ezt hosszú ideig gondoltuk –, mert ragaszkodott volna a maga ideológiai prerogatíváihoz, nevezetesen ahhoz, hogy „a kapitalista termelés anarchiájával szemben a kommunizmus a szükségletekre építő tervgazdálkodást jelenti”. Mikor nem adta fel – hol burkoltan, hol nyíltan is – ez a bürokrácia a maga ideológiai prerogatíváit, ha érdekei éppen ezt kívánták? Nem erről van szó. A bürokrácia – s nem alaptalanul – a maga hatalmát féltette a piaci mechanizmusok bevezetésétől. A gazdasági szabadság „melegágya” lehet másfajta szabadságoknak, minthogy általa a társadalom szükségképpen kicsúszik az állam közvetlen ellenőrzése alól. A szovjet társadalomnak a fogyasztói igényeket felkeltő és kielégítő reformja e társadalmat hosszú távon alapjaiban rendítené meg: az első lépés lenne ahhoz, hogy a civil társadalom (most a szó általánosabb értelmében) függetlenítse magát az államtól, hogy a társadalmi egész megszűnjék államosított társadalom lenni.

Castoriadis – ha nem értem félre – úgy látja, hogy az elmúlt húsz évben kialakult sztratokrácia egy államosított társadalom belső mozgástendenciájának *szinte szükségképpeni eredménye:* amennyiben az államtársadalom uralkodó elitje a könnyebb ellenállás vonalán halad, végül is ide kell eljutnia. A tervutasításos gazdaság csak extenzív gazdaságfejlesztésre, illetve improduktív (hadi) termelésre alkalmas. Az extenzív fejlődési szakasz lezárulása után vagy szinte automatikusan a fegyverkezésre térnek át, vagy valamifajta radikális – az egész társadalmat érintő – reformokra lenne szükség. Castoriadis úgy látja, hogy közvetlenül Sztálin halála után történtek bizonyos tétova kísérletek egy fogyasztói típusú társadalom irányába való mozgás megindítására (Malenkov koncepciója, de részben még Hruscsové is, jóllehet ő már a katonai vonal erősítéséhez is hozzákezdett vagy hozzájárult), amelyek számtalan oknál fogva hajótörést szenvedtek.

Eddig Castoriadis gondolatmenetének – itt-ott talán leegyszerűsített, itt-ott talán a magam elképzeléseinek fényében kicsit átalakított – ismertetése. Ezt a meggyőző, de – ismétlem – gondolatkísérletként felfogott elemzést szeretném a továbbiakban a magam kelet-közép-európai tapasztalatainak fényében mintegy kiegészíteni és alátámasztani. Az a meggyőződésem ugyanis, hogy a kelet-közép-európai tapasztalatok a maguk közvetlenségében, ideologikusan el nem torzított voltukban – vagyis akkor, ha hiszünk a szemünknek, ha a „jelenségekből” indulunk ki, s nem keresünk mögöttük valamifajta „lényeget”, amely a „jelenségeket” irrelevánssá teszi, egyszóval ha abból indulunk ki, hogy ezek a társadalmak *mások,* mint a szovjet társadalom – egyértelműen alátámasztják Castoriadisnak a szovjet társadalomra mint sztratokráciára vonatkozó elképzeléseit.

Castoriadis a kérdésfeltevés fentebb elemzett megfordításával lehetővé tette, hogy a szovjet blokk társadalmainak „működésére”, illetve „nem működésére” vonatkozó, egymástól eltérő empirikus tapasztalatainkat ne kelljen egy általános érvénnyel megkonstruált modellnek alárendelnünk, amely végső soron ezen országok közös szerkezeti modellje lenne, s amelytől az egyik vagy a másik – az ilyenfajta konstrukciók természetének megfelelően – ilyen vagy olyan mértékben térne el. Amíg a szovjet típusú társadalmakat az ipari-fogyasztói tár-

sadalmak mércéjén igyekszünk mérni, azaz *valamennyiük* vonatkozásában azt a kérdést tesszük fel, hogy miért *nem* funkcionálnak, vagy legalábbis miért funkcionálnak olyan rosszul, addig a közöttük fennálló különbségek lényegében mennyiségi különbségekre redukálódnak, a birodalom és „társult országai" egyaránt rosszul funkcionáló fogyasztói társadalomnak tűnnek. Mihelyst azonban a birodalmat – a megfordított kérdésfeltevés eredményeképpen – a maga inherens mértékével mérjük, s jól funkcionáló sztratokráciának tekintjük, szinte magától adódik az a gondolat, hogy a „társult országok" szerkezete – a hatalmi elit elképzeléseitől, szándékaitól, akaratától teljesen függetlenül is – nem lehet sztratokratikus, ha másért nem, azért mert ezekben az országokban nem működhet a nacionalista-birodalmi gondolat, az Oroszországot meghatározó *imaginaire.* A Szovjetuniótól való teljes függőség, a neki való kiszolgáltatottság eredményezheti azt, hogy ezeknek az országoknak az uralkodó elitje valahogy olyanfajta függőségi viszonyban áll az orosz sztratokráciával, mint az orosz társadalom „civil" bürokráciája, s nagyjából és egészében ténylegesen is ez a helyzet. Ebből azonban nem következik, hogy ezeknek az országoknak a lakossága – a sztratokrácián és a „civil" bürokrácián kívülrekedt orosz társadalomhoz hasonlóan – abban a meggyőződésben élne, hogy az orosz birodalom dicsőségéből neki is jut, hogy a birodalmi dicsőség részben mintegy kárpótolja sanyarú sorsáért. Éppen ellenkezőleg: nemhogy az orosz birodalmi sikerek részesének, hanem azok áldozatának érzi magát – s teljes joggal.

Magyarán: minél egyértelműbbé lesz, hogy az orosz birodalomnak magának kizárólag a nemzeti-birodalmi *imaginaire,* a nagyorosz nacionalizmus az ideológiai kötőanyaga, annál reménytelenebb, hogy a „társult országok" társadalmát a szovjet ideológia képes legyen összetartani. A kommunizmus eredeti gondolata ezekben éppúgy megszűnt hatékony ideológiának lenni – vagy talán soha nem is volt az –, mint magában a Szovjetunióban. Az oroszoknál ennek helyébe a nacionalizmus lépett, méghozzá egy világbirodalmi törekvésekre épülő nacionalizmus, a birodalomnak teljesen alárendelt országok esetében viszont ez a fajta helyettesítés a dolog természeténél

fogva képtelenség. Így célok, működés és struktúra azon összhangjáról, amely a Szovjetuniót jellemzi, semmiféleképpen nem lehet szó. Vagy sikerül találni olyan társadalmi célokat, amelyek ezeket az országokat – legalábbis ideig-óráig – összetartják (de ezek a célok nem lehetnek alárendelve a Szovjetuniót összetartó *imaginaire*-nek), vagy ezek a társadalmak tényleg „nem működnek". Nem működnek ugyanis abban az értelemben, hogy – ellentétben a Szovjetunióval – minimális konszenzus híján társadalmi egyensúlyuk állandó felborulással fenyeget.

Hogy ezekben a kelet-közép-európai országokban általában vagy külön-külön bármelyikükben megindult-e a társadalom kettéválásának az a folyamata, amely Castoriadis szerint a Szovjetunió társadalmának alapjellemzője, erre vonatkozóan semmi kézzelfoghatót és biztosat nem tudok mondani. Hangsúlyozni szeretném: nem arról van szó, hogy nemzeti jövedelmüknek mekkora hányadát költik hadiiparra és fegyverkezésre – ez adott esetben még nagyobb is lehet, mint a Szovjetunióban, de ettől még nem jogosult sztratokráciáról beszélni. A kérdés lényege az, hogy a társadalmi struktúra és a termelés reprodukciós folyamatának struktúrája alárendelődik-e a hadi célú termelésnek és a fegyverkezésnek, s ennek eredményeként elválik-e egymástól a „katonai" és a „civil" társadalom. Éppen december 13-a fényében hajlamos lennék azt gondolni, hogy Lengyelország esetében például igen. Hiszen december 13-a éppen azért érte oly meglepetésszerűen a világot és magát a lengyel társadalmat is, mert minden eddigi történelmi tapasztalatnak ellentmond, hogy egy, a politikai hatalommal ilyen egységesen és öntudatosan szembeszálló, a politikai hatalmat mint olyant tökéletesen megbénító társadalom egyáltalában nem volt képes „infiltrálni" a hadsereget, pontosabban annak alsó és közép-tisztikarát, amelynek magatartása – mint tudjuk – ilyen esetekben a legdöntőbb faktor. A szovjet beavatkozás lehetőségét kizárni nem lehetett, azt azonban, hogy a forradalmi folyamatot, amely – a hatalmi elitet leszámítva – szinte példa nélkül állóan fogta át a társadalom valamennyi rétegét, belső erők felszámolhatják, csak az tudhatta elképzelni, akiben valamilyen formában már megfogant a ketté-

osztott társadalom gondolata. Hangsúlyozni szeretném viszont: semmiféle alapom nincsen azt állítani, hogy a hasadás a lengyel társadalomban olyan mértékű, illetve *olyan jellegű* lenne, mint a Szovjetunióban. Ha ez lenne a helyzet, akkor véleményem szerint nem is került volna sor a lényegében már 1970-ben megindult, s 1980–81-ben megérlelődött forradalmi folyamatra. A lengyel katonai puccs sikere számomra legfeljebb annak a bizonyítéka, hogy egy sztratokrata hatalom kiépítésére irányuló folyamat ebben az országban legalábbis megindult. A lengyel helyzet egésze inkább azt látszik igazolni, amit alább szeretnék elemezni, hogy ti. a Szovjetunióval ellentétben Kelet-Közép-Európában az ilyen jellegű törekvések csődhöz vezetnek.

Nyitva hagyom tehát azt a kérdést, hogy vajon ezekben az országokban történtek-e kísérletek a társadalomnak a Szovjetunióéhoz hasonló kettéválasztására vagy sem.* Még azt a kérdést sem kívánom felvetni, hogy vajon az egyre több országban lassan katasztrofálissá váló ellátási nehézségek bármifajta összefüggésbe hozhatók-e nemhogy ilyen irányú törekvésekkel, hanem egyáltalában a hadi célú kiadásokkal. Mindez természetesen egyáltalán nem mellékes, ha ténylegesen meg akarjuk érteni az ezekben az országokban zajló társadalmi folyamatokat. Azt azonban az idevágó adatok ismeretének hiányában is végig lehet gondolni, hogy ezekben az országokban miért tűnik lehetetlennek az esetleges ilyen irányú törekvések sikere. Kivéve talán Romániát, ahol ha nem is a nemzeti-birodalmi gondolat, de az agresszív nacionalizmus mind a mai napig összetartani látszik a társadalmat, ahol számos tényező utal arra, hogy a társadalmat kifejezetten militarizálni akarják, és ahol azok az alább elemzendő történelmi-szociális akadályok sem látszanak fennforogni, melyek a sztratokrácia kialakulásának folyamatát Kelet-Közép-Európában a nacionalista *imaginaire* hatástalanságán túlmenően is lehetetlenné látszanak tenni.

Lássuk ezeket a tényezőket!

* A kísérletet persze ne úgy értsük, hogy magát a társadalmat kettéválasztani törekvő tudatos megfontolásokról lenne szó; csupán olyan konkrét folyamatok megindításáról, amelyek a Szovjetunióban ide vezettek.

A legdöntőbb mozzanatról, hogy ti. a nemzeti-birodalmi gondolat nemhogy elősegítené ezt a folyamatot, hanem éppen ellene hat, már szóltam, s itt tulajdonképpen evidenciáról van szó. Az *orosz világhegemónia* – bármibe csomagolt – gondolatának exportja ugyancsak kétséges vállalkozás – kivéve a harmadik világ bizonyos országait.* Ami Kelet-Közép-Európát illeti, a dolog evidensnek tűnik, de egy nagyon is kézenfekvő ellenvetést nem hagyhatok figyelmen kívül. Mindeddig a Szovjetunióról, annak társadalmáról szóltam, s – Castoriadis nyomán – azt mondottam, hogy ezt ideológiailag az orosz nemzeti-birodalmi gondolat cementezte össze. Mi a helyzet a Szovjetunió lakosságának többségét kitevő nem orosz nemzetiségekkel? Vajon őket is kárpótolják a Szovjetunió világsikerei, amelyek Oroszország naggyá tételét jelentik (ez a jelentésük!)? Nyilvánvalóan nem, s nagyon jól tudjuk, hogy a nemzeti kérdés enyhén szólva megoldatlan volta lényegében véve az egyetlen tényező, amely a Szovjetunióban időnként komoly egyensúlyzavarokat eredményez. A Szovjetunió e belső problémái mégsem említhetők egy lapon a kelet-közép-európai országokkal kapcsolatos nehézségeivel. A Szovjetunió tagköztársaságai semmiféle komoly, hatalmi pozíciót jelentő függetlenséggel nem rendelkeznek; nincsen önálló hadseregük, a belbiztonsági szolgálat is össz-szövetségi szervezésű, és gazdaságilag is teljesen beintegrálódtak az orosz birodalom gazdaságába. Ha a Varsói Szerződés tagállamainak hadseregei – de jure csak részben (Közös Hadsereg), de facto teljes egészében – alá vannak is rendelve a Vörös Hadseregnek, ha nem is zárhatjuk ki szovjet szakértők közreműködését ezen országok belbiztonsági szerveinek munkájában, a magyar vagy a lengyel függetlenségi törekvések szovjet csapatok segítségével történő leverése mégiscsak beavatkozás más országok belügyeibe, amire a Szovjetunió nem könnyen szánja rá magát. (Lengyelországban egyáltalán nem szánta rá magát – s nyilvánvalóan nemcsak azért, mert bizonyos volt egy lengyel katonai puccs lehetőségében.) De mondjuk, észt megmozdulásokat minden további nélkül le lehet törni – s ami ennél

* Hogy ott miért lehet sikeres, azt külön dolgozatnak kellene tárgyalnia.

sokkalta fontosabb, lehet engedni nem kibontakozni – csupán-csak „belső" erőkre, magára a KGB-re, vagy mondjuk kazah csapatokra támaszkodva, mindenfajta nemzetközi konfliktus veszélye nélkül. Egyáltalában nem közömbös tehát, hogy egy nemzeti köztársaság az orosz birodalom része-e, s ennek eredményeként társadalma is lassan beintegrálódik-e az oroszba*, vagy csak a birodalomnak alárendelt, formailag független ország marad. A nemzetiségek léte zavarhatja az orosz nemzeti-birodalmi gondolat funkcionálását, de egészében véve nem akadályozhatja meg azt, mert az oroszok az államigazgatásilag és gazdaságilag végezetül egységes és egyre egységesebbé váló birodalom minden lényeges hatalmi pozícióját a kezükben tartják.**

A második tényező: a kelet-közép-európai országokban az *écrémage,* a lefölözés nem működhet. Castoriadis érzésem szerint nem hangsúlyozza eléggé, hogy erről csak olyan társadalomban lehet egyáltalában szó, amelynek tagjai nemcsak az úgynevezett politikai szabadságjogokkal nem rendelkeznek (ez mindenfajta diktatúrát jellemez), hanem a magánélet szabadságával sem, pontosabban olyan társadalomban, amelyben a szó nyugati értelmében vett magánszféra – s a vele összefüggő individualitás – nem létezik. A félreértések elkerülése végett: a magánszférát Oroszországban nem a forradalom és az azt követő társadalomátalakulások semmisítették meg. Oroszországban a politikai állam és a civil társadalom elválásának az a hosszú történelmi folyamata, amely a nyugat-európai társadalmakban a magánszféra elkülönüléséhez és sérthetetlenné válásához vezetett, a forradalom előtt éppen csak hogy megkezdődött; e tekintetben a kommunista diktatúrának nem is igen volt mit megsemmisítenie, legfeljebb a kibon-

* Arról sem feledkezhetünk meg, hogy mindazokban a köztársaságokban, melyekben a nemzeti probléma, a köztársaság teljes alárendelődése Oroszországnak – történelmi okok folytán – az egész birodalmat érintő gyúanyaggá válhatnék, a Castoriadis által elemzett társadalmi struktúraátalakulásokkal párhuzamosan az eloroszosítási folyamat is öles léptekkel halad előre. Ennek eredményeként egyre csökken a lehetősége annak, hogy a nemzeti ellenállás szervezett formái alakuljanak ki. (Megjegyzés 1989-ből: még ez sem bizonyult igaznak.)

** Hogy Castoriadis a nemzeti problémát egyáltalában nem érinti, ezt akkor is hibának tartom, ha az koncepcióját a fentiek szerint egyáltalában nem kezdi ki.

takozás folyamatát kellett radikálisan elfojtania. Minthogy ez sikerült, ezért működhet a lefölözés: a végzett szakember természetesnek tekinti, ha kijelölik neki, s nem ő választja a munkahelyét; a zárt üzemekhez kötöttség, az ottani alkalmaztatással formálisan is kimondott korlátozások alig-alig valamitől fosztják meg a sztratokrácia munkásait.

Kelet-Közép-Európában viszont távolról sem ez a helyzet. E terület – itt nem elemezhető történelmi okok folytán – mentalitásukban a kelet- és nyugat-európai fejlődési trendeket valahogyan ötvöző nemzetei kisebb-nagyobb mértékben elindultak a polgárosodás útján, azon az úton, hogy az állam és társadalom elváljanak egymástól. A kommunista diktatúrának tehát „államosítania" kellett a létrejöttekor már többé-kevésbé független társadalmat, szemben Oroszországgal, ahol erre nem volt szükség, hiszen a társadalom sohasem vált igazán függetlenné az államtól. Az 1948-tól a mai napig tartó történelmi korszak azonban folyamatos bizonyítéka annak, hogy ez az „államosítás" nem sikerült: a gúzsba kötött társadalom létezik, s minden lehetőséget megragad arra, hogy felszabadítsa magát az állami elnyomás alól. 1956, 1968, 1980–81 – más és más formában ugyan, más és más folyamatokkal összefonódva – a társadalom ilyen önfelszabadítási kísérletei voltak. A különbségek nyilvánvalóak: a magyar forradalomban egyik napról a másikra széthullott a társadalmat béklyóba szorító állam, a Prágai Tavasz során maga az állam (az állampárt) kényszerült rá, hogy jelentős szabadságjogokat adjon vissza a társadalomnak, a lengyel forradalomban pedig a társadalom úgy kísérelte meg felszabadítani magát, hogy lényegében érintetlenül hagyta a fennálló államot. A különbségek lényegesek, de ez a jelen kérdésfeltevés szempontjából nem releváns. Itt csak az a fontos, hogy a társadalom mindhárom esetben elemi erővel juttatta kifejezésre, hogy a diktatúra tetszhalálra ítélte ugyan, de létezik és él, minden pillanatban készen a feltámadásra: az individualitásukat teljesen feladni nem hajlandó emberek – a civil társadalom polgárai –, ha lehet, életre keltik.

Az elmúlt évtizedek kelet-közép-európai történelmi tapasztalata azt mutatja, hogy a civil társadalmat nem lehet olyan

egyszerűen „visszaintegrálni" az államba.* Hogyan függ össze ezzel a lefölözés lehetetlensége? Bármilyen erőteljesen, bármilyen durva eszközökkel rendelje is alá magának az állam a civil társadalmat, addig, amíg az utóbbi létezik, a társadalom legjobb erőinek jelentős része számára igenis *reális alternatíva marad,* hogy személyiségét az állami bürokráciának totálisan alárendelve – individualitását teljesen feladva – bizonyos, elsősorban anyagi jellegű privilégiumokat válasszon-e, vagy inkább e privilégiumokról lemondva megkísérelje megőrizni azt a hol igen csekély, hol valamivel nagyobb szabadságot, amelyet a civil társadalom akár csak látens létezése nyújt számára. Ennek az alternatívának a létezése már önmagában is azt eredményezi, hogy a civil társadalmat a lehető legjobban funkcionáló techno-bürokrácia sem lehet képes teljes egészében lefölözni. Ez esetben viszont a társadalomnak a sztratokratikus uralomra jellemző kettéválasztása nem valósítható meg. A társadalmi egésznek egy jól funkcionáló sztratokráciára és egy vegetáló „civil" (azaz nem katonai) társadalomra való kettéhasadása csak ott következhet be, ahol állam és civil társadalom (most a szó eredeti értelmében) nem váltak el egymástól.

A harmadik mozzanat ugyancsak összefügg a történelmi tradíciókkal, de egyben az elemzett második mozzanattal is: arról van szó, hogy a kelet-közép-európai szférában a fogyasztást nem lehet lenyomni arra a szintre, amely a Szovjetunió „civil" társadalmát jellemzi. Részben azért nem, mert a kelet-közép-európai térség országainak egy része (Magyarország, Lengyelország) a Nyugathoz viszonyítva szegény országnak számított ugyan és még máig is annak számít, de semmiképpen sem annyira szegény, mint Oroszország; s itt talán kevésbé a statisztikai „átlag" a lényeges, mint inkább az a tény, hogy a civil társadalom létrejöttével, a polgárosulással kialakultak olyan – a hagyományos uralkodó rétegek és a szegény, kisemmizett rétegek közötti – középrétegek, amelyeknek a társadalmi egész funkcionálása szempontjából döntő jelentőségük van, de amelyek „együttműködni" csak akkor hajlandók, ha elfogadható színvonalon élhetnek, ami egyben a társadalmi megbecsülés kifejeződése a számukra. Ebből a szempontból az sem közömbös, hogy ezeket az országokat sohasem sikerült olyan módon elszigetelni a Nyugattól, mint Oroszországot, s ennélfogva ezekre az országokra nem áll az, ami a Szovjetunióra többé-kevésbé igen, hogy a lakosság a maga helyzetét nem a fejlettebb Nyugathoz, hanem kizárólag a saját tegnapjához méri. Ez a mozzanat – mint mondottam – az előbbivel is összefügg: a civil szféra megmaradt, kénytelenségből megengedett, kikényszerített kisebb-nagyobb szabadságai lehetővé teszik, hogy a központi irányítású gazdaság intermundiumaiban legalábbis anyagilag privilegizált rétegek maradjanak meg vagy jöjjenek létre (illegálisan, valamifajta társadalmonkívüliségben, van ilyesmi a Szovjetunióban is – pl. a feketepiac).

Mindebből az következik, hogy ezekben az országokban – függetlenül attól, hogy a Szovjetunió követeléseinek megfelelően mennyire erőltetik a haditermelést és fegyverkezést – a társadalomnak a szovjet sztratokratikus berendezkedésre jellemző kettészakítása egy, az uralkodó elit magját alkotó sztratokráciára, amely a hadigazdaságot jól működteti, és egy „civil" társadalomra, amely éppencsak hogy fenntartja önmagát, és amelyből minden mozgékonyabb, intelligensebb, kezdeményezőképesebb elem mintegy menekül az előbbibe, nem valósítható meg. Ezt éppúgy példázza Lengyelország teljes társadalmi-gazdasági csődje, mint Magyarország viszonylag jó működése. Lengyelország azt bizonyítja, hogy az a politika, amely mit sem, vagy csak látszatra törődik a kifejezetten nemprivilegizáltak igényeivel, amely – mindegy, hogy miért – kifejezetten csak kizsákmányolja a maga társadalmát, előbb-utóbb az egész társadalom totális lázadásához vezet, méghozzá oly módon, hogy a lázadás igen gyorsan levetkőzi kezdeti spontán dühkitörés jellegét (1970), s kitermeli magából azokat a legkülönbözőbb szinten tevékeny társadalmi aktivistákat, vezetőket, akik legjobb elemeiből rekrutálódtak.

A magyar vezetés a lengyellel szemben olyan politikával kísérletezik, amely – ha ezt a politikai struktúra merev antidemokratizmusa rendkívüli mértékben nehezíti is – igyekszik a

* Lásd ezzel kapcsolatban a III. fejezetet.

különböző társadalmi rétegek – természetesen mindenekelőtt fogyasztói – igényeit tekintetbe venni és kielégíteni, ami sehogy másképpen nem lehetséges, mint olyan reformok útján, amelyek a maguk felemás voltában is növelik a társadalom szabadságát. Ez a folyamat már a hetvenes évek közepe-vége óta zajlik,* néhány éves megszakítással, ami viszont a hatalom stabilitását láthatóan veszélyeztette. A magyar politika – akarva, nem akarva – olyan úton jár, amely sok tekintetben egy másfajta struktúrához látszik vezetni. Míg a szovjet fejlődésben – több-kevesebb sikerrel – és a többi kelet-közép-európai országban – meglehetősen sikertelenül – az a tendencia, hogy a társadalom aktív elemeinek túlnyomó többségét privilégiumok juttatásával a hatalomhoz kössék, és ezen az úton a tömegeket semlegesítsék – magyarán teljes tehetetlenségre kárhoztassák –, addig a magyar reformpolitika már rákényszerül arra, hogy valamifajta tömegbázist igyekezzék magának teremteni, hogy *megnyerje olyanok jóindulatát és támogatását, akik egzisztenciájukban nincsenek szorosan és egyértelműen a hatalomhoz kötve,* nem a hatalomtól „kapják" privilégiumaikat. A reform előrehaladtával egyre nő ezeknek a száma, ami viszont egyre inkább arra kényszeríti a hatalmat, hogy folytassa, szélesítse a reformot. A reform önmagát erősíti.

* Kétségtelen, hogy nem Magyarország az egyetlen kelet-közép-európai ország, amelynek vezetése komolyan foglalkozott a reform gondolatával. Hogy mégis miért az egyetlen, ahol a reformpolitika a hetvenes évek közepe óta még radikálisabban folytatódni látszik, azt itt nem elemezhetem. Csak teljesen esetlegesen sorolnék fel néhány tényezőt, melyek ezt lehetővé tették és elősegítették.

1. A reformok szükségességének a gondolata tulajdonképpen valamennyi országban egy időben merült fel, de Magyarországon ez az időszak egybeesett az 56-ot követő terrorból való ocsúdással, amikor a hatalom – a társadalom bénultsága folytán – igen kevéssé érezte és érezhette a veszélyét annak, hogy a dolog túlfut az általa elképzelt kereteken (szemben a 67–68-as Csehszlovákiával, melynek társadalma mögött nem álltak ilyen tapasztalatok), viszont életbevágóan szükségesnek érezte a reformokat azért, hogy egy gazdaságilag rosszul működő konszolidáció ne vezessen ismét a forradalmat előidéző feszültségekhez.
2. Magyarország igen kis ország: a Szovjetunió, ha időnként rossz szemmel tekint is a kísérletekre, nem tesz meg mindent – vagy éppen semmit sem tesz – megakadályozásuk érdekében, annál is kevésbé, minthogy a magyar vezetés sikerrel győzi meg: a reform itt a politikai konszolidáció feltétele.
3. A fejezet bevezető részében említett sajátos magyar nacionalizmus és következményei.
4. Egy látszólag kisebb jelentőségű, de egyáltalán nem elhanyagolható tényező: az ország jó mezőgazdasági adottságai. A mezőgazdaságban – lényegében szinte véletlenül – megindított reformok e gazdasági ág természetéből kifolyólag gyors és látványos eredményeket hoztak, ami azután bátorította az átfogó gazdasági reform gondolatát.

Ha valóságos gazdasági reformkísérletekről nem is beszélhetünk, viszonylag jól működő gazdaságot és viszonylag stabil társadalmat az NDK-ban is láthatunk. Az NDK elemzésére azonban nem vállalkozom, mert ez – meggyőződésem szerint – az egész „német kérdés" átgondolását követeli.

Ezzel kapcsolatosan két dolgot szeretnék hangsúlyozni: az egyik, hogy itt természetesen csak egy – döntően – másfajta tendenciáról beszélhetünk, s nem állíthatjuk, hogy a magyar társadalom máris a többi kelet-közép-európaitól eltérő struktúrát mutatna. A másik: távolról sem egyértelmű, hogy ez a tendencia, bármennyire erősíti is a reform önmagát, nem fog-e befulladni. A magyar hatalmi eliten belül ugyanis nemcsak a konzervatívoknak, hanem maguknak a reformereknek is tisztában kell lenniük azzal (és sok minden utal arra, hogy tisztában is vannak vele), hogy a társadalomnak adott szabadságok – melyeket azért adnak, hogy ne következzék be a lengyelországihoz hasonló totális társadalmi krízis, hogy a fogyasztói igények elhanyagolása ne vezessen végül is a társadalom lázadásához, s ezzel, ha nem is a kommunista hatalom összeomlásához, de a ma hatalmon lévők hatalomvesztéséhez (Gomulka, majd Gierek garnitúrájának sorsa, illetve a Rákosi-garnitúráé Magyarországon) – előbb-utóbb azt a merev politikai struktúrát is kikezdik, amely egyre inkább akadályozza a reformokat. Ebből az következik, hogy a hatalomnak bizonyos ponton mégiscsak le kell állítania a reformokat. Másrészről viszont az is világos, hogy a ma hatalmon lévők ezeket a hosszú távú következményeket – hiszen nem holnapról, de nem is holnaputánról (? A kérdőjel 1989-ből származik!) van szó – nemigen vehetik tekintetbe: számukra ugyanis az alternatíva rövid távon bekövetkező bukásuk lenne. A totális társadalomelnyomásnak arra a politikájára – ez lenne a harmadik alternatíva –, amely a mai Csehszlovákiát és december 13-a óta Lengyelországot is jellemzi, minden valószínűség szerint csak egy politikai földcsuszamlás után, annak „megoldásaképpen" tud egy új vezetőcsoport áttérni. Erre semmiféle hatalom nem játszik szándékosan.

Kelet-Közép-Európának a birodalomhoz „társított" országai – úgy tűnik – két különböző úton járnak: az egyik a társa-

dalom teljes és radikális elnyomása, s az ezzel párhuzamos, ebből következő „nem-működés", aminek egyik alternatívájaként végül is e társadalmak teljes „kelet-európaizálása" sem zárható ki*, vagy olyan reformok, melyeknek minden kétséget kizáróan máris vannak, s egyre inkább kell, hogy legyenek lényeges, a hatalmi struktúra merevségét oldó pozitív következményeik. Hogy ez a perspektíva reális-e, ezt ma még nehéz lenne eldönteni.

(1982)

* Mintha ez történnék Csehszlovákiában, ahol szívós következetességgel igyekeznek megfosztani létlehetőségeitől mindenkit, aki egy európai típusú kultúra és ennek megfelelő szabadságigények hordozója lehet, tehát a társadalom legjobb elemeit: itt mintegy a lefölözéssel ellentett folyamat zajlik. Lásd ezzel kapcsolatban Milan Kundera írásait, aki arra figyelmeztet, hogy ebben az országban nem egyszerű elnyomásról van szó, hanem egy történelmi kultúra megsemmisítéséről.

I. Exkurzus
A glasznoszty – ördögi kör

Ez a rövid írás 1987-ben született. Az elmúlt két év eseményei számomra csak megerősíteni látszanak a benne elmondottakat. Egy új gondolat – vagy inkább gyanú – azonban befészkelte magát az agyamba: talán Gorbacsov és a mögötte álló, vele szövetséges része a hadseregnek – kell, hogy ilyen legyen, máskülönben nem lett volna lehetséges semmi radikálisan új még a retorikában sem, nemhogy a kivonulás Afganisztánból – arra a belátásra jutott, hogy nincs erős Oroszország, ha nem adják fel a birodalmat. Tévedhetek persze, de ha nem is tévedek: az e belátásnak megfelelő cselekvés csak rontja az esélyeiket.

Lesz-e Oroszország európai?

„Jevszjukov úr azt mondotta, hogy apja és nagyapja parasztgazdák voltak, akik jól működő parasztgazdaságot építettek ki a Lipecki körzetben, Moszkvától kb. 500 km-re délkeletre. A harmincas években, a mezőgazdaság erőszakos sztálini kollektivizálása során, mint Jevszjukov úr mondotta, nagyapját, mert tiltakozott gazdasága kisajátítása ellen, börtönbe csukták, ahonnan soha vissza nem tért. Felesége anyját és bátyját munkatáborba küldték, mert fagyott magvakat gyűjtögettek a mezőkön az 1940-es évekbeli éhínség során. Gyermekkorom óta tudom, hogy az olyanok, mint mi, mindig összeütközésbe kerülnek az orosz emberekkel – mondotta. Nem egy-

szerűen a politikai rendszerről van szó, hanem az egész társadalomról." (New York Times, 1987. febr. 2.)

Hadd feltételezzem, hogy van valami hasonlóság Gorbacsov úr és Jevszjukov úr beállítottságában, abban az értelemben, hogy összeütközésbe kerültek az egész társadalommal, annak teljes konzervativizmusa, antimodern mentalitása miatt. Nem abszurd ez a feltételezés, ha Gorbacsov úrnak az utóbbi hónapokban tett kijelentéseit tekintjük. Vagy ő maga, vagy valaki a legszűkebb környezetéből a New York Times tanúsága szerint azt mondotta: „Nem lehetünk sikeresek, ha nem változtatjuk meg határozottan a közgondolkodást, és nem alakítjuk át a nép pszichológiáját, gondolkodását és érzületét." Attól félek, mindkettejüknek igaza van. Az orosz nép túlnyomó többsége nem tett szert azokra a képességekre, amelyek nélkül nem lehet sikeres parasztgazdaságokat felépíteni. Ezek a gazdaságok pedig csupán a versenyre (piaci elvre), nem pedig utasítások végrehajtására épülő társadalom termelőegységeinek szimbólumai. Azt a fontos kisebbséget, amely képes volt létrehozni őket, börtönbe küldték, ahonnan soha vissza nem tért. Ha viszont tényleg az a helyzet, hogy Jevszjukov úr és Gorbacsov úr hasonlóan gondolkoznak, akkor Jevszjukov úr döntése, hogy elhagyja a Szovjetuniót, s valahol másutt, Nyugaton kezd új életet, jóllehet kevésbé heroikusnak, de racionálisabbnak tűnik, mint Gorbacsov úr választása, hogy az SZKP főtitkára lesz, és új, alulról jövő kezdeményezésre épülő Oroszországot teremt. Az európai típusú magatartásformák, az európai civil társadalom évszázados fejlődés eredményei, melyet nem helyettesíthetnek egyetlen európai gondolkodású személy, de még egy európai gondolkodású pártvezetés törekvései sem.

Szkepticizmusomat, úgy tűnik, Kelet-Közép-Európa majd egész lakossága osztja, akik a II. világháború befejezése óta orosz uralom alatt élnek. Az elmúlt néhány évtizedben sokat tanultunk Oroszországról, megtanultuk, hogy nem egyszerűen egy idegen hadsereg foglalta el országunkat, hanem egy másik civilizáció uralmát nyögjük (Milan Kundera). Igaz, az oroszok bizonyos engedményekre kényszerültek e tekintetben. Azért, hogy fennmaradjon a kommunista hatalom – ezen országok Szovjetunióhoz való „hűségének" egyedüli záloga –, az oroszok meg kellett hogy engedjék quislingjeiknek, hogy ne alakítsák át gyökerestül népeik életstílusát – hiszen azok úgyis megpróbálják nem feladni hagyományaikat, identitásukat. Kezdve az 1953-as berlini felkeléssel, az 1956-os magyar forradalmon, az 1968-as Prágai Tavaszon át egészen a lengyel Szolidaritás mozgalmáig Kelet-Közép-Európa legújabb történelme nem más, mint az effajta törekvések láncolata. A valóságos és maradandó siker feltétele azonban az lenne, hogy Oroszország teljesen megváltozzék.

Gorbacsov éppenséggel nem az első orosz vezető, aki modernizálni akarja Oroszországot. Rettegett Ivántól kezdve Nagy Péteren át J. V. Dzsugasviliig valamennyi jelentős, ám könyörtelen és kegyetlen cár modernizálni kezdte az országot. Csakhogy ez a modernizáció nem volt azonos az európai modernizációval. Az orosz modernizáció lényege mindig egyszerűen abban állt, hogy megerősítették az Orosz Államot – minden lehetséges eszközzel. Míg az európai modernizációval egyre több társadalmi viszony privatizációja járt együtt, az oroszt, éppen ellenkezőleg, az jellemezte, hogy fokozódott az állam ellenőrzése a társadalom felett. Oroszország szovjet modernizációja, először Lenin, majd Sztálin uralma alatt sem volt kivétel. A gorbacsovi reform lenne az első?

Ahhoz, hogy felelhessünk erre a kérdésre, előbb egy másikat kell felvetni: miért sikerült Gorbacsovnak hatalomra kerülnie, és miért volt olyan sikeres a párt legfelső vezetésének lecserélésében, a Leonyid Brezsnyev hosszú uralma alatt kialakult gerontokrácia eltávolításában? Az SZKP Politikai Bizottsága régi és új tagjait, valamint – minden valószínűség szerint – a szovjet hadsereg legfelső vezetését leszámítva talán senkinek sincsenek pontos információi e siker okairól. De egyértelműnek tűnik, hogy egy ilyen hirtelen garnitúraváltás csak azért következhetett be, mert maga a régi vezetés is belátta: ha nem történik gyökeres változás, a válság elodázhatatlan. A vezető csoportnak minden valószínűség szerint az volt a benyomása, hogy elveszíti legitimációját. Semmi más esetben nem adták volna fel önként hatalmukat. Mi lehetett e belátás oka? Ahhoz, hogy akár csak hipotetikus választ is adjunk erre

a kérdésre, tekintetbe kell vennünk egyrészt a szovjet rendszer legitimációs bázisát, másrészt a szovjet történelem legutóbbi néhány évének eseményeit.

Melyik az a tényező a Szovjetunióban, amelyik megteremti azt a minimális konszenzust uralmon lévők és uralom alatt állók között, amely Weber nézete szerint szükséges ahhoz, hogy egy politikai hatalom hosszabb időn át fennmaradhasson? A legutóbbi évtizedekben egyre világosabbá vált, hogy a szovjet vezetés Sztálin halála után lépésről lépésre rekonstruálta a tradicionális orosz állam legitimációs bázisát. A politikai hatalom stabilitásának e feltétele Oroszország nagysága és gloire-ja, az orosz államnak az a képessége, hogy megvédje a birodalom népeit az ellenség támadásaitól. Azóta, hogy Rettegett Iván újjáformálta az orosz államot, az oroszok hajlandóak voltak lemondani mindenfajta személyes szabadságról, s mindarról, ami ezzel jár, csakhogy békében élhessenek. A Szovjetunió II. világháborús győzelme, melyet nem véletlenül neveznek Nagy *Honvédő* Háborúnak, sokat segített a kommunista vezetésnek a tradicionális legitimációs bázis helyreállításában. S nemcsak maga a győzelem, hanem annak körülményei is, *mindenekelőtt a hallatlan áldozatok, melyek szükségesek voltak a győzelemhez.* Az, hogy az áldozatok nagyrészt a sztálini vezetés miatt voltak elkerülhetetlenek, csak vereség esetén lett volna delegitimáló tényező. Az oroszoknak az az érzésük: győztünk, de egy újabb *ilyen* győzelmet minden áron el kell kerülnünk. A háború utáni világhelyzet, maga az a tény, hogy a Szovjetunió elszigetelt és fenyegetett országból a második világhatalommá (a szuperhatalmak egyikévé) vált, a szovjet birodalom területi nyereségei – mindezek a tényezők sokban hozzájárultak ahhoz, hogy e legitimációs bázis tradicionális formában megerősödjék. Minden áldozat kifizetődik, ha az orosz állam elég erős ahhoz, hogy elrettentse a potenciális betolakodót. Még a *Feindbild,* az ellenségkép sem abszolút szükségesség. A folyamatos fenyegetettség történelmi tapasztalata elegendő a hatalom legitimációjának fenntartásához – ha e hatalom valóban erős.

Ha a szovjet hatalom legitimációjának e vázlatos leírása megfelel a valóságnak, akkor tulajdonképpen két dolog tudja

kikezdeni a hatalom stabilitását: az egyik, ha kiderül, hogy az orosz állam már nem elég erős, hogy elrettentse az ellenséget az ország megtámadásától, és garantálja a győzelmet háború esetén; a másik a nem orosz nemzetek elégedetlensége a Birodalommal. Itt most nem elemzem a második tényezőt. Az azonban egyértelműnek látszik, hogy az orosz legitimáció tradicionális formája csak az „államalkotó nemzet", az orosz esetében működik minden tekintetben. Ők azok, akik nemcsak „élvezik" békéjüket, hanem büszkék is a Velikaja Ruszra. (Lásd: szovjet himnusz.) Ugyanakkor a legkülönbözőbb történelmi okok folytán a balti nemzetek kivételével egyik nem orosz nemzet sem tűnik teljesen ellenségesnek az oroszokkal szemben. Vegyünk csak egyetlen példát! Jóllehet létezik egy igen erős ukrán nacionalizmus, az oroszoknak sikerült részben kiirtaniok, részben eloroszosítaniok az ukránokat, akiknek mellesleg igen negatív tapasztalataik voltak az európaiakat, azaz a németeket illetően is. De még ha hosszú távon a nemzeti kérdés sorsdöntő lehet is az oroszok számára, s így a Szovjetunió léte szempontjából, arra semmi sem utal, hogy az utóbbi időben radikális változások következtek volna be a Szovjetunió különböző nemzeteinek viszonyában.*

Egyetlen olyan tényező van csupán, melynek vonatkozásában az utóbbi időkben radikális a változás, ez pedig a Szovjetuniónak a Nyugathoz, mindenekelőtt az Egyesült Államokhoz való viszonya. Azóta, hogy az oroszok 1979-ben lerohanták Afganisztánt, az amerikaiak – anélkül, hogy újra hidegháborús atmoszférát teremtettek volna – nem hajlandók többé korlátozni magukat az új fegyverekkel, mindenekelőtt az új védelmi rendszerekkel való kísérletezés terén. A Szovjetunió pedig, úgy látszik, képtelen versenyezni velük, és minden valószínűség szerint nem anyagi okok folytán, hanem azért, mert egyre növekszik a technikai lemaradása a Nyugathoz képest. Az a sejtésem, hogy ez a növekvő, és az adott körülmények között a Szovjetunió számára behozhatatlan technikai lemaradás – amely azzal fenyegeti az országot, hogy elveszti szuperhatalom státuszát – ez az oka a legitimációs válságtól való

* A nemzeti ellentétek éppen a glasznoszty *eredményeként* kerültek felszínre. (Megjegyzés 1989-ből – V. M.)

félelemnek.* Oroszországot minden lehető eszközzel modernizálni kell, hogy vagy helyre lehessen állítani a legitimációt régi formájában (ezt akarják a konzervatívok, ezért *kénytelenek* eltűrni Gorbacsovot), vagy megteremteni a hatalom valamely újfajta legitimációját (ezt akarják a reformerek, akik talán tudomásul vették: Oroszország újra Európa szégyene).

Gorbacsov hatalomra jutásának kezdetén mindenki azt gondolta, hogy az új vezető újból csak a hagyományos eszközökkel akar modernizálni. Nekem az a benyomásom, hogy ő maga sohasem hitt ennek a lehetőségében. Azt hiszem, tisztában volt azzal a ténnyel, hogy a két fejlett világ közötti növekvő technikai szakadék, ami a nyugati új tudományos-technikai forradalom (high-tech) eredménye, nem szüntethető meg, ha nem változik meg Oroszországban a *motivációs rendszer,* ha a tudományos kutatás, valamint az anyagi és szellemi termelés a maguk egészében továbbra is felülről jövő utasítások alapján működnek. Gorbacsov inkább komikus, mint valóban fenyegető gesztusai, amelyek a munkafegyelem megszilárdítását, az alkoholizmus felszámolását stb. célozták, egyszerűen teátrális látványosságok voltak addig, amíg nem érezte magát elég biztosan a pozíciójában. Minden valószínűség szerint európai értelemben szeretne modernizálni, mivelhogy nem lát más kiutat Oroszország számára.

A „nyugatosokat" Oroszországban legyőzte már a bolsevikok 1917-es puccsa (Nagy Októberi Forradalom), véglegesen azután Sztálin uralma. Oroszország – újból és újból – a sajátosan orosz utat választotta. Csakhogy a sajátosan orosz út, a szlavofilek útja csak addig járható, amíg Oroszország nemcsak arra képes, hogy megőrizze „szláv" spiritualizmusát a „rothadt Nyugat" materializmusával és individualizmusával szemben, de elég erős is ahhoz, hogy ellenálljon az utóbbiaknak. Ma Oroszország újra válaszúton van. Úgy tűnik, arra kényszerül, hogy a nyugatosok útját válassza, akiknek nemcsak Szaharov a képviselője (az, hogy ő a nyugatos szellem megtestesítője, az utóbbi néhány évben már világos volt), hanem a kommunista párt főtitkára is.

* Minden valószínűség szerint a másik tényező: a már akkor gyakorlatilag elvesztett háború Afganisztánban, a Szovjetunió első vesztes háborúja. (Megjegyzés 1989-ből – V. M.)

De vajon lehet-e képviselni ezt a szellemet Gorbacsov pozíciójában? Nehéz elhinni. A nyugatos szellemhez ugyanis nem csak az tartozik hozzá, hogy a Nyugat értékeit választja, feladván Oroszország és az oroszok specifikumait, ha azok ellentmondanak a nyugati értékeknek. Ehhez a szellemhez az elmaradottság tudata is hozzátartozik: *„Amennyiben* európaiak, *úgy* elmaradott európaiak vagyunk, akiknek sokat kell tanulniok a Nyugattól." Ez – hivatalosan legalábbis – nem lehet a szovjet kommunista párt főtitkárának álláspontja. Hisz éppen azért választották őt erre a posztra, hogy elkerüljenek egy olyan történelmi szituációt, melyben Oroszország meg kell hogy alázkodjék a nyugati világ előtt.

És ez a dolognak csak az egyik oldala. Ami kockán forog, az a rendszer legitimációs bázisa. De még ha lehetséges lenne is elkerülni a legitimációs válságot a legkülönfélébb ideologikus hazugságok segítségével, a mélyebb és bizonyára sokkal súlyosabb probléma, amit ezen exkurzus legelején említettem, fennmarad. Elképzelhetetlen, hogy egy nyugati típusú társadalom – individualista, pluralista, alulról szervezett – megteremthető lenne felülről. Egy évszázados tanulási folyamat, amely különböző társadalmi csoportok és osztályok bonyolult harcainak és alkudozásainak formájában ment végbe, nem helyettesíthető párthatározatokkal. Önmagában véve ellentmondás, ha valaki egy egész társadalomnak azt a parancsot akarja adni, hogy az ne parancsoknak engedelmeskedjék, hanem legyen független, alapuljon az egyének kezdeményezésén. A többség az orosz társadalomban nem individuum a szó európai értelmében.

Az új vezetés a közgondolkodás megváltoztatásáról, a népi pszichológia, gondolkodás és érzület átalakításáról beszél. Egészen bizonyos, hogy ezek szükségszerű feltételei az európai értelemben vett modernizációnak, ami nélkül nemcsak áthidalni nem lehet a Nyugat(-Európa) és Kelet(-Európa) közötti szakadékot, de az elmélyülését sem lehet megakadályozni. De hogyan lehet megváltoztatni, átalakítani mindezt egy olyan világban, ahol az önálló gondolkodást – nem is be-

szélve a független cselekvésről – mindeddig folyamatosan és évszázadok óta büntették?

De képzeljük el, hogy vannak csodák. Képzeljük el, hogy az említett tanulási folyamat nélkül, a civilizáció folyamata (Norbert Elias) nélkül az emberek egyik napról a másikra megtanulják, hogyan kell önállóan viselkedni, racionálisan kalkulálni, tényleges kockázatot vállalni stb. Vajon valóban megengedheti magának a szovjet vezetés, hogy elfogadjon, sőt elősegítsen ilyenfajta individualista attitűdöket? Az *ilyen* népi beállítottság ugyanis szükségképpen annak a soknemzetiségű monstrumnak a felbomlása irányába mutat, melynek már a léte is ellentmond a nyugati típusú racionalitásnak. Az Impérium nyugati perifériáján (ahol a nyugati attitűd, ha korlátozottan is, ha bizonyos visszamaradottságokkal is, de létezik) az emberek első gondolata az, hogy az egyetlen racionális magatartás, ha eldobják a kötöttségeket, s a Nyugattal, nem pedig az oroszokkal kooperálnak.* A retorikának a megváltozása, amelynek Oroszországon belül csak sporadikusan (a főbb centrumokban és bizonyos rétegekben) van közvetlen hatása, ha komolyan vétetik, olyan mozgalmakat hív életre a periférián (elsősorban Kelet-Közép-Európában, de a Szovjetunión belül is), amelyeknek elnyomása az orosz vezetés elemi érdeke.**

Ördögi kör. Ahhoz, hogy a birodalmi rendszer ne veszítse el legitimációját, európai típusú modernizációra van szükség. De ez az európai típusú modernizáció, ha lehetséges lenne is, magát az impériumot fenyegeti. Meg vagyok győződve róla, hogy Gorbacsov uralmának e kezdeti szakaszán semmiféle komoly elméleti okoskodás nem tud ennél messzebbre menni.

(1987)

* Ez ma már nem deduktív következtetés, hanem empirikus faktum. (Megjegyzés 1989-ből – V. M.)

** A mozgalmak léteznek, az orosz vezetés nem nyomja el, talán még bátorítja is őket. Feladják az Orosz Birodalmat? (Kérdés 1989-ből – V. M.)

III. Fejezet
A strukturális látásmód kritikája

Castoriadis struktúraelemzése azért nem tűnik már olyan rendkívül elvontnak, mert az écrémage *fogalmával behozott valamit, ami legalábbis utal a társadalmat alkotó egyedeknek a társadalmi berendezkedéshez, a hatalomhoz való viszonyára; utal emberi magatartásokra. Ha belegondolok, az egész formációelméletnek talán az a legnagyobb baja, hogy a társadalmi és politikai integrációt elemezve nem vesz tudomást a társadalmat alkotó egyedek létezéséről sem: az emberi motivációs faktorokat egyszerűen adottnak tekinti. Ha meg akarjuk érteni azt a valamit, ami szocializmusnak nevezi magát, de a különböző országokban más- és másképpen néz ki, akkor tulajdonképpen arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy miképpen képes fenntartani és legitimálni magát a totális hatalom egy modern ipari országban. Nem tagadható, hogy Oroszország a kommunizmus időszakában modern ipari országgá vált. Másrészről szinte természetesnek vesszük, hogy a modern ipari társadalom nem létezhetik az emberi magatartásnak olyanfajta racionalitása nélkül, amely – hitünk szerint – szinte szükségképpen vezet el a racionális politikai berendezkedés kialakításához is. Modern ipari társadalom, amelyet az önkény igazgat? Ha így tesszük fel a kérdést, akkor szinte képtelenségnek tűnik, hogy a valóságosan létező szocializmus valóságosan létezhessék. Lehet azonban, hogy mindez csak a történelmi tapasztalatok szülte előítélet. Persze az is lehet – 1989-ben már ezt is gondolhatjuk –, hogy ez a bizonyos szocializmus nem is olyan nagyon létezik. S amennyiben létezik, annyi-*

ban nem is olyan nagyon modern ipari társadalom. Hogy azzá váljék, ahhoz lenne szükség a peresztrojkára.

Nézzük meg hát, hogyan is néz ki...

A létező szocializmus a hagyományok fényében

Mindazok a kísérletek, amelyek a „létező szocializmus" totalitárius uralmi formáiért a marxista társadalomelméletet teszik felelőssé, súlyos hibát követnek el: olyan hatalmat tulajdonítanak az ideológiáknak, amellyel azok soha nem rendelkeztek. Mégis képtelenség, ha a kelet-európai társadalom- és uralmi formákat, a „létező szocializmus" rendszerét a marxista ideológiától elválasztva akarjuk elemezni, mintha az uralom e totalitárius formájának Marx eszméihez semmi köze sem lenne, mintha az öröklött rossz feltételek és hagyományok csakis eltorzították, nem pedig valamiképpen mégis megvalósították volna a szocializmus gondolatát.

Ha Rudolf Bahro könyvét, *Az alternatívá*-t olvassa, az a benyomása az embernek, hogy a szerző éppen arra törekedett ugyan, hogy mindkét hibát elkerülje, mégis mindkettőt elkövette. „A munkásosztály szerepét, a munkásosztályét, amely az orosz forradalom döntő rohamcsapata volt, és melynek magától értetődően Nyugat-Európában is feladata van, új módon kell látnunk. Forradalma Európában sem vezetett volna közvetlenül ahhoz a szocializmushoz, melyben Marx reménykedett; sokkal valószínűbb, hogy azokat a számunkra oly jól ismert jelenségformákat eredményezte volna, melyektől Bakunyin, látván egyrészt a porosz–német szociáldemokráciát, másrészt az Internacionáléban honos vezetési stílust, félt. Bürokratikus centralizmusunkat unos-untalan Oroszország elmaradottságával magyarázzák, holott az csupán bizonyos kinövéseiért felelős. Minthogy a munkásszervezetek hierarchikus funkcionárius-apparátusai potenciális államgépezetek, nem egy új Párizsi Kommünt, hanem egy, a kapitalizmustól megtisztított állammonopolizmust készítenek elő."*

* *Die Alternative, Zur Kritik des real existierenden Sozialismus.* Köln/Frankfurt, 1977. 71. sk. o.

Tehát: nem Marx elmélete, nem is Oroszország „elmaradottsága" a felelős a „bürokratikus szocializmusért", hanem a – nyugat-európai! – munkásmozgalom szervezeti formái. Ugyanakkor néhány oldallal előbb, ahol Marxnak az anarchizmussal folytatott vitáját idézi és elemzi, ezt mondja: „Valószínűleg anarchistának *és* orosznak kellett lenni ahhoz (Bakunyinról van szó – V. M.), hogy Marxnak és tanításának tekintélye mögött 1873-ban valaki megláthassa Sztálin árnyát. Marx nem látta ezt az árnyat, nem tudta és nem akarta látni."* Bahro tehát minden igyekezete ellenére sem tudja elkerülni, hogy Marx és Sztálin között ne vegyen észre bizonyos összefüggéseket. Egyrészről a hegeliánus hagyományt, másrészről az Európa-központúságot jelöli meg a marxi elmélet azon elemeiként, amelyek Marxot megakadályozták abban, hogy az elméletének szellemében létrejött munkásmozgalom totalitárius-bürokratikus tendenciáit meglássa.

Ha a marxista munkásmozgalom Európában is forradalomhoz vezetett volna, az eredmény ugyancsak valamifajta bürokratikus centralizmus lenne, ha éppenséggel azok nélkül a „kinövések" nélkül is, melyek Oroszország elmaradottságával magyarázhatóak? Ha viszont a könyvnek azt a fejezetét olvassuk, melyben a szerző a forradalom előtti Oroszországot elemzi, az a benyomásunk támad, hogy a forradalom nemcsak a bürokratikus centralizmus kinövéseit, hanem *magát* e bürokratikus centralizmust kellett hogy eredményezze: a forradalomnak valójában egyáltalában nem a szocialista társadalmat kellett megvalósítania, hanem éppen az elmaradottságot kellett felszámolnia. Úgy néz ki, mintha az orosz októberi forradalom nem lett volna más, mint egy túlnyomórészt kapitalizmus előtti stádiumban lévő ország hamis – szocialista – tudattal végbevitt antiimperialista forradalma. Mintha ennek a forradalomnak szinte semmi köze nem lett volna ahhoz, amit az európai munkásmozgalom megtestesített vagy megtestesíteni kívánt.

Sem Marx, sem Oroszország elmaradottsága nem felelősek, és mégis mindkettő az. Az európai munkásmozgalom

* Uo. 48. o.

sem eredményezhetett volna mást, holott az orosz forradalom feladata az európai munkásmozgalométól alapjaiban különbözött. A könyv ezen alapellentmondásait azzal magyarázhatjuk, hogy Bahro semmiképpen sem hajlandó elfogadni az itt következő állítást, jóllehet az elemzéseiből evidensen következnék: *a marxi elmélet radikális értelmezése, kifejtése csak azokban az országokban válhat „anyagi erővé", amelyekben a „polgári társadalom" egyáltalában nem vagy csak csíraformában alakult ki.* Ez az ugyancsak paradoxul hangzó tétel a kimondatlan kiindulópontja Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvének, amely Bahro könyvéhez hasonlóan azt a feladatot tűzte maga elé, hogy tisztázza a „létező szocializmus" – vagy ahogy a szerzők e társadalmakat nevezik: a „racionális redisztribúció" – uralmi formáját.

A munkásmozgalom forradalma Európában sem vezetett volna a szocializmushoz? Nem. Mert ez a forradalom nem is valósulhatott meg: az a „magasabbrendű racionalitás" ugyanis, melyet célul tűzött maga elé, nem a polgári társadalom racionalitásának megszüntetve-megőrzése, hanem annak egyenes tagadása. Az a társadalmi forma, amely a marxi társadalomelemzés vezető eszméje, s egyben a radikális szocialista mozgalmak regulatív principiuma – *Marx értéktételezése ellenére is* – egy közvetítés nélküli totalitás; benne a partikularitások nem őrzik meg magukat és egymást, és ezért nem is lehetnek képesek egy önmaguk tételezte emberi-racionális teloszt megvalósítani. Éppen ellenkezőleg: egy eleve adott telosz, melynek a partikularitások céltételezéseihez semmi köze sincsen, kioltja a partikularitásokat. Hogy a filozófia nyelvén fejezzem ki magam: Hegelt nem lehet a feje tetejéről a talpára állítani; az önmagától elidegenült hegeli szellem, minthogy nemcsak végeredmény, hanem kezdet is, nem ad teret a partikularitások kibontakozásához – helyük a totalitáson belül eleve elrendelt.

A fent kifejtett tétel mégis paradoxul hangzik. Az egész marxi elmélet nem más, mint a polgári racionalizmus bírálata egy magasabbrendű racionalitás nevében. Marx társadalomelmélete, akárcsak fő forrása, a hegeli filozófia, mélyen a polgári

társadalomban gyökerezik. Mi dolga lenne hát olyan társadalomformákkal, melyekben a polgári társadalom (civil society) egyáltalában nem is létezik? E paradoxont nem túl nehéz feloldanunk. Csak észre kell vennünk, hogy Marx – Hegellel összhangban – a polgári racionalitást (a „szellemi állatvilágot") azonosította az emberi együttlétezés közvetített formáival, a polgári társadalommal, s ennek megfelelően az elidegenült racionalitás feletti bírálatának azon a feltevésen kellett nyugodnia, hogy az emberi telosz – a polgári társadalom eredeti értéktételezéseihez hasonlóan, melyeket e társadalom nem tudott a valóságba átültetni – csak e közvetítések kiiktatásával, nem pedig ezeken keresztül törhet át. A hegeli rendszerben az elidegenült racionalitást a közvetítések *gyakorlati* kiiktatása nélkül is meg lehetett szüntetni, minthogy Hegelnél az egész történelem az abszolút szellem *önmegismerésének* a folyamata. Mihelyst azonban Hegelt a „talpára állították", ez a lehetőség elesett. Ahhoz, hogy a racionalitás elidegenült formáit, azaz *az egész* irracionalitását megszüntessük, fel kell számolnunk az emberi létezés közvetített formáit.*

Minthogy azonban a közvetítések gyakorlati megszüntetése közvetített, konkrét-empirikus társadalmi erők útján nem következhet be**, a közvetítetlen totalitás megvalósítására egyedül ott van lehetőség, *ahol ezek a közvetítések egyáltalában nem léteztek.* Van-e azonban értelme azt állítani, hogy megvalósítjuk a közvetítés nélküli totalitást, ha azt a talajt, melyen ennek állítólag meg kellene történnie, már a közvetítés nélküli totalitás jellemzi? Hogy kérdésemet a filozófia nyelvéről újból a társadalmi-történetire fordítsam vissza: ha a mon-

* A marxi filozófia hegeli eredete és a marxi társadalomelmélet közötti összefüggést a legvilágosabban Lukács *Történelem és osztálytudat*-a mutatja meg, ahol mindez magától értetődően pozitív értékhangsúllyal van ábrázolva. E műből világosan kitűnik, hogy a szubjektum és az objektum azonosságának gyakorlati megvalósításához egyszerűen *figyelmen kívül kell hagynunk az emberi szükségletek empirikus-partikuláris megnyilvánulásait.*

** Ezt a tételt a dialektikus „tudomány" képviselői azzal az érvvel utasítják vissza, hogy benneragadt a rossz polgári racionalitásban, a tudat közvetítésnélküli ellentmondásában. A dialektika csak a saját álláspontjáról bírálható, azaz minden kritika felett áll. Peter Engelmann tett *Wissenschaft und Emanzipation* c. disszertációjában kísérletet arra, hogy felmutassa a dialektika kritikájának lehetőségét anélkül, hogy Popper és Glucksmann módján a megismerésben lemondana az emancipatórikusról.

dottak igazak, vajon akkor egyáltalában megváltoztatta-e Oroszországot a forradalom?

A kérdés talán kissé különösen hangzik. Egyszerűen abszurd lenne tagadni, hogy – ami legalábbis az ország termelési struktúráját illeti – a változások óriásiak. A forradalom előtt Oroszország agrárország volt, ma ezzel szemben a világ második legnagyobb ipari országa. Ebből a tényből mégis igen kevés következik a társadalomra mint totalitásra nézve. Pontosabban: az iparosítással, annak közvetlen következményeként, igen sok mindennek meg kellett változnia. Már csak egyszerűen azáltal is, hogy az orosz parasztok többsége ipari munkássá lett, eredeti falusi életformáját városival cserélte fel, történt valami, amit semmiképpen sem tekinthetünk lényegtelennek. A forradalom utáni időben az orosz lakosság többsége cserélte fel közösségi-falusi életformáját a városlakó életformájával, akinek a kapcsolatai túlnyomórészt már nem személyes-totálisak (ha Marxszal szólva bornírtak is), hanem személytelen-funkcionálisak. A városiasodással bekövetkező legnagyobb változás az alapvető köznapi érintkezési formák egymástól való elválása: a termelés és a fogyasztás helye többé nem azonos, az egyén többé nem azokkal él együtt, akikkel együtt dolgozik. Az ipari nagyváros anonimitása a társadalmi ellenőrzés fellazulását is eredményezi, jobban mondva megszünteti annak személyes formáját. Kétségtelen, hogy a társadalmi viszonyoknak ez a legnagyobb jelentőségű változása a személyiségstruktúrát is meg kellett hogy változtassa Oroszországban. A kérdés csak az, hogy ezek a személyiségstruktúra-változások olyan irányúak-e, mint amelyek Nyugat-Európában a középkor végén beindultak.

Az előbb az orosz társadalom totalitását illető kérdést vetettem fel, most meg személyiségstruktúrákról beszélek! E kettő azonban elválaszthatatlan egymástól. Éppen azt szeretném hangsúlyozni, hogy azok az elméleti kezdeményezések, melyek a kelet-európai társadalmak struktúrájának feltárására irányulnak, legfőképp azért problematikusak a számomra, mert ezt a kettőt elválasztják egymástól; sokféle kísérletet tesznek arra, hogy az orosz forradalom sorsát az orosz társadalom termelési és társadalmi struktúrájával összefüggésben elemezzék, de alig-alig próbálkoznak meg azzal, hogy vizsgálat tárgyává tegyék a személyiségstruktúrákat a forradalom előtti Oroszországban, arról meg azután egyáltalában nem esik szó, hogy ezek a forradalmat követő időkben megváltoztak-e. Ha azt szeretnénk megérteni, hogy a forradalmi totalitáselv miért éppen Oroszországban tudott érvényesülni, hogy a mai Szovjetunió hatalmi struktúrája miért mutat fel oly kísérteties hasonlóságot a cári Oroszországéval, hogy a *totális hatalom miként képes fenntartani és legitimálni magát egy modern ipari országban,* akkor a társadalmi struktúraváltozásokat a személyiségstruktúra-változásokkal és az ezekben gyökerező magatartásforma-változásokkal összefüggésben kell szemügyre vennünk. A társadalomelemzésnek ez az egyedüli olyan megközelítésmódja, amely felszámolja azt a hamis dilemmát, hogy vajon az egyes ember magatartásformái határozzák-e meg a társadalmi struktúrát, vagy megfordítva, a társadalmi struktúrák az emberi magatartásformákat.

Norbert Elias a következőképpen jellemzi a mai társadalomtudományok helyzetét: „Látszólag csak kétfajta elméleti javaslat között választhatunk: az első szerint a társadalmon kívüli egyes emberek a tulajdonképpeni létezők, voltaképpeni »valóságok«, míg a társadalom absztrakció, tulajdonképpen nem létezik; a második a társadalmat »rendszer«-nek, »sui generis társadalmi tény«-nek, önálló, az egyedeken túli valóságnak tekinti".*

Azok a kelet-európai társadalomforma elemzésére irányuló kísérletek, amelyekről itt szólni szeretnék, módszerüket illetően kétségtelenül a második típushoz tartoznak. Mindhárom magán viseli a marxizmus anyajegyeit, akár marxistának vallják magukat, akár nem. (Bahro már említett művében ezt teszi, de végső soron marxistának tekinti magát Marc Rakovski, a *Towards an East European Marxism* szerzője is, jóllehet azt a nézetet képviseli, hogy a kelet-európai társadalmak nem

* *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások.* Budapest, 1987. 68. o.

elemezhetőek az ortodox marxizmus eszközeivel. Ezzel szemben Konrád és Szelényi túl kívánnak lépni a marxizmuson, amennyiben a termelési mód marxi fogalmát az „integrációs modell" fogalmával akarják helyettesíteni.) A marxista tradíciót követvén, a társadalmak struktúrájának sajátosságát akarják tisztázni, de nem vetik fel azt a kérdést, hogy az orosz forradalom különböző rétegeire, osztályaira stb. jellemző magatartásformák és az ezekben kifejezésre jutó személyiségtruktúrák, amelyeknek a társadalmi struktúra sajátosságaival összhangban kell állniok, azonosak-e a nyugat-európaiakkal, vagy eltérnek tőlük.

Már itt szeretném hangsúlyozni, hogy e fejezetben olyan kérdéseket vetek fel, melyekre nem tudok választ adni. Csupán az a szándékom, hogy olyan *módszert* javasoljak, amelynek a segítségével talán megérthetjük, miképpen tartja fenn magát egy olyan társadalmi struktúra, melynek legitimációs elvei hatástalanok kell hogy legyenek. Max Webert idézem: „Minden igazi uralmi viszonyhoz hozzátartozik az engedelmeskedni *akarásnak* egy bizonyos minimuma, tehát az engedelmeskedéshez fűződő (külső vagy belső) *érdek*"; és: „Az összes tapasztalatok tanúsága szerint egyetlen uralom sem éri be önként azzal, hogy csak anyagi vagy effektív vagy csak értékracionális motívumok biztosítsák fennmaradását. Ellenkezőleg, mindegyik uralom igyekszik megteremteni és ápolni a »legitimitásába« vetett hitet."*

Konrád és Szelényi szerint ha az ember a társadalmak különbségeit akarja megmagyarázni, meg kell hogy válaszolja a következő kérdéseket: „milyen tényezők legitimálják társadalmanként az uralmat; s a különbözőképpen legitimált uralmak milyen viszonyban állnak egymással?"** „Egy-egy társadalom (...) jellemezhető a benne érvényesülő uralkodó legitimációs elvvel".*** „Uralkodó legitimációs elven" „a többlettermékkel való rendelkezés jogának legitimációjá"-t értik, azaz

* *Az uralom típusai.* In: Max Weber: *Gazdaság és társadalom.* Budapest, 1967. Mezőgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 69–70. o.
** *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Bécs, 1978. 37. o.
*** Uo.

végső soron a tulajdonviszonyokat.* Hogy azonban mennyire bizonytalanok ebben a tekintetben, azt a következő idézet mutatja: „Webertől Malinowskiig és Polányiig szociológiai, gazdaságtörténeti és antropológiai kutatások nagy tömege bizonyítja, hogy a prekapitalista társadalmak mondhatni egyikében sem elégségesek a tulajdonviszonyok a társadalmi uralom magyarázatához. Ez utóbbiakat sokkal inkább tradicionális, politikai, jogi, kulturális tényezőkből, mint legitimációs elvekből értelmezhetjük, noha a tulajdonnak e társadalmakban is szűkebb vagy tágabb hatókörű jelentősége van, egyik intézményként a többiek között."** Az idézet egyértelműen mutatja, hogy a legitimációs elvek náluk a tulajdonviszonyokra vonatkoznak, jóllehet ez ellentmond annak a felfogásuknak, hogy minden társadalmat a benne érvényesülő uralkodó legitimációs elvvel jellemezhetünk. Akárhogyan álljon is azonban a dolog az elméleti általánosság szintjén, a szerzők arra törekszenek, hogy meghatározzák a kelet-európai társadalmak uralkodó legitimációs elvét. Tudni akarják, mivel legitimálja magát a racionális redisztribució társadalmának uralkodó osztálya. Ebben a vonatkozásban azt szeretnék bizonyítani, hogy a „racionális redisztribució társadalmában ... a hatalom legitimációjának fő elve a szakértelem"***. Ez azonban csak feltételezés: ha a racionális redisztribúció társadalma teljesen kibontakoznék,

* Itt nem akarok azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy a „többlettermék" fogalma véleményem szerint csak naturálisan gazdálkodó társadalmakra alkalmazható, vagyis olyanokra, amelyekben a viszonylag zárt termelői csoportok maguk állítják elő mindazt, amire szükségük van, s azt, ami „feleslegben" marad, át kell adniuk a nem termelőknek. Amennyiben a munkamegosztás az egész társadalmat átfogja, többé nem lehet *többlettermékről* beszélni. A marxi értéktöbblet-fogalomnak semmi köze a többlettermék fogalmához, ezen a tényen alapszik az egész fetisizmuselmélet. A könyv szerzői azért alkalmazzák a többlettermék fogalmát, mert a létező szocializmus társadalmi rendszerét, mint a racionális *redisztribució* társadalmát, azaz a kapitalizmus előtti naturálisan gazdálkodó társadalmakkal analóg módon fogják fel. Azzal a különbséggel, hogy itt a termelés racionálisan és nem tradicionálisan szabályozott. Véleményem szerint azonban nincs értelme azt mondani, hogy ezekben a társadalmakban az uralkodó osztály a társadalmi többlettermék felett rendelkezik, hogy azután azt redisztribuálja, azaz újra elossza. Az uralkodó osztály vagy elit itt a termelés és elosztás *egésze felett rendelkezik.*
** *Uo. 43. sk. o.*
****Uo. 131. o.*

akkor annak uralkodó osztálya, az értelmiség ezzel kívánná legitimálni a maga társadalmi hatalmát. Mellesleg felvetődik a kérdés, hogy van-e egyáltalában olyan racionális társadalom, ahol a konkrét hatalomelosztásnál a szakismeretre való hivatkozás ne játszaná jelentős szerepet. Vajon a kapitalista nagyvállalatok menedzserei vagy a „polgári" demokráciák állami bürokráciája nem szaktudására hivatkozva legitimálják a maguk részhatalmát? A szerzők nagyon jól tudják, hogy a mai körülmények között a kelet-európai társadalmakban, még ha a konkrét hatalom elosztásánál a szakismeretre való hivatkozás jelentős szerepet játszik is, a legitimáció fő elve – a „dolgozók érdekeinek" állítólagos képviselete. („Hatalmát a párt – illetve annak vezetősége – azzal legitimálja, hogy a társadalom vezető osztályává nyilvánított munkásosztály pártjának vallja magát."*)

És ez az a pont, ahol minden elemzés irrelevánsnak tűnik. Mindeki tudja, hogy a hatalom önlegitimációjának ez a formája nem funkcionál. Hogy az uralmon lévők képesek-e arra vagy sem, hogy *önmagukat* meggyőzzék róla – ők a munkásosztály igazi érdekeit képviselik, még ha az osztály akarata ellenére is –, ez teljesen közömbös. Egy elv csak abban az esetben legitimálhat egy rendszert, ha az uralmon lévők és az uralomnak alávetettek között az elv igazságát illetően legalább minimális konszenzus áll fenn. Rakovski kísérletet tesz rá, hogy a konszenzus e minimumát meglelje. Mintha a munkásosztály abban a hitben élne, hogy a központi hatalom megvédi a technokrácia racionalizációs kísérleteivel szemben. „A munkásosztály számára a központi hatóságoknak a gazdasági életbe való állandó beavatkozása olyan intézkedésként jelenik meg, amelynek pozitív jellege abban áll, hogy úgy tűnik, megakadályozza a gazdasági vezetőket abban, hogy gátlástalanul kihasználják helyzetüket, és a munkások rovására emeljék a fogyasztási szintjüket."** Nem tagadom, hogy a létező szocializmus történelmében voltak már olyan pillanatok, amikor tényleg ez volt a helyzet. Ez azonban éppen a

* Uo. 130. o.

** Marc Rakovski: *Towards an East European Marxism.* London, 1978. 54-55. o.

kivétel, amely azáltal jön létre, hogy az uralkodó elit – hogy életet leheljen a gazdaságba – a rendszer alapelveivel ellentétesen megpróbál bizonyos függetlenséget biztosítani a technokráciának, majd, hogy a hatalom egysége meg ne bomoljon, rákényszerül, hogy ezt a viszonylagos önállóságot visszavegye. Ezekben az esetekben a munkásosztály, hogy ellene szegülhessen a számára kedvezőtlennek tűnő jelenségeknek, talán kihasználja a legitimációs elvet. Egészében véve azonban a munkások nagyon is jól tudják, hogy a rendszerben a politikai hatalom és a „technokrácia" összetartoznak, hogy a rendszernek egységes hatalmi struktúrája van.

Továbbá: még ha minden további nélkül el is fogadnánk, hogy meghatározott pillanatokban a munkásosztály úgy tekint a központi bürokráciára, mint amely megvédi a technokráciától, vagy legalábbis ellensúlyt képez ezzel szemben – aminek különben semmiképpen sem kell a „munkásállam" képzetét keltenie: a polgári állam is megvédi a munkásosztályt a tőke munkaerőt pusztító tendenciáival szemben, s ez a körülmény legfeljebb az állam semlegességének a benyomását kelti –, ez a körülmény csak azokra az országokra jellemző, amelyek némelykor valóságos kísérleteket tesznek arra, hogy a szocialista gazdaságba bevezessék a piaci mechanizmusokat. Ez pedig a legkevésbé a Szovjetunióban van így.

Talán e helyütt kell megmagyaráznom, miért beszéltem eddig is mindig Oroszországról, s nem a Szovjetunióról. Ha a létező szocializmus társadalmi rendszerét a maga totalitásában akarjuk megérteni, akkor tudomásul kell vennünk, hogy az csak Oroszországban tekinthető természetes fejlődés termékének. Ezzel a körülménnyel persze az elemzett könyvek szerzői is tisztában vannak, és a legkülönbözőbb összefüggésekben fel is idézik. Ennek ellenére *a* rendszer struktúráját és funkcionálását írják le, s azt a tényt, hogy a rendszer a különböző országokban az eltérő történelmi háttérfeltételek eredményeként különbözőképpen néz ki és bizonyosan másképp is funkcionál, figyelmen kívül hagyják. Holott ha az ember a rendszer legitimációjának kérdését veti fel, akkor nagyon alaposan kell hogy tanulmányozza a különböző országok eltérő történelmét. Kelet-Európa – ez olyan fogalom, melyet a legkülönfélébb tar-

talmakkal tölthetünk meg. Azon a területen, ahol a létező szocializmus rendszere kialakult, vannak országok, melyeknek forradalom előtti struktúrája minden tekintetben „nyugat-európai" volt (Csehszlovákia), bizonyos értelemben „nyugat-európaibb", mint bizonyos „nyugati" országoké (például Nyugat-Németországé). De bárminként álljon is a dolog, annyit be kell látnunk, hogy *az emberek viszonya a hatalomhoz Oroszországban két szempontból is másképpen néz ki, mint a többi országban.* Az oroszok számára a forradalom – és mindaz, ami ennek a következménye – saját történelmük szerves része. Nem ez a helyzet – nem lehet ez a helyzet – a létező szocializmus többi országában. (Miként az elemzett művek is, kizárólag Európáról beszélek és ezen belül is figyelmen kívül hagyom Jugoszláviát, ahol a rendszer – éppen mert az ország belső történelmének fejleményeként jött létre – bizonyos tekintetben más.) Akár elfogadják e népek a rendszert, akár nem, mindenképpen tudják, hogy nem a saját akaratuk szülte. Hogyan szabadna az 1956-os magyar felkelést vagy a Prágai Tavaszt vizsgálódásainkban figyelmen kívül hagyni? Hogy ezen események eredményeként milyen új társadalmi berendezkedés jött volna létre, azt nehéz lenne megmondani. Annyi azonban egyértelmű, hogy semmiképpen sem lenne azonos a fennállóval. Ez a másik szempont: az egymástól igen különböző történelmi hátterek, amelyek biztosan nem csupán olyan „objektív" körülményekben jutnak kifejezésre, mint az ország forradalom előtti iparosodottsága, urbanizáltsága, a társadalom rétegződése stb., hanem a hagyományos magatartásformákban és személyiségstruktúrákban is, amelyek a hatalomhoz való viszonyt különbözőképpen formálják. Itt ismét: '56, '68, '70, '76 tapasztalatait nem lehet figyelmen kívül hagyni. Bahro nem is teszi ezt, a Prágai Tavasz talán éppen az a nagy élmény számára, amely kritikai beállítódását eredményezte. Ennek ellenére az országok eltéréseit nem akarja tekintetbe venni. Így például a Prágai Tavaszból olyan következtetéseket von le, amelyeket mindenképpen elkerülne, ha ezeket a különbségeket tekintetbe venné. Ha a rendszert mint totalitást valóban meg akarjuk *érteni* – és nemcsak a vonásait akarjuk strukturalista módon leírni –, akkor Oroszországot és csak

Oroszországot kell elemeznünk, ha természetesen nem is szabad megfeledkeznünk arról, hogy a létező szocializmus több mint harmincéves története a többi országra is rányomta már a bélyegét. Mindezzel nem akarom azt állítani, hogy Kelet-Közép-Európa bizonyos országai legalábbis ne mutatnának fel lényeges hasonlóságokat Oroszországgal, sem azt, hogy – végső soron Csehszlovákia kivételével – a létező szocializmus többi országának is ne lettek volna „kelet-európai vonásai" a szocialista átalakulás előtt. Ha Európa „legfejlettebb", illetve „legcivilizáltabb" országait – mondjuk Franciaországot, Angliát, Hollandiát – tartjuk szem előtt, Kelet-Közép-Európa országai bizonyos „hiányosságokat" fognak mutatni a fejlettségi szint, a civilizáltság vonatkozásában. Jogosultnak tartom, hogy Konrád és Szelényi bizonyos közösségeket emelnek ki a három monarchia – Németország, Ausztria–Magyarország és Oroszország – vonatkozásában. Az azonban már képtelenség, hogy egy történelmi elemzésben a „két" Kelet-Európa különbségeinek csupán egy oldalt szentelnek. Nem akarom és nem is tudom megállapítani, hogy a „közép-kelet-európai civilizációs forma" – melynek egysége ismét csak felettébb kétséges – a nyugat-európaihoz vagy a tulajdonképpeni kelet-európaihoz áll-e közelebb. Az azonban már a Konrád–Szelényi könyv egyetlen oldaláról is kiderül, hogy itt a *tulajdonképpeni kelet-európaitól* (azaz az orosztól) eltérő formáról van szó. Ők maguk emelik ki azt a tényt, hogy „csak ... az államszervezet és a földbirtoklás jellegében tűntek föl a közös alapvető kelet-európai jegyek."*

És ez a dolog lényege: politikai szervezet és tulajdonforma. Bizonyos az, hogy egy civilizációs minta kialakulásánál egy társadalomnak ezek és csak ezek a vonásai játszanak alapvető szerepet? Egy dogmatikusan értelmezett történelmi materializmussal összevetve fontos előrelépés, ha termelési mód helyett integrációs modellről beszélünk, éppen mert – ahogy Konrád és Szelényi mondják – az utóbbinak megvan az a tartalmi töltete, hogy a „különböző társadalmak uralmi rendszerét is magában foglalja, nem csupán termelési viszonyait"**.

* Uo. 76. o.
** Uo. 43. o.

Ha azonban a történelmet nem kívánjuk absztrakciókban feloldani, még tovább kell lépnünk, és civilizációs modellekről kell beszélnünk, amelyekhez olyan mozzanatok is tartoznak, amelyeket a szerzők csak a „pontosság kedvéért" említenek meg, mint például a jobbágyok és városlakók egészen eltérő státusza vagy a vallás. Minden valószínűség szerint éppen ezek a mozzanatok járulnak erőteljesen hozzá ahhoz, hogy a különböző társadalmi rétegeknél a személyiségstruktúra és a vele összefüggő magatartásminták a különböző civilizációs modellek esetében más- és másképpen alakulnak.

A kérdés egyszerű: miben tér el Oroszországnak, a rendszer eredet-országának a civilizációs formája a nyugat-európai országokétól? A javaslatom pedig: meg kellene kísérelnünk a bürokratikus-totalitárius szocializmus vonásait a történelmileg kialakult orosz civilizációs forma keretei között, azzal összefüggésben elemezni. Meg kellene tudnunk mondani, hogy az orosz civilizációs forma miért volt kedvezőbb talaj a marxista szocializmus totalitás-elvének és csakis a *totalitás* elvének a megvalósulásához?

Szokás azt mondani, hogy az orosz nép egyszerűen szolgalelkű, s ezért türelmesen elvisel bármifajta diktatúrát. Az orosz társadalmat illető elképzeléseimnek semmi köze sincs ehhez a primitív képhez. Az orosz nép nemegyszer mutatta meg már történelme során, hogy egyáltalában nem visel el „bármit". Ami Oroszországban hiányzott, és – félek tőle – ma is hiányzik, az a demokratikus akaratképzés szükséglete és főként az erre való képesség. Az a valami, ami semmiképpen sem vérmérséklet dolga, aminek a türelemhez semmi köze sincsen. Ami ugyanis hiányzik, az a magatartás „racionalitása". A demokratikus uralmi formát csak az teszi lehetővé, ha a társadalom tagjainak túlnyomó többsége racionális magatartást tanúsít. Ha ezt a gondolati utat végigjárjuk, azt is be kell látnunk, hogy minél összefonódottabb egy társadalom, annál keményebb önkényuralmi formákat fog eredményezni a racionalitás hiánya. Ameddig egy társadalom kisebb, naturális gazdálkodást folytató egységekből áll, s az egészet, még akkor is, ha összeszerveződése nem különösebben laza, csak meghatározott funkciók tartják össze, olyanok, amelyek *csupán* az egymástól elszigetelt, naturálisan gazdálkodó egységek tevékenységének a *feltételeit* biztosítják (a példák általánosan ismertek: az öntözéses társadalmak, azok a társadalmak, amelyeket kívülről állandó veszély fenyeget stb.), az átlagember hétköznapjaira a központi hatalom csak jelentéktelen befolyást gyakorol. És minthogy ezekben az esetekben a kis egységeken belüli mindennapokat végső soron a hagyományok szabályozzák, semmi sem ösztönöz az úgynevezett racionális magatartásformák elsajátítására. Mihelyt azonban a társadalom egésze alapjában véve egyetlen, méghozzá dinamikus termelési egység, amely nem mindig azonos formában reprodukálja önmagát, és így minden egyes rész rá van utalva az összes többire, az egész irányítására, durván szólva csupán két lehetőség van: vagy minden egyes rész racionális alkalmazkodása az összes többihez (végső soron – közvetítések útján – az összes individuumok alkalmazkodása egymáshoz), vagy egy olyan központi hatalom, amely az egyedek mindennapi életét is kormányozza, azaz az általában totalitáriusnak nevezett uralmi forma.

Gondoljunk csak a demokratikus uralmi formák – igen ritka – példáira a történelemben. Ha figyelmen kívül hagyjuk a „történelem előtti" társadalmi formákat (az etnográfia tanúsága szerint voltak demokratikusan irányított „primitív" társadalmak is, de csak olyan területeken, ahol a kisebb társadalmi egységek összefonódását a földrajzi adottságok semmiképpen sem tették szükségessé), egyedüli példáink az ókori és kora újkori városállamok s a nyugati civilizáció modern „tömegdemokráciái". A demokratikus uralmi formájú városköztársaságok azonban áttekinthető egységek voltak, amelyekben az egyedek viszonylag könnyen elsajátíthatták az egymáshoz való alkalmazkodást; itt ugyanis az embernek ténylegesen más, jól ismert *individuumokhoz* kellett alkalmazkodnia és nem olyan eseményekhez, amelyek nagy, névtelen embercsoportok tevékenységének eredményeként állottak elő. Azt is jól tudjuk, hogy a növekvő dinamizmus, amely az egyes kisebb egységek fokozódó összefonódásához kellett hogy vezessen, mindig veszélyeztette a demokratikus uralmi formát, s ha azután ténylegesen érvényesült, ezek a demokráciák nem is voltak képesek tartani magukat.

Az újkori nyugati civilizáció* „tömegdemokráciái" képezik a demokráciának az egyetlen olyan formáját, amely nagyobb, áttekinthetetlen társadalmakban tudott kialakulni és megszilárdulni. Létezésükhöz azonban olyan személyiségstruktúra és ezzel összefüggő, ebben gyökerező magatartásformák tartoznak hozzá, amelyeket a nyugati civilizáció emberének *hosszú folyamat során kellett elsajátítania.* Nem kívánok itt a demokráciák hiányosságairól szólni. A kérdés nem az, hogy ezek a demokráciák tökéletesek-e vagy sem, hanem az, hogy vajon tökéletesebbekké tehetők-e azáltal, hogy egy (legalábbis technikailag „fejlett") társadalom gazdasági-politikai struktúráját egyszerűen forradalmasítjuk. Minden szocialista demokrácia-kritikának az a végzetes betegsége, hogy a demokrácia hiányosságainak gyökereit egyoldalúan az intézményekben, sohasem a társadalom egyedeiben keresi. A marxisták az „antropologizmust" kívánják elkerülni, minthogy meggyőződésük szerint az embernek nincsenek örök antropológiai jellemzői; így azután a társadalom hibáiért mindig csak a társadalom intézményeit teszik felelőssé, sohasem az egyedeit. Csakhogy éppen ezáltal képviselik a történelem feletti antropologizmus leglaposabb formáját. Mintha a történelmet csupán az intézmények alakítanák és nem az emberek. Ha az orosz forradalom tragédiáját meg akarjuk érteni, világosan kell látnunk, hogy az annak eredményeként létrejött társadalom egy *találkozás* eredménye: találkoztak egymással egyrészt intézmények, melyek elvben a polgári demokrácia hiányosságait voltak hivatva felszámolni, másrészt egyedek, akiknek sohasem volt lehetőségük arra, hogy akár csak a demokrácia „alacsonyabbrendű" formáihoz szükséges magatartásformákat elsajátítsák.

* Még egyszer hangsúlyozni szeretném: a tulajdonképpeni nyugati civilizációs forma hosszú történelmi folyamat eredménye, és csupán egy részét jellemzi azoknak az országoknak, amelyek ma demokratikusan irányítottak. A közép-európai terület, amelyhez például egyrészről egész Németország, másrészről Magyarország, Lengyelország stb. tartozik, olyan civilizációs formát mutat fel, amely a nyugatitól éppúgy különbözik, mint az orosztól. A fasiszta diktatúra például valóban nyugat-európai típusú országokban nem alakulhatott volna ki. Más kérdés persze, hogy az egyszer már berendezkedett demokrácia, éppúgy, ahogy a „létező szocializmus" rendszere, bizonyosan hozzájárul a civilizációs forma további változásához. A pontosság kedvéért szeretném még megjegyezni, hogy a Szovjetunió egyes nem orosz részei, valamint olyan országok, mint például a történelmi Románia, Bulgária, Szerbia *civilizációs formájukat tekintve* bizonyosan közelebb állnak Oroszországhoz, mint a közép-európai országokhoz.

Az itt vizsgált könyvek tehát – minden igyekezetük ellenére – hibáznak abban, hogy a létező szocializmus társadalmi rendszeréről szóló elemzéseikben, ha történelmileg megalapozva is, de csak tisztán strukturalista megközelítést alkalmaznak. Ahhoz, hogy ezt igazoljam, kicsit részletesebben kell szólnom az emberi magatartás „racionalitásáról" és az általa kibontakozó személyiségstruktúráról. Ez a racionalitás ma már oly mélyen gyökerezik a nyugati civilizációban, hogy sokszor nem történelmi termékként, hanem az ember lényegi jegyeként fogjuk fel, vagy ha mégis történelmi termékként – pozitív vagy negatív értékjellel, ez már a világnézeti beállítottságtól függ –, akkor a polgári világkorszakkal és ezen keresztül egy olyan világképpel kapcsoljuk össze, amely az embert az objektumvilág alávetettjeként tekinti. Úgy tűnik fel, mintha a racionális magatartás a környezet változásainak mechanikus, pontosan kiszámított lereagálása lenne. Ennek a racionalitás-felfogásnak rendkívül kiélezett elméleti-pszichológiai kifejeződése a behaviorizmus, de például a célracionális cselekvésmód weberi leírása vagy a polgári magatartásformák lukácsi ábrázolása is ezt a felfogást sugallja.

Az a kép, amelyet *A civilizáció folyamatá*-ban Norbert Elias ad a racionalizmusról*, sokkal általánosabb, és nem szűkíti ezt le „elidegenült" megjelenési formáira. Elias véleménye szerint azt a társadalmat, amelyben az emberek magatartását racionálisnak tekinthetjük, a következők jellemzik: „Egyre több ember viselkedését kell összehangolni, a cselekvések szövevényét egyre pontosabban és szigorúbban kell megszervezni ahhoz, hogy az egyes cselekedet ezen szövevényen belül betölthesse társadalmi funkcióját."** Az egyén oldaláról tekintve a dolog a következőképpen néz ki: „a spontán érzelemkitörések elfojtása, az affektusok visszafogása, a gondolkodás terének kiterjesztése az adott pillanaton túl a múltbeli okok és a jövőbeli következmények láncolatára".*** Ami az egyes embert il-

* Elias: *A civilizáció...* i. m.
** Uo. 681. o.
*** Uo. 686. o.

leti, ezek a tulajdonságok nyilvánvalóan nem újak: mindig voltak olyanok, akikre jellemzők lehettek. Elias elemzéseiben az a nagyon fontos, hogy megállapításai szerint a nyugati történelemben a középkor alkonyán a különböző társadalmi rétegek fokról fokra növekvő egymásrautaltságának következtében a személyiségstruktúrák és a magatartásformák említett irányú változásai az egész társadalmat áthatották. Nyugaton a társadalom centralizációja olyan formában ment végbe, hogy ezeket a racionális magatartásformákat minden egyes osztály, réteg stb. tagjainak el kellett sajátítaniok, és ki kellett alakítaniok a hozzájuk tartozó személyiségstruktúrát. „A nyugati társadalom sajátosságaihoz tartozik, hogy fejlődése során jelentősen csökken az ellentét a felső és az alsó rétegek helyzete és viselkedési szabályai között. E fejlődés során az alsó réteg jellemzői valamennyi többi rétegben elterjednek. (...) Egyúttal szintúgy az egész társadalomban terjednek el olyan jellegzetességek, amelyek korábban a felsőbb rétegek megkülönböztető jegyei közé tartoztak."*

Elias igen meggyőző elemzése szerint ez a folyamat az abszolutizmus kialakulásával kezdődött meg, és már az abszolutizmus virágkorát, az egyszemélyi uralmat is az jellemezte, hogy egyetlen társadalmi erő sem tudta az érdekeit érvényesíteni anélkül, hogy figyelembe ne vette volna a többiekét; ebből a szempontból az uralkodó sem volt kivétel. Itt nincs helyünk arra, hogy Elias terjedelmes és jól dokumentált elemzéseit ismertessük. Gondolatmenetünk szempontjából csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy a magatartásminták racionalitása és az ezekhez tartozó személyiségstruktúra, amelyek a nyugati civilizációt jellemzik, és valamennyi társadalmi réteg kölcsönös egymásrautaltságával összefüggésben fejlődtek ki, éppen olyan tényezőkkel magyarázhatók, amelyeknek az orosz társadalomból teljességgel hiányozniok *kellett:* a pénzgazdálkodás általánossá válásával, a nemesség sajátos típusú függésének a létrejöttével (az „udvari nemesség" szemben a „szolgáló nemességgel"); a társadalom városiasodásával, a polgárságnak mint önálló hatalmi tényezőnek a kialakulásá-

* Uo. 705. o.

val stb. Nyugaton a civilizáció egész folyamata olyan irányban haladt, amelynek konzekvens betetőzése az, hogy a 20. században a munkásosztály részt vesz az akaratképzésben. Ezzel szemben annyit alapos vizsgálódások nélkül is leszögezhetünk, hogy Oroszország egysége, az orosz központi hatalom egészen más formában jött létre, mert éppen hogy nem a munkamegosztásban egyre inkább összekapcsolódó társadalmi erők egyensúlyára épült, hanem arra, hogy az egymástól elszigetelt, naturálisan gazdálkodó egységek rá voltak utalva erre a hatalomra. Ezt a tényt persze ilyen vagy olyan formában az általunk elemzett könyvek is megállapítják. Egyikük sem mutat rá azonban arra, hogy *az orosz birodalom egységesülésének a nyugatitól eltérő formája eltérő magatartáskódokat is szült,* illetve nem járult hozzá ahhoz, hogy a naturálisan gazdálkodó társadalmak hagyományos magatartásformái a „racionalitás" irányában változzanak.

Közhely, miszerint a polgárság hiánya (illetve a kelet-közép-európai területeken a gyengesége) lehetetlenné tette, hogy a polgári forradalom felszámolja a hűbéri struktúrát. Az elemzett művek szerzői azt is mindig leszögezik, hogy Oroszország és Kelet-Közép-Európa hűbéri struktúrái nem voltak azonosak a nyugat-európaiakkal. Mindezt azonban szinte kivétel nélkül a termelés alapvető szervezési elvére és a politikai hatalomra, az állam felépítésére vonatkoztatják. Nincsen szó az emberekről, akik mint a különböző osztályok, rétegek tagjai, mint hatalommal rendelkezők vagy elnyomottak cselekszenek és reagálnak. A társadalom valamiféle erőtérré redukálódik, melyben különböző erők ágensei lépnek fel: az, hogy ezek az ágensek emberek (s nem csupán karaktermaszkok!), akiknek személyiségstruktúrája az erőtér milyenségének (és nem pusztán az egyik vagy másik osztályhoz való tartozásuknak) az eredményeképpen is alakul, és maga az erőtér az eltérő személyiségstruktúrák és magatartásformák következtében más és más módon változik, a legjobb esetben is csupán alárendelt szerepet játszik ezekben az elemzésekben. Bahro egyszer „a tömegeknek a primer patriarchalizmusban megrekedt pszichológiájáról"* beszél, Konrád és Szelényi sokat ír az értelmiség

* Bahro: I. m. 154. o.

sajátosan kelet-európai beállítódásáról stb., de ez nem minden.

Persze a forradalom *utáni* oroszországi hatalmi struktúra megértéséhez is elsősorban a nyugati és a keleti civilizációnak ezeket a személyiségstruktúrákban és magatartáskódokban lecsapódó különbségeit kellene tekintetbe venni. A hatalom minden társadalomban megkísérli, hogy a maga elképzeléseit, céljait, akaratát kényszerítse rá a társadalom egészére. Magától értetődően csupán zavaró tényezőt lát mindazokban a törekvésekben, melyek az ő céljait másokkal kívánják felcserélni. Nyugat-Európában évszázadokig tartott, amíg a hatalomból közvetlenül nem részesülő rétegek és osztályok – mivel a hatalom az egész társadalom munkamegosztásos összefonódásának következtében számolni kényszerült velük – elsajátították azt a képességet, hogy sikeres nyomást gyakoroljanak a hatalomra. Ez a képesség az a leglényegesebb tényező, amely Oroszországban – és részben bizonyára a kelet-közép-európai területeken is – hiányzik. Az ember itt tűr, vagy – ha a helyzete már elviselhetetlen – fellázad. Egy racionális, a szó tágabb értelmében vett „politizálás" segítségével nem tud befolyást gyakorolni a hatalomra.

Az alternatíva optimizmusa annak következtében áll elő, hogy Bahro csak termelési formában és hatalmi struktúrákban gondolkodik. Az a véleménye, hogy Oroszország kikényszerített iparosításával – ebben látja a sztálini korszak objektív-történelmi feladatát – egy demokratikus szocialista átalakulás feltételei is adva vannak. Mint már mondottam, nem tagadhatjuk az életforma-változások fontosságát. Ugyanakkor azonban több mint kétséges, hogy az új munkásosztály vagy éppen a műszaki értelmiség, amelybe Bahro elsősorban helyezi reményét, pusztán azáltal, hogy tagjai már nem parasztok, hanem munkások vagy értelmiségiek, valamifajta demokratikus potenciált hordoznának. Nem tagadható, hogy az ipari munka, illetve annak meghatározott formái a racionalitás (a kooperációképesség, a hosszú távú előrelátás) irányába tolják a magatartást. De állandó nyomás alatt a valóban racionális kezdeményezés kibontakozásának nincsen tere. Újból Eliasra szeretnék hivatkozni: „...az alsó rétegre ható kényszerek a történelem nagy részében a közvetlen testi fenyegetettségből származnak: ilyen fenyegetést jelent a testi kín vagy a kard, nyomor vagy éhezés általi pusztulás. Az ilyen erőszak és az ilyen helyzetek nem teszik lehetővé, hogy a külső kényszerek stabilan belső kényszerekké alakuljanak."* Mindezt – mutatis mutandis – a Sztálin alatti oroszországi ipari forradalomra is vonatkoztathatjuk. Bahro, Marxra hivatkozva, rámutat arra, hogy a modern ipari termeléshez szükséges munkafegyelem kialakítása nem megy valamifajta munkakényszer nélkül. Vagy kapitalista bérmunka (gazdasági munkakényszer), vagy terror (gazdaságon kívüli munkakényszer). Itt azonban Marxszal is vitába kell szállnunk. Az a gazdasági kényszer, amely az egykori parasztokat – akik Nyugat-Európában a fegyelmezett munkára való képességgel kétségtelenül rendelkeztek már – bekényszerítette a kapitalista munkamegosztásba, nem a fegyelmezéshez kellett, hanem ahhoz, hogy ezek az emberek hajlandók legyenek a lélektelen, értelmetlen, embertelen-mechanikus tevékenységre. Ez a kényszer (és még kevésbé a Sztálin alatti gazdaságon kívüli kényszer) semmivel sem járult hozzá a *racionalitáshoz.*

Elias gondolatmenetét extrapolálva azt mondanám, hogy a nyugat-európai munkás személyiségstruktúrájának és magatartáskódjainak racionalitása a munkásság társadalmi és politikai harcaiban született, mivel a szakszervezeti, a szocialista mozgalomban a munkások pontosan a fent említett nyomást kellett hogy gyakorolják a hatalomra (és a polgári társadalom politikai formái nem szabhattak gátat ennek a folyamatnak: a formális demokrácia előnyei!). Elsősorban a munkásmozgalom ereje és sikerei járultak hozzá ahhoz, hogy a racionalitás a társadalom *egészét* áthatotta. Mindez olyan korszakban történt, amikor a marxi elmélet már mint „marxizmus" kristályosodott ki. Követői csak kétféleképpen foghatták fel a dolgot: vagy magának a szocializmusnak a kialakulásával azonosították a felsőbb személyiségstruktúráknak és magatartáskódoknak ezt a „lesüllyedési" folyamatát (reformizmus), vagy teljesen tagadták a folyamat jelentőségét, ragaszkodván ah-

* Elias: I. m. 704–705. o.

hoz az elképzeléshez, hogy ez a racionalitás csak látszólagos, és ezért meg kell semmisíteni, hogy kialakíthassuk az „igazit".

A polgári racionalitásnak ez az utóbbi kritikája – mint ismeretes – a „részfolyamatoknak" ezzel a racionalitásával mindig az „egésznek" a racionalitását állította szembe: azt a társadalmat, amelyben az egésznek a mozgása is mintegy „megtervezve" zajlik, ahol a társadalmi egész mozgásában az egész akarata jut kifejezésre. Az egésznek ezt az akaratát kellett a proletariátusnak képviselnie, és viszont. Minthogy azonban Nyugaton a proletariátus a „polgári racionalizmus" útját választotta, a gondolat értelmiségi képviselői számára nem maradt más hátra, minthogy az empirikus, „az empíria foglyává lett" proletariátust a proletariátus mítoszával helyettesítsék. A proletariátus „igazi" akaratának a képviseletét értelmiségi csoportok vállalták magukra: az egészet újból egy partikularitással helyettesítették, mely az adott esetben semmiképpen sem alkotta a társadalom többségét. Konrád és Szelényi rámutatnak arra, hogy „ehhez a változáshoz a szocializmus gondolatának olyan társadalmi feltételek között kellett gyökeret vernie, amelyek közt az értelmiséget kevésbé korrumpálta a piac állandó csábítása a különböző részérdekek kifejezésére, és ahol az empirikus munkásosztály relatíve kisebb társadalmi súlya miatt könnyebben lehetett a munkásosztályt annak egy olyan történetfilozófiai absztrakciójával helyettesíteni, amely most már nem tagadta a pártba szerveződött értelmiségnek mint a munkásérdek igazi kifejezőjének az axiómáját."*

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz alapgondolatát, nevezetesen azt, hogy ennek az „igazi" racionalitásnak a megvalósításához a sajátos kelet-európai körülmények igen kedvező talajul szolgáltak, minden további nélkül elfogadom. Kérdésesnek tartom viszont azt a gondolatot, mely szerint ennek a gyökerei az értelmiség sajátosságaiban keresendők. Nem mintha tagadnám ezeket. Csakhogy a marxizmus totalitárius felfogása Kelet-Európában is, Oroszországban is olyan értelmiségi rétegeket hatott át, amelyeknek nyugat-európai kultúrájuk volt, amelyeknek tehát éppen hogy nem Oroszország sajátosságai lebegtek a szemük előtt, hanem Oroszországot feltétlenül kapitalista országnak kívánták látni, hogy azután a kapitalizmus kritikáját, az absztrakt-polgári racionalizmus kritikáját átültessék a gyakorlatba. A nyugati értelmiségiek között nem voltak kisebb számban romantikus antikapitalisták (akiknek azután legalább a fele kommunista lett), mint az oroszok között. Az eszme *megvalósulásához* viszont Oroszország sokkal kedvezőbb feltételeket kínált. Az eszme Nyugatról származott. Ott azonban nem törhetett át, éppen mert a nyugat-európai racionalitás számára – amely már valósággá lett – irracionálisnak tűnt. Miért kellene a már létező racionalitás hiányosságait a racionalitás megszüntetésével felszámolni? Miért kellene egy *racionális diskurzus* kezdeteit a ráció terrorjával helyettesíteni? Vajon nem az emberi egyedek az „igazi" ész hordozói? Milyen jogon tart igényt egy kisebbség a racionalitás képviseletére?

Igen, Oroszországban a munkásosztályt könnyebben lehetett történetfilozófiai absztrakcióval helyettesíteni – lévén az empirikus munkásosztály társadalmi súlya viszonylag kicsi. Így tett az orosz értelmiség. De a nyugati értelmiségiek Oroszország-ábrándjai korábban születtek, mintsem hogy magukévá tették volna a proletariátus mítoszát (Lukács, Bloch). Oroszországban megvalósulhat *az „igazi" racionalitás,* a „valódi" emberiesség, mert Oroszországot még nem tette tönkre a *polgári racionalitás.* Nem egyszerűen az empirikus munkásosztály csekély szerepe, hanem – ami ezzel bizonyosan összefügg, de semmiképpen sem azonos vele – az individuális-racionális magatartásformák hiánya tette Oroszországot oly fogékonnyá az általános terrorja iránt. Itt nem volt semmilyen erő, amely a terrornak, lett légyen ez az állítólagos racionalitásé vagy bármi másé, ellenállhatott volna.

(1979)

* Konrád–Szelényi: I. m. 63. o.

II. Exkurzus

Jelentés a magyar közállapotokról 1981-ből

1981-ben aki csak egy kicsit is gondolkodik, tisztában van vele, hogy Lengyelországban a közép-európai történelem szempontjából sorsdöntő események zajlanak. Bármi történjék is, a Birodalom eresztékei recsegnek-ropognak. Ha a lengyel mozgalom netán kivívná céljait, akkor ez a napnál világosabb lenne. Ha a mozgalmat mégis sikerül legyőzni, akkor sem sikerülhet többé helyreállítani a rendszer normális mindennapjait.

Magyarország viszont hallgat, sőt, leszámítva egy kis értelmiségi kört, talán inkább ellenségesen tekint Lengyelországra.

Hét év telt el. Magyarországon minden megváltozott. A kádárizmus nem létezik többé. Felszínre törtek a rendszer gazdasági nem-működésének jelei: súlyos infláció, egyre növekvő szegénység. Ugyanakkor olyan fokú a politikai szabadság, amire még nem volt példa a kommunisták uralma alatt.

De Magyarország csöppet sem hasonlít 1980–81 Lengyelországára. A politikai szabadságot egy igen lelkes, de szűk, többnyire értelmiségiekből álló réteg használja ki, a társadalom viszont hallgat. Az az érzésem, hogy akárcsak a múltban, úri huncutságnak tekinti a politikát. Odafigyel rá, hiszen tudja, hogy a sorsa múlik rajta, de részt venni benne nem akar. Tud-e a politikailag öntudatos értelmiség ilyen körülmények között jól politizálni? Lehet-e jól politizálni? Amit mélyből fakadó meggyőződésből céljainknak tudunk, nem maradnak-e ilyen körülmények között absztrakt jelszavak?

Azt hiszem, hogy e szkepszisről árulkodó kérdések megfelelnek Bibó István szellemének, aki a háború utáni Magyarország egyedüli jelentős politikai gondolkodója volt. S nem hiszem feleslegesnek konfrontálni őket azzal az 1981-es helyzetjelentéssel, melynek állapotleírása ma már persze semmiben sem hasonlít a mai állapotok leírására, de valahogy olyan problémákra kérdezett rá a magyar társadalmat *illetően, amelyeket az új politikai virágzás nem hiszem, hogy megoldott volna.*

Realizmus és lényeglátás
(A Bibó-emlékkönyv)

I. A Bibó-felejtés

Az 1970-es évek végén *a magyar máskéntgondolkodás* felfedezi a maga számára Bibót, aki eddig is – 1963 óta legalábbis – itt élt közöttünk, akinek legjelentősebb, s a kötetben is legtöbbet idézett írásai is alig-alig hozzáférhetőbbek, mint egy vagy két évtizeddel ezelőtt. Hogy a Magyar Füzetek 4. száma ízelítőt közöl Bibó műveiből, hogy az elmúlt egy-két évben hivatalos magyar folyóiratokban megjelentettek egy-egy Bibó-írást, az jórészt eredménye, nem pedig kiindulópontja felfedezésének. Hogy Bibó aktualitását megértsük, elsősorban nem azt kell megértenünk, miért lett aktuális ma, hanem hogy miért felejtettük el őt. Ha megértjük azt a szindrómát, melyet Csurka István Bibó-felejtésnek nevez, megértjük azt is, hogy ennek a Bibó-felejtésnek az okára Bibó István írásaiból kaphatjuk meg a magyarázatot.

Csurka azt írja: „Bibó István nem kellett a magyar konszolidációnak." Erről van szó. A Kádár-korszak magyar konszolidációjáról, amely – úgy tűnik – hamarabb követte 1956-ot, mint az 1867-es kiegyezés 48-at, s amely éppúgy hazugságon alapult, mint emez.

Talán nem véletlen, hogy a Bibó-emlékkönyv leggyakrabban előforduló Bibó-citátuma így hangzik: „Az általánosan elterjedt ellenkező nézettel szemben le kell szögeznünk, hogy *a politikában hazudni nem lehet.* Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat *mondani,* de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai *programot* felépíteni." Bibó „nem lehet"-je nem azt jelenti, hogy a politikusok többsége – az általánosan

elterjedt nézetnek megfelelően – ne hazudnék. A „nem lehet" azt jelenti, hogy a hazugságra épülő politikai program nem vezethet azokhoz az eredményekhez, amelyeket szerzői – és elfogadói – várnak tőle; sőt mi több, végül is annak a katasztrófának lesz *kiváltó okává,* melyet elkerülendő hazudtunk. Ezt Bibó pontosan kimutatja az 1867-es kiegyezés vonatkozásában. S amikor a hetvenes évek végén a progresszív magyar értelmiség megértette, hogy a hazugságon alapuló konszenzus felrúgása nélkül egyszerűen *nincs tovább* – felfedezte Bibót, azt a magyar gondolkodót, aki nem volt hajlandó erre a kiegyezésre. Ilyen egyszerű dologról van szó – önáltatás lenne ezt be nem vallani.

Arról van szó, hogy az „utópista" Bibó majd' mindig időhöz kötött, aktuálpolitikai írásaiból esetleg nemcsak egy intranzigens magatartás és az aktuálpolitikai kérdések magas szintű – nem hatalmi, pártpolitikai érdekek, hanem magasrendű morális értékek vezette – elemzésének lehetősége és „módszerei" tanulhatók meg, hanem konkrétan hasznosítható politikai elképzelések is kiolvashatók. Erről azonban majd később.

Egyelőre térjünk vissza a kiegyezéshez, Bibó hajthatatlan kiegyezésellenességéhez. Mindenekelőtt egy félreértés lehetőségét kell kiküszöbölnünk. Bibó minden volt, csak nem kompromisszumellenes. Éppen hogy a kiegyezés lehetőségét kereste *minden helyzetben.* 1945 és 1948 között annak a lehetőségét, hogy a koalíció pártjai miként találhatnák meg azt az egyre keskenyebbé váló utat, amelyen járva nem egymás félelmeit tovább alapozva élezik a helyzetet, hogy azután vagy a kommunistáknak a hatalomból való kiszorításával a reakciós restauráció, vagy pedig a jobb- és baloldali középpártok kiszorításával az egypártrendszerű kommunista diktatúra jöjjön létre. 1956–57-ben annak lehetőségét, miként lehetne megfelelő garanciákkal, korlátozott – a kifejezetten antiszocialista erőknek semmiféle teret nem engedő – többpártrendszerrel, külpolitikai semlegességgel a Szovjetuniót meggyőzni arról, hogy a független magyar szocialista demokrácia nem fogja sérteni az érdekeit. Ha csak ennyit mondunk is, világos, hogy Bibó a leglehetetlenebb helyzetekben is éppen a kompromisszum lehetőségét kereste. De kizárólag az olyanét, amely az

őszinteségen, s nem a hazugságon alapul. Csak az olyan kiegyezésből nem volt hajlandó részt vállalni – és ha már csak ilyenre volt lehetőség, teljesen visszavonult –, amely a nyílt vagy akár a burkolt hazugságon nyugodott.

A Bibó-emlékkönyv egy ilyen kiegyezésféle felmondásának a dokumentuma. Természetesen nem a kötet 76 szerzőjéről van szó. Hogy közülük hányan egyeztek ki valamikor számukra ma már elfogadhatatlan – vagy egyenesen szégyellnivaló – módon, elhallgatott vagy elfojtott hazugságok árán: kinek mi köze hozzá? Hogy közülük hányan vannak, akik, bár emléket óhajtottak állítani Bibónak, a bekezdés első mondatával semmiképpen nem értenek egyet – nem tudom, és nem is érdekel. Az a tény, hogy a kötet megszületett, hogy benne egyaránt közreműködtek „népiesek" és „urbánusok", a „margóra" szorultak és a hivatalos nyilvánosság viszonylag gyakori szereplői, az a tény, hogy Bibót ilyen sokan tartják fontosnak – akár úgy hiszik, hogy konkrétan is van tőle mit tanulni, akár csupán emberi magatartását és emberségét tisztelik, az a tény, hogy a Bibó-kötet esemény – mégpedig az utóbbi idők egyik legjelentősebb eseménye – a magyar második nyilvánosság életében, azt bizonyítja, hogy ezzel a kötettel a második nyilvánosság jelentősen kiszélesült. A magyar értelmiségnek egy most már igen sokszínű csoportja mondott fel egy hazug kompromisszumot. Mindazok, akiknek az a véleményük, hogy a mi magyar „létező szocializmusunkkal" valami alapvető baj van, nem hisznek többé abban, hogy társadalmunkat – a hatalom jóakaratára építve – a leglényegesebb kérdések kimondása nélkül is ki lehet javítani. Ha ennyiben – és „csak" ennyiben – meg nem egyezne ez a második nyilvánosság, továbbra is jellemző lenne rá a „Bibó-felejtés". Hogy Bibó István 1981-ben hetvenéves lenne, s hogy két esztendővel ezelőtt, 1979-ben meghalt, nem lett volna elegendő ok a Bibó-kötethez: 1971-ben, a hatvanadik születésnapján, amikor a magyar liberalizmus éppen virágkorát élte, alig-alig akadhattak, akik őt emlegették. Hogy ez – Csurkával szólva – „szégyen, gyalázat"? Az, nem tagadom. De ugyancsak nem volna Bibó István szelleméhez illő, ha most elemzés helyett meaculpáznék, ostoroznám magam vagy éppenséggel a „ma-

gyar értelmiség bűneit". Bibót – tisztelet a bizonyára nagyszámú kivételnek – elfelejtettük, vagy mint magam, fel sem fedeztük. Értjük, hogy ez egy újabb rossz „kiegyezés" szükségképpeni következménye volt, értjük, hogy az „értelem mechanizmusai" helyett ismét a „félelem mechanizmusai" mozgattak bennünket (nem mindig, sőt úgy hiszem, az esetek többségében nem a saját magunk féltéséé: azt féltettük, amit „elértünk"), ergo, többé nem is vagyunk hajlandók hazudni. De akkor? Történik valami akkor? Vajon megváltozik a helyzet ezáltal? Elérhetünk-e még bármit is anélkül, hogy a világpolitikai helyzet megváltoznék? Nem igaz-e mind a mai napig, hogy Magyarország „a láger legvidámabb barakkja"? S nem igaz-e az is, hogy csak viszonylag vidám és nagyon is szomorú barakkok között válogathatunk?

Nos, az utóbbi kérdésre ma éppen nem mernék egyértelmű „de igen"-nel felelni. Ez azonban – őszintén szólva – csak 1980 nyara óta van így, azóta, hogy Lengyelországban történt és történik valami – valami olyasmi, ami valószínűleg az eddig leglényegesebb a „létező szocializmus" történetében –, mert ezt megelőzőleg egyértelmű lett volna a „de igen" válaszom. A kiegyezés felmondása azonban, amiről beszélek, ennél korábbi keletű. Abból a korból származik, amikor még kétség sem merült fel azt illetően, hogy Kádár Magyarországán az emberek túlnyomó többségének számos tekintetben jobb az élete, mint akár Gierek Lengyelországában, akár Husak Csehszlovákiájában vagy Honecker NDK-jában (hogy csak azokat a kelet-közép-európai országokat említsem, melyekkel mindenképpen jogosult az összehasonlítás). A kérdés tehát az, hogy melyek voltak azok a hazugságok, amelyeken e kiegyezés alapult, és hogy ennek a kiegyezésnek a felmondása nem csupán egyetlen eredményt hozhatott és hozhat-e magával, nevezetesen a Kádár-rendszer azon „plusz"-ainak visszavételét, amelyek Magyarországot pozitíve különböztették meg a többi kelet-közép-európai szocializmusoktól. Sőt, egy számunkra talán még kényesebb kérdést is fel kell tennünk, vagy pontosabban szólva, a kérdés második felét kell úgy megfogalmaznunk, hogy ez már mint kérdés ne válhasson önigazolássá. Mert erre, ha az előbbi módon tesszük fel, viszonylag

könnyű választ adnunk: tagadó választ, egyrészt azoknak a most már létező tapasztalatoknak az alapján, hogy néhány év óta többen vannak – vagyunk –, akik felmondták a hamis konszenzust, s ettől a rendszer semmi pozitív pluszát el nem veszítette; másrészt tisztán logikailag is, akkor is, ha ezeket a tapasztalatokat, mivel csupán egy kisebbség magatartására vonatkoznak, figyelmen kívül hagyjuk. Mert joggal feltételezhetjük, hogy mindaz a plusz, amit „adtak nekünk", nem egyszerűen jó magaviseletünk jutalma. Valamiképpen a rendszernek is érdekében állott megadni őket. Nemcsak a magyaroknak könnyebb, mint a cseheknek és a szlovákoknak, a magyar vezetésnek is könnyebb, mint a csehszlováknak. Miért vonná hát meg a kegyeit pusztán azért, mert az értelmiség kifecsegi a többé-kevésbé olajozottan működő rendszer – amúgy minden gondolkodó ember számára világos – iskolatitkait? Ha már egyszer a „kádárizmus" megszületett, csak átfogó társadalmi válság ingathatja meg, amit hazudni és a dolog lényegét elhallgatni többé nem kívánó értelmiségiek még egyetlen társadalomban sem idéztek elő. Csak nem akarjuk – a Fehér Könyv szellemében – azt hinni, hogy az 56-os forradalom a Petőfi-körös értelmiség aknamunkájának az eredménye volt? Hogy az értelmiségi progresszió a hetvenes évek végén a végre-mindent-kimondás-igényével senkinek sem árthatott, ennek már akkor is világosnak kellett volna lennie, amikor még nem láthattuk, hogy valóban senkinek sem ártott. De a kérdést másképpen is megfogalmazhatjuk: vajon az értelmiségnek a hatvanas évek közepén tanúsított magatartása nélkül, a hazugságokon, elhallgatásokon, végig-nem-gondolásokon alapuló kiegyezése nélkül is létrejöhetett-e volna mindaz a pozitívum, amely a magyarság átlaga számára az életet immár lassan két évtizede sokkal elviselhetőbbé teszi a többi kelet- és kelet-közép-európai ország lakosainak életénél? Úgy éreztem, lehetetlen nem feltenni ezt a mindannyiunk számára ugyancsak kínos kérdést. Ha ugyanis újabb – bár más előjelű – hazugság árán mondjuk fel a hazugságon épülő kiegyezést, nem teszünk egyebet, mint hogy elaltatjuk háborgó értelmiségi lelkiismeretünket – méghozzá ha a szomszéd országokban élő elvbarátaink sorsát nézzük, hát ugyancsak olcsó áron.

Nem arról van szó, hogy hazudni soha, semmilyen körülmények között nem szabad. Hanem arról, amit Bibó mondott: hazugságra nem lehet politikai konstrukciókat, politikai programot építeni. S azért nem lehet, mert ezzel *nem tudjuk elérni azokat a célokat, amelyek elérése érdekében a hazugságot megengedhetőnek tartottuk.* A hazug konstrukció lényege abban állt, hogy hallgatva 56-ról, tudomásul véve, hogy a demokratikus intézmények rendszerét létrehozni nem lehet, *elhitettük magunkkal,* hogy az adott feltételek mellett is lehetséges igazi felemelkedés, ha más nem, hát egy szegény ország gazdagabbá tétele, ami majd meghozza a maga emberi gyümölcseit is. Elhitettük magunkkal, hogy el lehet választani egymástól gazdaságot és politikát.

Kovács András tanulmánya, a *Két kiegyezés* igen meggyőzően elemzi, hogyan függ össze ezzel az új kiegyezéssel a régi, az 1867-es átértékelése *a magyar értelmiségi köztudatban.* Ironikus nosztalgia a „régi szép idők" iránt, bár tudnunk kellett, Bibótól is tudhattuk: a magyar történelem 1914 utáni minden förtelme, ha nem is egyenes következménye e régi szép időknek, nem független az akkori hazug konstrukcióktól. (Más kérdés, hogy Kováccsal ellentétben a köztudat kialakulásáért nem tenném inkább felelőssé azokat a történészeket, akik a korábbi hamisan nemzeti szellemű történetírással szembehelyezkedve megpróbálták józan tudományossággal megvizsgálni, mi is történt 1867 után, mint az értelmiség egyéb jó szándékú hangadó köreit. De ez nem tartozik témánkhoz.) A közhangulat valahogyan így festett: lám, bármi legyen is a véleményünk azokról a politikai kompromisszumokról, amelyeket 1867-ben a magyarság vezetői az osztrákokkal kötöttek, tekintsük bár őket hazugságoknak, a kiegyezésnek elsősorban mégis a pozitívumait kell látnunk, azt, hogy ennek eredményeképpen az ország gazdaságilag felemelkedett, és elindult a polgárosulás útján. Nem az a baj, ha ezt is látjuk, hanem az, ha megfeledkezünk róla, hogy Bibónak a kiegyezést illetően alapjában véve mégis igaza volt: polgárosulás ide, polgárosulás oda, a kiegyezéssel, ezzel a hazug kiegyezéssel

lényegében megpecsételődött az ország sorsa az azt követő történelmi időkre. Ezáltal a polgárosulás is befulladt. És ez rányomta bélyegét a magyar történelemre, egészen 1945-ig.

1945 óta, abban a két rövid időszakban, amelyekre Bibó tevékenységének zöme esik, de már csak azok között a meglehetősen negatív feltételek között, amelyeket a monarchiához való 67-es önkéntes hozzákötődésünk majd' egy évszázad során teremtett, kétszer is felcsillant a demokratikus átalakulás halvány reménye. A Bibó-emlékkönyv több tanulmánya teszi fel a kérdést, vajon reménytelen utópista volt-e Bibó, amikor az 1945–48-as periódusban és 1956 után is bízott egy demokratikus átalakulás lehetőségében. Ami az első periódust illeti, a válasz nem is olyan egyértelmű. Nem mintha valaki is azt hihetné, hogy ebben a térségben 1945 után lehetett volna, és azóta is lehetne a Szovjetunió döntései ellenére, illetve ezekkel szemben politikát csinálni. Hanem mert nem egyértelmű, hogy a Szovjetunió döntései függetlenek lettek volna az ezekben az országokban kialakult *belső helyzettől.* Az akkor is és mindmáig a szovjet érdekszférába tartozó Finnország sorsa (amelyet Varga Domokos elemez) persze semmit sem bizonyít. Valószínű, hogy közvetlenül 1945 után a finn társadalom belső struktúrája és az ebből következő finn politika hozzájárult ahhoz, hogy erre az országra a Szovjetunió nem kényszerítette rá a maga társadalmi berendezkedését. (Hogy erre állítólag – ez nem bizonyított – sikertelen kísérletet tett, az ebből a szempontból érdektelen. Miért nem próbálkozott újra meg újra? Ki akadályozta volna meg ebben kívülről?) Ebből persze nem következik, hogy ezt a többi ország esetében ilyen vagy olyan okokból nem óhajtotta *mindenképpen* megtenni; de hogy a 45 utáni magyar koalícióban részt vevő *valamennyi párt* azon volt, hogy az ország sorsa pártpolitikai manipulációkon, nem pedig a tömegek demokratikus törekvésein forduljon meg, az ma már világos. Donáth Ferenc egyértelműen bizonyítja, hogy közvetlenül 45 után valamennyi párt mindent megtett azért, hogy a nemzeti bizottságokat, a demokratikus közhatalom alulról felépülő szerveit kiszorítsa a közhatalomból, és alárendelje őket a – reakciós erőktől megtisztított – központi államhatalomnak. Hogy ezek után már minden

azon múlott, hogy a Szovjetunió melyik párt törekvéseit támogatja, azon nincs mit csodálkozni.

Azt persze már senki sem állítja, hogy 1956-ban is eljátszott volna az ország egy lehetőséget. Bibó *Tervezete* nem azért nem abszurd, mintha 1956. november 4-e után bárki azt hihette volna, hogy az adott pillanatban a Szovjetunió hajlandó egy ésszerű kompromisszumra. A javaslat realitása egy *elvi lehetőség* kimondásában rejlik. Annak a kimondásában, hogy a kelet-közép-európai térség országaiban elvileg nem abszurd egy megszorított többpártrendszeren és feltételes szuverenitáson nyugvó demokratikus rendszer létrehozása, hiszen ez nem sértené a második világháború után átalakult világpolitikai egyensúlyt, a Szovjetunió érdekeit. *Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás* című tanulmányukban Bence György és Kis János elemzik Bibó konkrét politikai elgondolásainak ebből fakadó, máig ható érvényét. 1956-ban ezt a lehetőséget kétségtelenül nem a magyarság játszotta el. Annál is kevésbé, minthogy éppen a demokratikus lehetőségek 1945–48 közötti eljátszása-elnyomása következtében az, aki akarta, könnyen meggyőzhette magát arról, hogy 1956 októbere ellenforradalom volt. A tömegmozgalomban ugyanis kétségtelenül részt vettek kifejezetten reakciós, határozottan antidemokratikus erők is, melyek pontosan azért léteztek még Magyarországon, mert 45 után a spontán demokratikus tömegmozgalmak elnyomásának következtében a tényleges reakciós erőket nem számolták fel egy hosszan tartó demokratikus átalakulás folyamatában, hogy azok azután minden hitelüket, társadalmi relevanciájukat elveszítsék, hanem – minden nem kommunista erővel együtt – egyszerűen eltávolították őket a politikai porondról. Így 1956-ban reakció és demokrácia (demokratikus szocializmus is!) együtt lázadtak fel a rendszer ellen. Hadd idézzek kicsit hosszabban Donáth Ferenc *Bibó István és a magyar demokrácia alapkérdése* című tanulmányából. „Az előtérben álló politikai követelések, az ország függetlensége, a szabadságjogok helyreállítása és a többpártrendszerre való visszatérés időlegesen egyesítették az ország lakosságát, s ez az egyetértés nagy erőt és lendületet adott a mozgalomnak. A felkelést a társadalom különböző rétegeinek mély elégedetlensége váltotta ki a rendszer gazdaságpolitikájával, a termelési-tulajdoni viszonyokkal, s nem utolsósorban az államnak azzal a törekvésével szemben, hogy irányítsa és ellenőrzése alá vonja a társadalom úgyszólván minden életmegnyilvánulását, figyelmen kívül hagyva az emberek természetes jogi, morális és nemzeti érzéseit. A felkelés egy megalázott, emberi és nemzeti érzéseiben mélyen megbántott nép felháborodásának elemi erejű kitörése volt." „Az 1956-os népfölkelés sajátos jellegét az adja meg, hogy demokratikus és antidemokratikus irányzatok azonos célokért – együttesen léptek fel."

Aki valamilyen módon a megdöntött rendszerhez kötődött, csak azt látta meg, hogy a felkelésben reakciós, antidemokratikus erők vesznek részt; ezen az alapon a szovjet vezetés és a kommunisták többsége tényleg ellenforradalomnak látta 56-ot. Az érdekeinek megfelelően annak látta – ha „tudta" is, hogy a tömegeket azért lehetett „megtéveszteni", mert sok tekintetben jogosan elégedetlenek voltak a Rákosi-rendszerrel (ne felejtsük el, a hruscsovi vezetésről, illetve a Rákosi börtöneiben szenvedett magyar kommunistákról van szó!). Hogy az 56-os forradalom legfontosabb, világtörténelmileg is radikálisan új mozzanatát észre sem vette, az csak természetes: az a fajta szocializmus, amelyet a magyar munkásság – akár szocialista tudattal, akár nem, hiszen politikai tudatukat a rendszer teljesen összekuszálta – bevezetni kívánt, aktivitásával kezdeményezett, sehogyan sem fér bele a kommunistáknak a szocializmusról alkotott elképzeléseibe. Ismét Donáthot idézem: „1956-ban alapvető új jelenség ..., hogy a dolgozó néposztályok ... a közhatalmat közvetlenül kívánják gyakorolni", s „az új, népi hatalmi szervek létesítésével egyidejűleg hozzáfognak a minden rendszer alapját képező termelési-tulajdoni viszonyok megváltoztatásához." Megpróbálják tényleges közösségi tulajdonná változtatni az addig állami tulajdonú vállalatokat. 1956-ban Magyarországon a hatalom vertikális megosztásának kísérlete talán tovább ment, mint eddig a történelemben bármikor.

De nem időzhetem 1956 elemzésénél. A pluralista politikai

demokrácia helyreállításának, a népi hatalom és egyfajta demokratikus közösségi tulajdon kialakításának kísérletét leverték. *Az ezt követő időkben persze semmifajta igazságot nem lehetett kimondani.* De miért hitette el magával a magyar értelmiség többsége, miért hitettük el magunkkal már a 60-as évek közepére, hogy felülről kezdeményezett, kizárólag gazdasági jellegű reformok útján megteremthető az „emberi arculatú szocializmus"? A kérdésre többféle válasz adható. Meg kell mondanom, hogy ezek közül a legkevésbé azt fogadhatjuk el, amely az értelmiség egészét, de a magyarázat természeténél fogva az egyes értelmiségieket is lényegében azzal vádolja meg, hogy bizonyos privilégiumok megszerzésének reményében egyszerűen megalkudtak. Hiszen az a magyarázat szinte már logikailag sem áll. Ha az értelmiségi nem egyszerűen szellemi munkás, hanem egy sajátos szerep vállalója, aki végső soron mindig arra a kérdésre keresi a választ, hogy „hogyan lehet és kell emberhez méltóan élni – minden embernek" – mindig ebben az értelemben használom magam is a szót –, akkor az, aki a fenti értelemben megalkuszik, egyszerűen nem értelmiségi, és akkor *nem is lehet mást elvárni tőle,* mint hogy a társadalmi munkamegosztásból ráháruló szakfeladatokat a mindenkori helyzet lehetőségeihez mérten, s az egészet nem tekintve igyekezzék jól megoldani.

Azokkal szemben, akik ebből azt a következtetést vonták le, hogy nincs értelme moralizálni, hogy az említett „szerep" nagyon is partikuláris törekvések ideologikus burka csupán, és hogy az értelmiségitől nem várhatunk el mást, mint hogy az érdekeinek megfelelően cselekedjék, én egy egészen profán, ha tetszik, naiv válasz igazában hiszek: a magyar értelmiség többsége, mint ahogy a magyarság többsége is, egyszerűen abból indult ki, hogy 1956 útja járhatatlannak bizonyult, hogy világunkat másképpen kell megpróbálni elviselhetővé tenni. Abban bízott, hogy a rendszer strukturális válságai előbb-utóbb rákényszerítik a hatalmat olyan reformokra, amelyek, ha önmagukban nem is hozzák meg azt, ami a cél lenne – a függetlenséget és a szabadságjogokat, a demokratikus intézményeket –, kellőképpen fellazítják a talajt ahhoz, hogy a kezdő lépéseket ebben az irányban is meg lehessen tenni. Valljuk meg:

ez a koncepció csak 1968. augusztus 21-én vesztette el hitelét. Hiszen *Csehszlovákiában a vezetés válságának eredményeképpen bontakozott ki az a reformperiódus, amelynek során az intervenciót megelőző hónapokban a demokratikus átalakulás összes lényeges feltétele megteremtődött.* Abból a tényből, hogy a Szovjetunió és a többi kommunista ország vezetése a demokratikus átalakulást akkor is tűrhetetlennek tartotta, és erőszakkal megakadályozta, amikor 1. annak – különféle történelmi okok folytán – nem volt hangsúlyozottan szovjetellenes éle (egy demokratikus Csehszlovákia minden további nélkül elfogadta volna azt a fajta feltételes szuverenitást, amelynek alapján Bibó még az 56-os felkelés vérbefojtása után is megköthetőnek látott egy kompromisszumot); 2. abban – ugyancsak az ország eltérő történelme folytán – semmiféle tényleges reakciós erő nem játszott lényeges szerepet, és 3. a hatalom lépésről lépésre feladott pozícióiból semmifajta véres atrocitásra nem került sor – ebből a tényből 1968-ban már le kellett vonni a következtetést, hogy a kivárandó, felülről kezdeményezett reformok útja is járhatatlan.

Igen, a tényleges kiegyezés 1968 után következett be: a felülről kezdeményezett reformokba vetett hit, amelyeknek nemhogy nem feladatuk a már alulról jövő demokratikus törekvések előkészítése, hanem még arra is vigyázni kell, hogy ilyeneket véletlenül se készítsenek elő; az a meggyőződés, hogy ha már demokratizálódás nem lehetséges, akkor a felvilágosult despotizmus is jó lesz; az a lassan kialakuló közfelfogás, hogy előbb gazdaságilag felvirágoztatjuk (felvirágoztatják!) az országot, azután a hatalom maga fog demokratizálni stb., stb.; a végig nem gondolása annak, hogy a gazdasági demokrácia feltételezi a politikait, tehát a gazdasági reformtörekvések mindig csőbe fognak jutni (a magyar 68-at mindig követi 72), annak, hogy a gazdasági demokráciának igenis egy meghatározott erkölcsi konszenzus a feltétele, melyet egy kiskorúvá tett nép soha nem fog tudni kimunkálni (ez még sokkal szabadabb viszonyok között is végtelenül hosszú és bonyolult feladat lenne, hiszen önnevelésről van szó), és végezetül annak, hogy a hatalomkoncentráció éppen a demokrácia ellenlábasa, tehát a monolit hatalom képviselői a legjobb akaratuk ellenére sem

„vezethetik be fokozatosan" a demokráciát. Ez a hamis konstrukció 1968 után szilárdult meg.

Azt, hogy 1956 és 1968 után a hazugságok hamis konstrukcióvá szerveződtek, látnunk *kell;* ha úgy teszünk, mintha nem látnánk, hazudunk. Más kérdés, hogy erkölcsi kötelességünk-e, hogy higgyünk egy belátható kiút lehetőségében? Vagy akár egy kiút lehetőségében egyáltalában? Miért kellene ebben hinnünk egy olyan világban, amelyben szinte sehol sem látható morális princípiumokon nyugvó, elvi politika? Semmi mentséget sem találok azok számára, akik ezen az alapon kiegyeznek, feladják morális intranzigenciájukat és nem gyakorolják a civilbátorság erényeit. De semmi kivetnivalót a kényelembe (?) kivándorlókban, a magánszférába, az alkoholizmusba, az őrületbe, az öngyilkosságba menekülőkben nem látok. Mert önáltatás azt hinni, hogy tudjuk a kiutat. Nem tagadom, azokat becsülöm a legtöbbre, akik ezt mégis váltig keresik, mindent újból és újból végiggondolva és kimondva, némelykor harcolva is ezért meg azért. De csak akkor, ha képesek belátni: nem tehetik magukat erkölcsi mércévé.

Kérdés persze, hogy a lengyel események, a lengyel nép, a lengyel munkásosztály mozgalmának a sikerei nem változtattak-e a mi helyzetünkön is? Hogy ezeknek az eseményeknek a mi számunkra is vannak-e tanulságai? A kérdés nem költői: nem tudok rá válaszolni. Méghozzá két oknál fogva nem. Az egyik: máig sem világos, hova vezet a lengyelek útja. A másik: a két ország – amelyek eredetileg talán a legjobban hasonlítottak egymáshoz a kelet-közép-európai térségben – ma nagyon különbözik egymástól.

III. Lengyelország–Magyarország

Nem tudni, hova vezet a lengyelek útja. Ez nagyon csúnyán hangzik. Morálisan csúnyán. S – tetszik, nem tetszik – mégis meghatározza a következtetéseket. Csúnyán hangzik morálisan, hiszen az van benne, hogy a lengyelek most a kísérleti nyulak szerepét játsszák. Most ők próbálják ki, hogy lehetséges-e, ami 1956-ban és 1968-ban – egészen más formában – nem bizonyult lehetségesnek. Azt próbálják ki? Ez is kérdéses. A más formák talán más tartalmat takarnak. A magyar 56 szabadságharcként kezdődött: a magyar nép nem közvetlenül az idegen uralom ellen kelt fel, de legfontosabb mondanivalója az volt, hogy nem kell az idegen rendszer, amelyet a Szovjetunió rákényszerített, s amelynek semmi köze a magyar valósághoz. Minden más ebből következett. Persze ez azért volt így, mert 56 még igen közel volt 45-höz, 48-hoz, s így a rendszer még valóban nem szervült a magyar valóságba, alig-alig volt olyan nemzedék, amely ebben a rendszerben nőtt volna fel. S az sem volt még mindenki számára világos, hogy a világ újrafelosztása végleges. Ez éppen 56-ban lett nyilvánvalóvá, amikor az addig oly nagy hangon a roll-back-et hirdető „szabad világ" formálisan is csak azért tiltakozott a magyar szabadságküzdelem elnyomása ellen, hogy a maga businessét leplezze vele.

A csehszlovák 68 minden volt, csak nem függetlenségi törekvések leple. Nem azért, mintha a csehek 68-ban tudomásul vették volna a status quót, hanem mert nekik addig semmi bajuk nem volt az oroszokkal. A csehek más rendszert, „valóban demokratikus szocializmust" akartak, s az utolsó pillanatig nem hitték, hogy ebben a Szovjetunió meg fogja akadályozni őket. Lehet, hogy az oroszoknak nem tetszik, amit ők csinálnak, lehet, hogy szívesebben látnák, ha Csehszlovákiában az övékével azonos rendszer maradna fenn, de beavatkozni nem fognak. Csehszlovákia független ország.

A lengyel mozgalom az első, amely a status quo tudatában – és a status quót valamilyen furcsa formában tudomásul is véve – fogott hozzá a maga dolgához. Eleve abból indulnak ki, hogy az optimumot akkor lehet elérni, ha nem a maximumot akarják: a lehető legracionálisabb módon viselkednek. Az optimumot akkor lehet elérni, ha a Szovjetunió biztosítva látja a maga érdekeinek sértetlenségét. Sajátos történelmének eredményeként a lengyel Európa legnacionalistább nemzete, s lényegében véve mégsem veti fel a nemzeti függetlenség kérdését. Tudomásul veszi, hogy Lengyelország a szovjet blokk része, a szovjet érdekszférához tartozik, tehát semmi olyant

nem követelhetnek és nem is tehetnek, amitől a Szovjetunió a maga hatalmi érdekeit veszélyeztetve látná. Ez azonban *ma* teljesen kétértelmű helyzetet teremt. 1968-ig minden ennek ellentmondó tény ellenére is ésszerű volt feltételezni, hogy a Szovjetunió végső soron csak külpolitikai jellegű, a szövetségi rendszert érintő lépéseket tekint érdekeire nézve veszélyesnek. S persze olyan belpolitikai fordulatot, melynek eredményeként kifejezetten szovjetellenes kormányzat kerül valamelyik országban hatalomra. Az utóbbinak sem 56-ban Magyarországon, sem 68-ban Csehszlovákiában nem volt semmi esélye.

Csehszlovákiában a beavatkozás pillanatában is egypártrendszerű kormányzat volt, és Magyarországnak is mindvégig kommunista maradt a miniszterelnöke! Magyarország törvényes kormánya azonban bejelentette, hogy kilép a Varsói Szerződésből. Hogy ez veszélyeztette volna-e a szovjet érdeket, az más kérdés, de a Szovjetunió így fogta fel. Csehszlovákiában azonban semmi ilyesmiről nem volt szó, még a beavatkozás „megindoklásában" is csak az NSZK-val való megélénkülő kereskedelmi kapcsolatokra tudtak hivatkozni (a kapcsolat ma bizonyára nagyobb volumenű, mint amekkorát akkor terveztek). 1968 óta világos, hogy a Szovjetunió már akkor is a maga érdekeit látja veszélyeztetve, ha egy ország fel akarja számolni az egypártrendszert (az egypártrendszer felszámolása persze nem azt jelenti, hogy több párt van – formálisan több párt van Lengyelországban is, Csehszlovákiában is, sőt az NDK-ban is –, hanem azt, hogy ezek a pártok szabad választásokon alternatív programokkal indulhatnak). Sőt, elsősorban akkor látja veszélyeztetve (lásd Románia).

A kétértelműség tehát abból adódik, hogy a lengyel mozgalom tudomásul vette, meddig mehet el anélkül, hogy biztosan szovjet beavatkozást idézne elő*, és megállt egy olyan ponton, amelyről egy racionális elemzésnek azt kellene mondania: itt nem lehet megállni. Nem lehet, mert az ország el-

* Hogy Lengyelország tovább mehet el, mint bármely másik, az eleve világos volt, mert nemcsak sokkal nagyobb a többinél, hanem – eddigi történelme legalábbis ezt bizonyítja – elszántabb és harcrakészebb is nálunk, és az események eddigi menete igazolta is, hogy tovább mehet el.

engedhetetlenül szükséges gazdasági rekonstrukciójának elemi politikai feltételei hiányoznak. A lengyel kommunistáknak igazuk van: a „kettős hatalom" nem megoldás. Az egyik oldalon egy formális politikai hatalom, amely mögött semmifajta többség nem áll, csupán a szovjet beavatkozástól való félelem, és amely így a fantasztikus közösségi energiákat, az igenis türelmet és áldozatokat igénylő építéshez a bizalom légkörét nem tudja megteremteni. Hogyan is teremthetne bizalmat önmaga, a maga jó szándékai iránt az a hatalom, amelyet csak a félelem tart fenn, amely a dolog lényegét tekintve vállalja az országot katasztrófába sodró rendszer minden örökségét? Miért bízna benne bárki is, hiszen *nem személyekről, hanem struktúráról van szó?* Amit megadott, azért adta meg, mert rákényszerítették, s hol a strukturális biztosítéka annak, hogy ha nem tartják rendkívüli állapotokat jelentő permanens nyomás alatt, nem fogja mindazt visszavenni, amit megadott? Márpedig ilyen rendkívüli állapotok közepette ugyancsak nehéz elképzelni a gazdasági rekonstrukciót.

A másik oldalon egy, a maga erejét megtapasztalt nemzet, elsősorban annak munkásosztálya. *Mindannak, ami történt, az a legjelentősebb pozitívuma, hogy egy nemzet, egy nemzeti munkásosztály megtapasztalta a maga nagy erejét.* Pontosan tudja: csupán külső feltételek akadályozzák abban, hogy úgy rendezze be a maga társadalmát, ahogy ezt egy kialakuló demokratikus konszenzus kívánná. Igen nagy a hatalmuk. De hiányoznak – a külső beavatkozástól való jogos félelmükben nem is akarják, helyesen nem akarják őket megteremteni – azok a formális institúciók, amelyek lehetővé tennék, hogy meglévő hatalmukat ne csupán a rekonstrukció elkezdését is akadályozó örök zsarolással érvényesítsék. Így szinte lehetetlennek tűnik bármifajta kibontakozás. A rekonstrukció megkezdésének feltétele az a bizonyos feltételes szuverenitás és korlátozott többpártrendszer lenne, amelyet Bibó elképzelt. De tanácsolhatná-e bárki is jó szívvel a lengyeleknek – szerencsére nincs is szükségük tanácsokra –, hogy menjenek tovább? Szinte biztosnak tűnik, hogy a Szovjetunió rászánná magát arra, amit nagyon nem szeretne, a beavatkozásra.

Kuroń egyszer kimondta: egyetlen ország sem léphet to-

vább annál, ameddig Lengyelország most elment – egyedül. És a lengyelek ma egyedül vannak – a másként gondolkodó értelmiségiek szolidaritása a többi szocializmusokban itt irreleváns –, s láthatóan egyedül is maradnak, ha másért nem, hát azért, mert nem tudni, hová vezet az útjuk. Abszolút immorális és végzetesen hibás kör. A lengyelek nem léphetnek egyedül tovább, mások pedig nem követik őket mindaddig, amíg be nem bizonyosodik, hogy lehet továbblépni. Mert a jelen lengyel állapotok nem vonzanak senkit.*

Ez a hiba, legfőképpen morális hiba. Csak Magyarországról szólhatok – a többi országot nem ismerem. Magyarországot is kevéssé, hiszen nyilvánosság hiányában honnan lehetne tudni egy ország közhangulatát? Létezik-e egyáltalán közhangulat nyilvánosság híján? Ezekre az országokra az jellemző, hogy közhangulat egyáltalában csak akkor alakul ki, ha a mindennapok elviselhetetlenek. A közhangulat megnyilvánulásának egyetlen lehetséges formája az így vagy úgy megnyilvánuló lázadás. Hiszen még Lengyelországban is, amelyről kiderült, hogy munkásosztályának többsége nem a több kenyeret, nem a több húst tartja a legfontosabbnak, a dolog azzal indult el, hogy nem volt kenyér, nem volt hús. Csak miután a sztrájkmozgalom kitört, vált világossá, hogy a nemzet nem pusztán az ellátási zavarokat kívánja megszüntetni. S ezt az öntudatra ébredést már egy rendkívüli évtized előzte meg. A hetvenes sztrájkmozgalmat vérbe fojtották, de rendet csak úgy tudtak

* Hely és kellő ismeretek hiányában itt nem vállalkozhatom a lengyel helyzet, az elmúlt félév lengyel történelmének részletes elemzésére. De tegyük fel, hogy minden racionális számítás ellenére valóban kialakulóban van egy új struktúra, amelynek a leglényegesebb eleme talán nem is az, hogy a fennmaradó monolit politikai hatalom mellett össznemzeti szinten *tényleges* partikuláris érdekképviseletek léteznek – ez az, ami a rendkívüli állapotok megszüntével visszavehetőnek s a rendszerbe reintegrálhatónak tűnik –, hanem az – az előbbitől persze el nem választható – gyakorlat, hogy a központi hatalom *helyi* közösségekkel tárgyal és egyezik meg kialkudott kompromisszumokban. Ennek esetleges fennmaradása radikálisan új elemet hozna be a kelet-közép-európai rendszer működési mechanizmusába: áttekinthető területi egységek alulról ellenőrzött demokratikus irányítását és autonómiáját a központi hatalommal szemben. Ha a lengyeleknek visszavonhatatlanul sikerült valami újat kiharcolniok, ha nem igaz, hogy itt nem lehet megállni, ez csak alátámasztja azt, amit a leginkább szeretnék bebizonyítani: hogy ti. *Kelet-Közép-Európában nem a kádárista konszolidáció liberális abszolutizmusa az elérhető maximum.* És ha a lengyelek elértek valamit, annál rosszabb, hogy a mai lengyel állapotok – mert még nincsen kenyér, nincsen hús – nem vonzanak senkit.

teremteni, hogy végül is kiegyeztek, az új vezetés kiegyezett a munkásosztállyal. 76-ban derült ki, hogy nem tudták megsemmisíteni a hat évvel azelőtt létrehozott spontán munkásszerveket. 76 után, miután megtapasztalta, hogy a munkásokban megvan a változás – valószínűleg még meglehetősen konfúz – akarata, a másként gondolkodó értelmiség is aktívabbá és reálpolitikusabbá lett, hozzáfogott a társadalom állammal szembeni önvédelmének megszervezéséhez – építve a munkásosztály akaratára és elszántságára.

Mindebből Magyarországon nem látható semmi – legfeljebb elszigetelt értelmiségi csoportok jóindulatú igyekezete. A többség – amennyire ezt egyáltalán meg lehet ítélni – elégedett azzal, hogy itt van kenyér és van hús, és a *privatizálódás okozta morális felbomlás állapotában alig-alig vesz észre mást* Lengyelországból, mint hogy ott a munkások balhéznak, mert semmit sem lehet kapni, mindenért sorba kell állni stb. Valahol talán él az emberek tudatában, hogy egyszer már mi is próbálkoztunk valamivel – mert nem volt kenyér és nem volt hús, és mindenért sorba kellett állni –, de próbálkozásunkat ugyancsak keserves évek követték, most viszont van kenyér és van hús. Próbálják meg hát most a lengyelek, nekik nincs mit veszteniök. Ha nekik sikerülne? De egyelőre csak áll a balhé.

Meggyőződésem, hogy a magyarságnak ez a sajnos tökéletesen amorálisnak tűnő viszonya mindahhoz, ami ma Lengyelországban végbemegy, sok tekintetben nem független attól a hamis konszenzustól, amelynek kialakításában a magyar értelmiségnek is szerepe volt, és amelynek fennmaradásában a magyar értelmiség nagy részének továbbra is szerepe van. Attól a hamis konszenzustól, amelynek lényege: a Szovjetunió hatalmi szférájához tartozó Kelet-Közép-Európában már nem lesz jobb, mint Kádár Magyarországán.

Hogyan alakult ki ez a hamis konszenzus?

IV. A hamis konszenzus

Mindez persze visszanyúlik 56-ra, 56 teljes és tökéletes elhallgatására a konszolidáció után. Hogy ki mit hitt (vagy hitetett el magával) 56-ról, azt ma már elég nehéz lenne megállapítani, hiszen a megtorlások, a rendcsinálás, majd megbocsátás után egyszerűen nem volt többé szó róla. Nem az a baj, hogy tudomásul vettük: nem *lehet* róla beszélni, hanem hogy sokan talán még jónak is tartottuk, hogy nem *kell* róla beszélni. *Mindegy, hogy mi történt 1956-ban,* a fontos az, hogy már senkinek sem hányják a szemére, ha akkor „megtévedt". (Hogy ez nem igaz, hogy ez is csak azokra vonatkozik, akiket a világ ilyen vagy olyan módon számon tartott, s akik egyben elfogadták a „nyilvános hallgatást" mint a béke alapfeltételét, az cseppet sem mellékes körülménye a hazug konstrukciónak.) A fontos az, hogy senkinek sem kell 56-ot nyilvánosan ellenforradalomnak neveznie ahhoz, hogy elfogadtassék, hogy részt vehessen a nemzeti béke keretei között folyó alkotó tevékenységben. Örültünk annak, hogy „aki nincs ellenünk, az velünk van", azaz mindenkinek joga van fenntartani a maga privát meggyőződését, tehát nem kell hazudnia a nyilvánosság előtt. Ne tagadjuk, nagy élmény volt ez annak a nemzedéknek a számára, mely többé-kevésbé felnőtt fejjel élte végig a Rákosi-rendszert, amikor még kötelező volt „állást foglalni". A baj az volt, hogy ezt az állapotot természetesnek kezdtük tekinteni, s főképpen szinte a hatalom „javára írni", hogy már nem kell egyenesbe hazudnunk, csupán a véleményünket elhallgatnunk.

S ez mindjárt átvezet a másik alaphazugsághoz. Minthogy 1956. november 4-én világossá vált, hogy nincsen olyan erő, amely a világnak a második világháború eredményeképpen létrejött újrafelosztását kétségbe tudná vonni, Magyarországnak a többi szovjet érdekszférába tartozó országgal egyetemben tudomásul kell vennie, hogy társadalmi berendezkedésének keretfeltételeit a Szovjetunió feltételei szabják meg. Ergo – s itt következik a második hazugság – minden olyan kísérlet, amely a kijelölt keretek *bármifajta megváltoztatására* törekszik, nemcsak reménytelen, hanem káros is. Minden jó

szándéka ellenére csak ronthat a helyzeten. Legyünk realisták! Ha tudomásul vesszük, hogy Magyarország egypártrendszerű diktatúra (s pontosan ezt jelenti a realizmus), akkor minden jobbítási szándékunkat nemcsak ehhez alkalmazkodva kell megkísérelnünk keresztülvinni, hanem – a hatalommal való együttműködési készséget hangsúlyozván – ennek a képviselőit meg kell győznünk arról, hogy ezt vagy azt másképpen kell csinálni. Lehetőség szerint bármifajta nyilvánosságot kerülve.

De hazugságok-e ezek?

S ezzel visszakanyarodtunk a már feltett kínos kérdéshez. Ki vitatja, hogy 1956-ot a konszolidáció éveiben semmiféle nyilvánosság előtt nem lehetett igaz módon elemezni? Ha valaki akkor tett volna kísérletet annak a második nyilvánosságnak a megteremtésére, melynek keretein belül ez ma már lehetségesnek bizonyult (lásd Donáth Ferenc ragyogó tanulmányát), arra csak börtön és üldöztetés várt volna; személyes áldozatokat néha lehet, néha pedig kell hozni, de egyrészt nagyon pontosan mérlegelni kell, hogy ezzel az áldozattal elérünk-e bármi pozitívat is, másrészt pedig senkinek sem áll jogában *mástól* (akár retrospektíve) ilyen áldozatot követelnie. „Merő romantikus elképzelés, hogy egy ország, egy társadalom, egy közösség embersége vagy bátorsága abból áll, hogy milyen nagy számban tud felmutatni mások iránti szeretetben felolvadó önzetlen szenteket, és milyen tömegben tud csatasíkra állítani fizikailag rettenthetetlen, minden veszéllyel dacoló hősöket. Emberséghez és bátorsághoz kellenek természetesen személyes vonások is, de ezek kibontakozásának lehetősége közösségi feltételeken múlik." (Bibó) A közösségi feltételek hiányozván, abszurd dolog az egyeseken kérni számon valamit.

Szó lehetett-e az ország politikai intézményrendszerének demokratikus átalakításáról? 1956-ban éppen erről lett volna szó. A forradalmat leverték. Lehet-e egy levert forradalom után nem tudomásul venni, hogy követelései a jelen pillanatban nem megvalósíthatók?

S nem igaz-e az is, hogy a hatalom képviselőit, már csak a maguk jól felfogott érdekében is, igenis meg lehetett győzni

bizonyos pozitív irányú változások szükségességéről, ha az nem emlékeztette őket „ellenforradalmi jellegű” (nyilvános) agitációra? Nos, azt hiszem, ezen a kérdésen fordul meg minden. *Máig is az a meggyőződésem, hogy a hatvanas évek közepén bekövetkezett kádárista konszolidációnak az akkori történelmi helyzetben semmiféle pozitív alternatívája nem volt. Az egyetlen lehetséges alternatíva az ahhoz hasonló közállapotok lettek volna, mint amelyek Csehszlovákiát 1968 után jellemezték és azóta is folyamatosan jellemzik. És ez minden lett volna, csak nem pozitív alternatíva,* bár vitán felül áll, hogy a mai csehszlovák társadalom nagyobb számban tud felmutatni mások iránti szeretetben felolvadó önzetlen szenteket, és nagyobb tömegben tud csatasíkra állítani fizikailag rettenthetetlen, minden veszéllyel dacoló hősöket. (Tényleg önzetlen szenteket és minden veszéllyel dacoló hősöket!) De vajon pozitívum-e, hogy szentnek és hősnek kell lenni annyinak vagy akár kevesebbnek a kimondásához, mint amiért nálunk maximum állásvesztés jár? A társadalmi közállapotokat igenis mérném azon, hogy milyen számban tud tisztességes és intranzigens, a civil kurázsit ismerő és gyakorló embereket, de nem azon, hogy milyen számban tud szenteket és hősöket felmutatni. Pontosabban: baj – mégpedig igen nagy baj – már ott is van, ahol a tisztesség, az intrazigencia, a civil bátorság ritka erények, de még annál is nagyobb baj van ott, ahol ezeket az erényeket csak szentként és hősként lehet gyakorolni. Thomas Mann tévedett, amikor a nácizmus rémuralmát „morálisan jó időknek” nevezte: nem kétlem, hogy ki lehetett próbálni, ki az „igazán” bátor, de minthogy tisztességes is csak az lehetett, aki ezt a „bátorság-próbát” megállta, az egyik oldalon voltak a kevesek, a nagyon bátrak és nagyon tisztességesek, a másikon pedig a többség, akik nem tudtak annyira bátrak lenni, hogy tisztességesek maradjanak. A bátorság szép erény, de a jó társadalomnak egyik igen fontos kritériuma, hogy benne még azok is tisztességesek maradhatnak, akik alkatilag gyávák.

Nos, a kádárista konszolidáció bekövetkezése után már nem kellett rendkívül bátornak lenni, hogy valaki tisztességes maradhasson, s éppen ekkor kezdett minden egy hazug konstrukcióban összeszövődni. Újból kialakult az a helyzet, amelyben, Bibóval szólva, realizmus és lényeglátás elváltak egymástól. „... a dolgokat a maguk nevén nevezni nemcsak hogy nem lehetett, hanem nem is volt szabad, ... a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azokon kívül álló feltevések és várakozások jegyében kellett értelmezni és magyarázni, ... álbajokra kellett pazarolni jó erőket, s ráolvasással gyógyítani valóságos bajokat, ... s valóságos tennivalók körén kívül, s azokra való tekintet nélkül lehetett és kellett cselekedni, s ... hiányzott a cselekedet helyességének az objektív mértéke, és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként. ... Ha egy közösség a hazugságnak valamiféle zsákutcájába beleszorul, annak első következménye az, hogy nem talál realista és lényeglátó embereket, akikre a maga vezetését rábízhatja.” Talál bőségben „gyakorlatias” embereket, akiknek a számára a gyakorlati munka vagy érvényesülés lehetősége áll mindenek felett, s ennek érdekében hajlandók abban az értelemben „realisták” lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóságosnak. Realizmusuk ilyen módon egy alapvetően hazug építmény megtámasztásában, erősítésében és a tényleges lehetőségek hamis feltételei között való ide-oda tologatásában merül ki. A másik oldalon a lényeglátás adományával megáldott emberek vagy más kifejezési formát keresnek, vagy szűkebb, kisebb közösségekbe vonulnak, majd mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sértődöttségbe vagy ádáz prófétaságba szorulnak; egyidejűleg a különcök és az ádáz próféták válnak alkalmassá arra, hogy a lényeg kimondását magukra vállalják.

Ez egy alapjában véve hazug konstrukció szinte kikerülhetetlen következménye, s ha Bibóval együtt az erkölcsi hierarchiában sokkal magasabbra helyezem a különcöket és az ádáz prófétákat, mint a „gyakorlatias” embereket, magam is vallom vele együtt, hogy segíteni az ádáz próféták éppúgy nem tudnak. Bibó sem az egyik, sem a másik szerepet nem vállalta – tehát hallgatott. A kérdés, a fentebb nyitva hagyott kérdés csak az, hogy ha nincsenek oly sokan a magyar értelmiségben a „gyakorlatias” emberek, akik a hazugság fennálló

és érvényesülő konstrukcióját valóságosnak elfogadván nem is tudták már megkülönböztetni azt, hogy mikor pazarolják legjobb erőiket álbajokra (s mikor javítanak ki valóságosakat), mikor akarnak ráolvasással, s mikor ténylegesen valóságos bajokat gyógyítani – mert hogy máig is ez a helyzet, arról meg vagyok győződve –, vajon akkor is a konszolidációnak az a kétségtelenül elfogadhatóbb, mert a passzív tisztességet lehetővé tévő formája alakul-e ki Magyarországon. *Mert ez ma Magyarországon a vitakérdés a „gyakorlatias" emberek* (a beilleszkedettek) *és a különcök,* ha nem is mindig ádáz próféták (a margóra szorultak) *között.* A gyakorlatias emberek azt állítják, hogy ma sem lehetne olyan olcsón megúszni a különcködést, ha a gyakorlatiasak többsége nem segítené hozzá a hatalmat félelmei leküzdéséhez, annak a biztonságérzetnek a kialakulásához, amely azután egyre több és egyre mélyebb igazság kimondását teszi lehetővé.

Ez a vitakérdés, de feltéve is rosszul van. Mert az értelmiség belügyévé teszi egy egész ország sorsát. Nem vitatom, hogy ma Magyarországon egy értelmiséginek könnyebb passzív módon tisztességesnek maradnia, mint a létező szocializmus egyéb országaiban, ennek azonban édeskevés köze van a gyakorlatias értelmiségi többség magatartásához. A magyar politikai hatalom azért nem követeli meg már hosszabb ideje az aktív lojalitást, mert erre semmiféle szüksége sincsen. 1956 olyan élmény volt a számára, amelyből le kellett vonnia bizonyos tanulságokat. A nem-értelmiségi tömegek mindennapjait kellett igen sok vonatkozásban elviselhetőbbé tennie ahhoz, hogy ne kelljen újabb „ellenforradalomtól" rettegnie, s minthogy ezt el tudta érni, egy idő után rájött: azt is megengedheti magának, hogy élni hagyja a máskéntgondolkodó értelmiségieket. Persze, mielőtt erre rájött volna, a legalább passzív, lojális értelmiség életét is számos vonatkozásban elviselhetőbbé tette. Sőt, ezt a lojalitást bizonyos privilégiumokkal – és nem is jelentéktelenekkel – jutalmazta (lévén beállítottsága ideologikus, hosszú ideig jobban félt az értelmiségtől, mint amennyire erre oka lett volna); olyannyira, hogy egyesek már elhitetik magukkal, a „létező szocializmusban" – tendenciájában – az értelmiség az uralkodó osztály (Konrád, Szelényi). De ami ma Magyarországon jobb, mint másutt, abból csakis és egyedül az értelmiségi privilégiumok a józan-gyakorlatias kompromisszumokra hajló értelmiségi többség „érdeme"; minden egyéb sem nem az övék, sem nem a jóindulatú és okos hatalomé, hanem egyes-egyedül a levert 56-os forradalomé.

Még mielőtt félreértenék: az értelmiség privilégiumait nem tartom jóknak. Csak arra jók, hogy elaltassák „az értelmiségi szerepvállalás gondolatát" (Berkovits György elemzi nagyon szépen ezt a bibói elképzelést), hogy az értelmiségit arra késztessék, minden eszközzel igyekezzék megóvni szakmai tevékenységének viszonylagos szabadságát, s megfeledkezzék arról, hogy értelmiségi hivatásának betöltéséhez általánosabb emberi, társadalmi szempontokat is tekintetbe kellene vennie. S nálunk az értelmiségnek igenis privilégiumai, nem pedig szabadságai vannak. Az átlag magyar állampolgár kétévente egyszer utazhat Nyugatra, ha éppen akad valaki, aki meghívja, háromévenként, ha nem akad. Az értelmiségiek többsége ennél sokkal többet utazhat, részt vehet konferenciákon, tarthat előadásokat stb. Hogy az értelmiségiek részt vehetnek konferenciákon, tarthatnak előadásokat, az önmagában nagyon jó, hozzátartozik szakmai tevékenységük normális viteléhez. Amíg azonban ez nem úgy történik, hogy az értelmiségi előhúzza zsebéből érvényes útlevelét – amely minden állampolgár zsebében ott lapul –, hanem neki személyesen engedélyezik – ha éppen engedélyezik – az utazást, addig ez privilégium, meghatározott szociális csoportnak (azon belül érdemük szerint egyedeknek) juttatott kegy, nem pedig szabadság. Másik példa: némelykor viszonylag sokat, meglepően sokat „ki lehet mondani", kényes kérdéseket is lehet elemezni hivatalos magyar sajtótermékekben. Ez jó, ez a normális. De ha ezek közül sok minden csak kis példányszámú, nehezen hozzáférhető lapokban hozható nyilvánosságra, ha mindig meg kell fontolni, mit hol publikálnak, akkor itt is értelmiségi privilégiumról és nem gondolat- vagy sajtószabadságról van szó. Vagy: szinte nincs olyan nyugati sajtótermék, melyhez Magyarországon minden külön engedély nélkül hozzá ne lehetne jutni. Annak, aki olvas idegen nyelveken. A magyar lapok

persze ismertetik számos nyugati orgánum cikkeit: itt azonban már olyan szelekció érvényesül, melynek eredményeképpen a magukat a külföldi lapokat olvasó értelmiségi ismét csak privilegizált helyzetben van.

Jobb lenne, ha a magyar értelmiségiek, dölyfösen lemondva privilégiumaikról, nem utaznának, nem publikálnák kényes kérdéseket felvető írásaikat, nem olvasnának nyugati lapokat? Természetesen nem. De az igen, ha nem hitetnénk el magunkkal, hogy nálunk szabadon lehet utazni, publikálni és nyugati sajtót olvasni, s mindezt azért, mert okosan viselkedtünk.

Mert – mint mondottam – annak, ami Magyarországon általában jobb, mint szomszédainknál, semmi köze sincs az értelmiség magatartásához. Azt hiszem, alapjában véve két dologról van szó, két olyan dologról, amelynek eredményeképpen – a külső szemlélő számára mindenképpen – Magyarország mindennapjai hasonlítani látszanak a fogyasztói társadalmak mindennapjaihoz, vagy legalábbis jobban látszanak hasonlítani az utóbbiakhoz, mint a totalitárius diktatúrákéhoz. Innen az ország pozitív sajtója, *image*-a Nyugaton. Az egyik mozzanat a mindennapok teljes depolitizáltsága, a másik a lakosság gazdagodása, s az ezzel összefüggő jobb áruellátás (amit nem szabad összekeverni az egészséges gazdasággal). Önmagában mindkét mozzanatot pozitívnak kell tekintenünk. Az elsőt azért, mert az egypártrendszerű szocializmusban – abban a politikai konstrukcióban, amelyet a kelet-európai hatalmi elit a szocializmus lényegével azonosít – kizárólag az erőszakos és hazug politikai indoktrináció az alternatívája, nem pedig az emberek szabad társadalmi aktivitása, a másodikat pedig azért, mert a relatíve egyenlő gazdagsághoz nem vezet út az egyenlően elosztott nyomoron át. De semmiképpen sem hihetjük azt, hogy a két mozzanatnak bármi köze lenne az értelmiség „gyakorlatias" magatartásához. Illetve – mert a kérdés rendszerint így merül fel – miként ronthattunk volna, miként ronthatnánk ezen a helyzeten egy másfajta magatartással? A hatalom – melynek 1956 óta egyfolytában az a gondja, miként kerülheti el az újabb tömegelégedetlenséget és az abból következő „ellenforradalmat" (még nyilvánosan sem tagadták soha, hogy az „ellenforradalom" egyik – a magyar vitákban hol kisebb, hol nagyobb súllyal szereplő – oka a tömegek elégedetlensége volt a Rákosi-rendszerrel) – mindenfajta értelmiségi fülbesúgás nélkül is tudja, hogy ha az embereknek a rendszerrel szembeni passzív lojalitását el akarják érni, akkor egyrészt nem szabad őket nap mint nap a politikai hazugságokkal szembesíteni, másrészt pedig évről évre érzékelhetően emelkedő életszínvonalat kell biztosítani a számukra. Ezt a passzív lojalitást a hatalom alapjában véve el is érte.

V. A közállapotok

Az ország lakossága a tökéletes passzivitás állapotában van, legfeljebb attól fél, hogy a helyzet rosszabbodni fog, s abban reménykedik, hogy talán mégis tovább fog javulni. Azt azonban el sem tudja képzelni, hogy ebbe neki is lehetne beleszólása: *tudomásul vette, hogy az egészhez semmi köze, hogy amihez lehet és van köze, ez az ő személyes gyarapodása.* Örül annak, hogy viszonylag keveset mondják neki: sok munkára és áldozatokra van szükség ahhoz, hogy elérjük a Kánaánt, hanem inkább azzal az – igaznak látszó – állítással szembesítik, hogy aki sokat és jól dolgozik, az jut valamire. Mert minden ellenkező híreszteléssel szemben az emberek nagyon sokat dolgoznak. Nem mindig a munkahelyükön, sokszor és sokan – ha módjuk van rá – főként az úgynevezett második gazdaságban. Csakhogy ezzel a második gazdasággal komoly bajok vannak. Mert nálunk a fizetésből alig-alig, egy kis „furfanggal" viszont jól meg lehet élni, sőt gyarapodni is lehet – ha körülnézünk és regisztráljuk a magánerőből épülő házak, lakások tömegét, melyek ára sokszorosa egy család évi átlagjövedelmének, az egyre szaporodó személygépkocsiparkot, holott egy kocsi használata a hivatalos havi átlagjövedelemnek több mint felét fölemészti –, ezt kell állítanunk. *De mindez „kaparj kurta, neked is jut" alapon vált lehetségessé.* Elítélhetjük-e morálisan azt a munkást, aki munkahelyén csak akkor végez jó és hatékony munkát, ha ezért külön juttatást remél (ami sokszor csak az első gazdaságba belefonódó második kihatásainak az eredménye lehet)? Az állami vállalat

autószerelőjét, aki munkaidőben, vállalati anyagból saját zsebére dolgozik (amit persze a vállalat vezetője is tud), a bolti eladót, aki csak baksisért ad jó árut? A morálisan negatív ítélet nem kétséges, minthogy azonban tömeges jelenségről van szó, minthogy a „tömegek, az átlagemberek, sőt az átlagon felüli emberek mentalitásában ... valamiféle – megállíthatatlannak tűnő – bomlás" indult meg (Éliás József), az okokat nem az egyénben, hanem a közállapotokban kell keresnünk.

S nagy kérdés az is, hogy ez az ideálisnak éppen nem tekinthető állapot meddig tartható fenn. Mindaz, ami a második gazdaság által tárgyi gazdagságban született, önmagában véve pozitívum, de morális bomláshoz vezet, elsősorban azért, mert a gazdagság elosztása nemcsak igazságtalan, hanem a maga igazságtalanságában *átláthatatlan és a közösség által ellenőrizhetetlen.* A társadalom privatizálódása olyan fokot ért el, amelyről még a klasszikus liberalizmus is csak álmodni tudott; a jövedelem és így a gazdagság elosztása tendenciájában sem felel meg semmifajta – hazug vagy igazságos – meritorikus elvnek. Valahogyan működik az egész, de egyrészről semmiféle garanciája sincsen annak, hogy az egyik napról a másikra össze ne omolhatna, másrészről pedig félelmetes pazarlás folyik erővel, energiával és jó szándékkal. Az egyik oldalon a többé-kevésbé még mindig központi döntések irányította, nem hatékony első gazdaság, a másik oldalon az illegálisan vagy éppen a legalitás határán működő, ellenőrizhetetlen, kaotikus-anarchikus második.

A hatalom állandóan megújuló törekvése a kettőnek piaci mechanizmusokra is épülő, de áttekinthető, ellenőrizhető, egységes és egészséges gazdaságban való egyesítése. A gazdasági mechanizmus reformja. 1968-ban bevezették, 1972-ben leállították, most mintha ismét bevezetni látszanának. Ha ez így van, ezt a törekvést merő romanticizmus lenne nem üdvözölni. De vajon – tegyük fel, hogy létezik, hogy nemcsak a mindig küszöbön álló csőd elhárítására irányuló kétségbeesett kapkodásról van szó – sikerrel járhat-e ez a törekvés az adott körülmények között? Vajon a politikai struktúra gyökeres reformja nélkül is meg lehet-e teremteni a partikuláris és az „össztársadalmi" érdeknek azt az összhangját, amelyet a mindig

megújuló reformkísérletek a gazdaság szférájában lennének hivatottak megteremteni? Egyáltalában értelmes-e ez a törekvés egy olyan társadalomban, amelyben az össztársadalmi érdek nem a különböző partikuláris csoportérdekek ütköztetésének – mégpedig a nyilvánosság fórumain történő ütköztetésének – eredményeként határoztatik meg mindig újból és újból, hanem képviseletét a politikai hatalom sajátítja ki a maga számára? Ezt elemzi Gelléri András *Érzelmes búcsú Bibó István jelenlététől* című írásában. „... nem létezik egyetlen olyan – az egyedi partikularitásoktól akárcsak valamennyire független – testület, szervezet vagy nyilvánosság sem, amely a mai társadalomban bármely konkrét esetben a partikuláris érdekekkel szembeállítva körül tudna határolni és diszkutálhatóvá tudna tenni valamiféle összgazdasági érdeket. És még kevésbé létezik egy olyan nyilvánosság, amely ezt az egyének belátása felé közvetítené, amely legalább célul tűzhetné ki, hogy az összgazdasági érdek az egyének magatartásának maximájává váljék. Így, ha történetesen identifikálódni is akarna valaki a makroközösséggel, nemhogy készen adott közösségi magatartásminták formájában, de még általánosan elismert normatív követelményekben sem találna fogódzót." A gazdaság racionalizálása, amely abban állna, hogy az egyéni és csoportérdek vezérelte termelőtevékenység egy állandóan újratermelődő társadalmi konszenzusnak megfelelő eredményeket nyújtson, csak a demokratikus politikai akaratképzés feltételei között tekinthető reményteli perspektívának. „Az mindenesetre kétségtelennek látszik – írja a továbbiakban Gelléri –, hogy a demokratizálódás ... nem csupán marginális csoportok elemi létérdékének a kifejezője és nemcsak a veszélyeztetett emberi jogok garanciájának a záloga, hanem valami olyasmi, ami a társadalom minden rétegét érinti. A nyilvánosságteremtés ugyanis kulcsot ad azoknak a termelési rövidzárlatoknak a felnyitására, amelyekkel ma a társadalom minden rétege többé-kevésbé mint sorscsapással számol."

A gazdasági reform állandó újrakezdése, majd leállítása nem egyszerűen véletlenek, a politikai vezetésen belüli harcok, a Szovjetunió politikája következtében hol beszűkülő, hol tágabbá váló mozgástér eredménye, ahogy – persze ezt sem a

nyilvánosság előtt – néha magyarázzák, hanem a társadalmi nyilvánosság hiányának következménye. Demokratikus konszenzus hiányában nem alakulhat ki átfogó, hosszú távú gazdaságpolitikai stratégia. Ha bizonyos hosszú távra szóló elképzelések meghatározott rétegérdekekbe ütköznek – s ez szükségképpen van így –, nem az történik, hogy a társadalom, a nemzeti közösség nyilvánossága előtt ezek a rétegek panaszt emelnek, hogy azután a demokratikus nyilvánosság legkülönfélébb fórumain meginduljon a partikuláris csoportérdekek egyeztetésének folyamata, hanem az, hogy a vezetés, megijedvén az intézményesített formák híján meglehetősen spontán módon és váratlanul feltörő elégedetlenségtől, visszavonja az intézkedéseket. Ami a gazdaságpolitikában Magyarországon a hatvanas évek közepe óta történik, az nem nagyon különbözik attól, ami Lengyelországban történt, ha – számos tényező eredményeképpen, melyeket pontosan elemezni nem is tudnék – nálunk ez kevésbé látványos formákat öltött is. Nem vagyok közgazdász, de azt például laikus szemmel is nagyon jól lehet látni, hogy az infrastruktúra teljes elhanyagolása és tönkretétele nagyon is összefügg az elmondottakkal. Demokratikus konszenzus híján erre nem kell költeni. Ha az össztársadalmilag szükségessé vált ráfordításokhoz szükséges összeget a viszonylag jól működő mezőgazdaságból akarják elvonni, a parasztság termelési kedve megcsappan, ami az élelmiszerárak megugrásához és végül ellátási zavarokhoz vezet a városban. Ha a nem jövedelmező iparágakat jövedelmezőkké kívánják tenni – vagy éppen fel akarják számolni –, ez egy átmeneti időszakra nehézségeket teremt az adott szakma munkásai számára stb. Megpróbálnak átstrukturálni, majd megijednek a dolog – előre is kiszámítható – szociális következményeitől, és visszavonják az intézkedéseket. Az infrastruktúrát viszont mindig el lehet hanyagolni. Ha az alapvető közszükségleti cikkekből rossz az ellátás, ez tömegelégedetlenséget szül, a reformok meghatározott társadalmi csoportokat érintenek és új szociális feszültségeket szülnek. Az infrastruktúrák elhanyagolása viszont csak lassan, fokozatosan rontja a hangulatot, de nem vezet látványos kitörésekhez, legfeljebb három műszakban járnak a gyerekek iskolába, legfeljebb többen fekszenek

egy ágyban az ideggyógyintézetek zárt osztályain, legfeljebb tíz percet kell várni, míg vonalat ad a telefon, hogy azután tévesen sikerüljön a kapcsolás. Mindezért senki sem fog kimenni az utcára, sem sztrájkolni nem fog. Egy monolit politikai hatalom viszont soha nem fogja meggyőzni az embereket arról, hogy esetleg a személyes fogyasztás terén kellene mindezekért áldozatot hozni. A teljes privatizálódás – a demokratikus közélet hiánya – olyan attitűdöt alakít ki, hogy az emberek csak azt tekintik a magukénak, amit ők személyesen kézhez kapnak, s a társadalmi érdekre való minden hivatkozást a becsapásuknak érzik. Joggal. Mert a hiányok és ki nem elégített szükségletek legtudományosabb felmérésére épülő hatalmi döntések (ha ilyenek egyáltalában lehetségesek) sem helyettesíthetik az össztársadalmi preferenciákat illető, a nyilvánosság fórumain kialakított döntéseket. A demokratikus nyilvánosság pedig nem hozható létre monolit hatalmi struktúra mellett. Akkor sem, ha a hatalom képviselői éppenséggel angyalok lennének, akik semmi mást, csakis és kizárólag az össztársadalmi érdeket tartanák szem előtt. Akkor sem, ha az emberek nem azt látnák, hogy a szűkös közpénzekből pártoktatási intézmények, s nem iskolák épülnek. Ahhoz, hogy a társadalom legkülönfélébb partikuláris csoportjainak érdekei – akár csak tisztán gazdasági vonatkozásokban is – regisztráltassanak, tekintetbe vétessenek és valami – *elvontan nem is létező* – igazságosság alapján rangsoroltassanak, csak egy út van: a társadalom tagjainak el kell sajátítaniok azt, amit a demokráciára való készségnek neveznek. Komplex dolog ez: semmiképpen sem az érdekstruktúrából való kilépést jelenti, semmiképpen nem a magam egyéni érdekeinek a semmibevételét. Ezzel szemben az arra való törekvés képességét, hogy a magam érdekeit ne mindenre és mindenkire való tekintet nélkül kívánjam keresztülvinni. Az első lépés efelé nem is az, hogy észrevegyem, ha a magam jogos érdekei mások jogos érdekeivel ütköznek. Először is azt kell észrevennem, hogy vannak olyanok, akikéivel azonosak, meg kell próbálnom a közös érdekek közös keresztülvitelét, majd meg kell tudnom állapítani, hogy ezek a most már csoportérdekekként felfogott érdekek hogyan ütköznek más csoportok érdekeivel, s meg kell kísérelnem az ütköző ér-

dekek között optimális kompromisszumot teremteni. Nem olyant, amely a lehető legtöbbet hozza az egyiknek, míg semmit vagy majdnem semmit a másiknak, hanem olyant, amelyik együttvéve a legtöbbet eredményezi. Kétségtelen, hogy ezeknek a készségeknek – tulajdonképpen a racionális magatartásnak – az elsajátítása nem megy máról holnapra, s nincsen olyan intézményrendszer, amely biztosítaná, hogy a társadalom tagjai ily módon fognak viselkedni. De miután a történelem a demokratikus intézményeknek már számos és adaptálható variánsát kimunkálta, ezek bevezetése, ha nem is biztosítékot, de legalább lehetőséget teremtene a készségek elsajátítására, hozzájárulna kimunkálásukhoz. Az azonban bizonyos, hogy ha a demokratikus politikai struktúra bevezetését minden eszközzel akadályozzák, akkor nem várható el a társadalom tagjaitól, hogy ezt a magatartást a gazdasági szférában gyakorolják. Márpedig Magyarországon a gazdasági reformtörekvések mindig ezt a fából vaskarikát célozzák: létrehozni a lehető legracionálisabb gazdasági magatartást, hogy a termelőtevékenységben egymással ütköző partikuláris érdekek végeredményben a maximális összhozammal járjanak – anélkül, hogy az ilyen típusú magatartásra a társadalmi szerkezet egésze akár csak a legcsekélyebb lehetőséget is nyújtaná. *A gazdasági racionalitás* (gazdasági demokrácia) *adekvát demokratikus politikai struktúra nélkül hiú ábránd csupán.* A politikai demokrácia önmagában is érték, s ezt soha nem szabad figyelmen kívül hagynunk. De ha ezt nem is tekintjük, s abból indulunk ki, hogy az ilyen irányú törekvések és követelések ma Magyarországon csak kárt okozhatnak, mert olyan helyzetet teremtenek, amelyben a hatalom nem meri majd keresztülvinni a gazdasági reformterveit, és így az ország helyzetének minden pozitívuma veszendőbe fog menni, csak becsapjuk magunkat. A gazdasági reformok kudarcra vannak ítélve, ha nem járnak együtt a politikaiakkal. Gazdasági reformok híján pedig közeledünk a gazdasági csőd felé. Ezt ma már a hatalom is tudja.

Csakhogy míg gazdasági reformokra hajlandónak mutatkozik, hogy elkerülje a válságot, amely azután szükségképpen politikai katasztrófába torkollana, addig politikai reformokra a

legkevésbé sem, hiszen – ne kerteljünk – ez éppen monolit hatalmi pozícióinak feladását jelentené. Szemben a hatalomkoncentrációval, a demokratikus politikai struktúra a hatáskörök megosztásában, a hatalom ellenőrzésének lehetőségében áll – horizontálisan és vertikálisan egyaránt. Szép gondolata volt a Bibó-emlékkönyv szerkesztőinek, hogy a kötet élére Bibó István kiadatlan írásai közül akadémiai székfoglalóját helyezték. *Az államhatalmak szétválasztása egykor és most.* Ez társadalmunk központi kérdése.

A hazugság: *hogy nem ez a lényeges.* Ez a lényeges, a demokrácia a lényeges – minden szempontból. Mert ami pozitívum a demokrácia nélkül is lehetséges volt, még az is felemás és ellentmondásos, legfőképpen mert tovább bomlasztja egy igazán pozitív kibontakozás morális zálogát. Mint mondottam, véleményem szerint a hazugság 1968 után vált egyértelművé, de 68 polarizált is, lassan, fokozatosan. Nem igaz az, hogy a magyar értelmiség a maga egészében a hazug kiegyezésen munkálkodott. Bizonyára sokan voltak, akik kezdetben még elfogadták a hamis konstrukciót, de fokozatosan ráébredtek hazug voltára. Akik személyesen mondtak fel egy személyes kiegyezést. De még sokkalta többen vannak olyanok – többnyire fiatalok –, akik soha, semmilyen formában nem próbáltak meg kiegyezni, nem próbáltak meg igazságot hazugságnak, hazugságot igazságnak hazudni. Hallgattak. Nem hinném, hogy gyávaságból, hogy többségük gyávaságból teszi. Hanem mert nem látnak kiutat. Mert úgy érzik, hogy csak különcök és ádáz próféták lehetnek. S nem akarnak azok lenni. Ez is érthető.

S egyre többen vannak, akik megpróbálják kimondani az igazságot, akik megpróbálnak mindent úgy elmondani, hogy az ne legyen beépíthető egy hazug konstrukcióba. Csakhogy ezeknek szükségképpen halkabb a hangjuk. Hiszen többnyire csak azok jutnak szóhoz, akik a hatalom elvárásainak megfelelően beszélnek. Többnyire – mondom –, *s ezen hangsúly van.* Mert a magyar értelmiségi helyzetet éppen az teszi oly bonyolulttá, hogy a hamis hangok között olykor tiszták is csendülhetnek a hivatalos nyilvánosság fórumain is. Csapda? Ahogy vesszük. Ha valaki *sehol sem* mondja ki az egyik igazságát azért, hogy a másikat a hivatalos nyilvánosság fórumain bizto-

san kimondhassa, és nemcsak ma, hanem holnap is – az bizonyára csapdába esett. Ha ezt nem teszi, nem hiszem, hogy a „gyakorlatiasság" bűnében lehetne elmarasztalható. Végezetül is *az igazságot mindenütt ki kell mondani, ahol lehet.*

Hogy egészében véve az igazat szólni akarókat a kiúttalanság érzése gyötri, azt nem lehet tagadni. 1968 első félévében mindenki tele volt bizakodással és hittel. Ami az elmúlt fél évben Lengyelországban történt, az jelentősebb, mint az akkori cseh folyamat, hiszen egy nép fegyelmezett, öntudatos elszántságáról tesz tanúbizonyságot, és azt, amit elért, semmiképpen nem ajándékba kapta. S az embert mégis kétségek gyötrik. Közöny, csend és felbomlás vesz körül bennünket, s nem tudjuk, van-e kiút, van-e remény egy humánus-demokratikus kibontakozásra.

De talán Konrád Györgynek van igaza. Ha nem tudjuk, hogy van-e kiút, keressünk hát kiutat *magunk.* „Mivel mulasson a független értelmiségi? Függetlensége gyakorlásával abban a munkában, amelyet végez, azokban a pozíciókban, amelyekhez a leginkább vonzódik, abban az életkörben, azokban a társas kapcsolatokban, amelyekbe sorsa helyezte. A magunk nyelvében és közegében vagyunk a legerősebbek... A szabadság munkája nem igényel dühös prófétákat, merev katonákat. Mi felnőttek, megátalkodott nevelők, tanuljunk etikát és esztétikát a bölcsődék polgáraitól." „A magyar kultúra két nagy reformhulláma liberális-demokratikus volt, a harmadik is az lesz. Legyen ennek a reformmozgalomnak legfontosabb tulajdonsága, hogy végre sikerül és el nem fojtható." Hát legyen. Nem tudjuk, hogyan alakul a jövő. De ha az óvatoskodó gyakorlatias elhallgatások korának lassan vége – s ennek ez a Bibó-emlékkönyv az egyik bizonyítéka –, akkor talán tényleg van remény.

(1981)

IV. Fejezet
Kelet-közép-európai perspektívák

Az évek során egyre határozottabban fogalmazódott meg bennem az a gondolat, hogy a kelet-közép-európai régióban „létező szocializmusokat", a lengyel, a csehszlovák, a magyar szocializmust az összes többitől elkülönítve kell tárgyalni, mert e térség hagyományai is mások, mint Kelet-Európáé. De még a kelet-közép-európai hagyományok is erőteljesen különböznek egymástól. Hosszú ideig evidencia volt azonban, hogy a kelet-közép-európai lehetőségeket a második világháború után kialakult status quót figyelembe véve kell elemezni, mert a két szuperhatalom léte és cinkos egyezsége nem teszi lehetővé annak felborítását.

És lám, szinte hihetetlen, de bekövetkezett az, amit az itt következő fejezet csodának nevez: az Orosz Birodalom arculata kezd megváltozni. Úgy néz ki, feladta a Brezsnyev-doktrínát, engedi, hogy a befolyási övezetébe tartozó országokban az övétől eltérő politikai berendezkedést valósítsanak meg, s talán még a Birodalomhoz szorosan hozzátartozó közép-kelet-európai országokat – a balti köztársaságokat – is elengedi. Afganisztán és a nyugati második ipari forradalom eredményeképpen elvesztette önbizalmát? Ráébredt, hogy fél-világ uralmának fenntartása a régi eszközökkel lehetetlen? Nem tudjuk, és nem tudjuk azt sem, hogy vajon Gorbacsov valóban minden oroszok első nyugatos cárja-e, akinek uralma alatt az orosz hatalmi elit tényleg hajlandó belekezdeni Oroszország modernizálásának az alábbi fejezetben kétséges kimenetelűnek nevezett kísérletébe.

A kelet-közép-európai kommunista vezető csoportok hiszté-

rikus kapkodása mindenesetre bizonyítéka annak, hogy pillanatnyilag legalábbis magukra hagyták őket népükkel. A kérdés az, hogy vajon ettől radikálisan megváltoztak-e a kelet-közép-európai perspektívák, hogy ideig-óráig győzedelmeskednek-e még a fejezetben említett paternalista hagyományok, vagy végre-valahára itt vagy ott bekövetkezik a valóságos demokratikus átalakulás. Félreértés ne essék: nem egyszerűen arról van szó, hogy lesz-e tényleges többpártrendszer vagy sem; Magyarországon – úgy néz ki – lesz! Hanem, hogy a politikai akaratképzésbe egy szűk értelmiségi eliten kívül képes lesz-e más is beleszólni.

Totalitarizmus versus paternalizmus

I. Kelet-Közép-Európa európátlanítása

Európa már régen nem tekinthető tisztán földrajzi fogalomnak. Sajátos értékrendet, talán gondolkodásmódot jelölünk vele, de a legutóbbi évtizedekben mintha kezdene politikai fogalommá válni. Azok a népek, nemzetek, amelyek nem voltak képesek országukban demokratikus politikai berendezkedést megvalósítani, mintha egyre inkább kirekesztenék magukat Európából. S mintha Nyugat-Európa egyre inkább tudomásul is venné: Európát a még-vagy-már-nem-Európától azok a szögesdrót-kerítések választják el, amelyeket a második világháború után kialakult status quo eredményeként a magukat Európából kirekesztő – vagy kirekeszteni engedő – népek, nemzetek felállítottak. Az Európai Gazdasági Közösségből, az Európa Parlamentből automatikusan rekesztődnek ki azok az országok, amelyek ezzel a kerítéssel védik magukat az európai hatásoktól.

Maga Kelet-Európa öntudatosan vállalni látszik ezt a kirekesztődést. Oroszország – úgy tűnik – eldöntötte az orosz értelmiség immáron évszázados vitáit. Oroszország nem Európa társadalmi, gazdasági, kulturális tekintetben sokban elmaradott keleti fertálya, hanem a maga – az európaitól sok tekintetben eltérő – útját járó külön világ. Ebben az értelemben a politikai megosztottság csak szentesítése – ideológiai szentesítése – egy immár valóságos kulturális-civilizatorikus megosztottságnak. A kommunizmus, amely mint eszme a végsőkig vitt európai individualizmus negatív következményeit kívánta volna kiküszöbölni úgy, hogy közben megőrzi pozitívnak tartott vonásait, ma már kísértet formájában sem jár Európában. Az eurokommunizmus rövid tündöklése és véglegesnek tűnő bukása éppen azzal látszik összefüggésben lenni, hogy a magát kommunistának nevező világ rövid habozás (a Sztálin halálát követő periódus) után nem Kelet-Európa európaizálásának, Oroszország kulturális-civilizatorikus felzárkóztatásának útját választotta – az európai szellem megújításának feladatáról már régen lemondott –, hanem a sajátosan orosz tradíciókra épülő expanzív elzárkózását. Expanzív elzárkózás? Igen. Elzárkózás majd mindentől (a legfőbb, de döntő jelentőségű kivétel a természettudomány és a modern termelési technikák), ami az európaiság sok mozzanatában felülbírált kiteljesítését jelentené, s egyben expanzív terjeszkedés, behatolás a világnak mindazokra a területeire, amelyeket még nem „rontott meg" az európai individualizmus: Oroszország mindenekelőtt, szinte kizárólag az ún. harmadik világban látja a maga értékeit megvalósíthatónak. A két nagy orosz tradíció közül – egy kisebbrendűségi komplexussal mélyen átitatott európaiság-tudat az egyik oldalon, az orosz lélek tisztaságán és felsőbbrendűségén alapuló világmegváltó küldetéstudat a másikon – az oroszok különállására építő lett a győztes. Nagyon messzire vezetne, ha az okokat kívánnám elemezni. Ha a miért kérdésére egészen röviden akarok válaszolni, nem tudok mást mondani, mint azt a közhelyet, hogy az Orosz Birodalom nem lehetett és nem lehet alkalmas keret társadalmi autonómiák kibontakozásához – pedig döntően az autonómiák s az autonómiára irányuló igények hiánya különbözteti meg Kelet-Európát Európától. A társadalmi autonómiák kibontakozása Európában mindenütt a birodalmi keretek felbomlásához vezetett. A mai Orosz Birodalom viszont – a Szovjetunió –, rendelkezvén az ipari civilizáció valamennyi lehetséges olyan eszközével, melyeknek segítségével a társadalmat gúzsba kötheti és állandó ellenőrzés

alatt tarthatja, képes lehetetlenné tenni a társadalmi autonómiák kibontakozását.

A Brezsnyev hatalomátvételével véglegessé vált választás vezetett a mai világhelyzet kialakulásához. Európa, melynek hagyományai a többi között éppen a társadalmi autonómiák kibontakozásának eredményeként oly sokszínűek, beékelődött két világhatalom közé. Egyikük – persze sok tekintetben joggal – az európai tradíciókhoz tartozónak tekinti magát, sőt egyre inkább kialakítja magában azt a tudatot, hogy egyedül ő képes az európai értékek, szemlélet, gondolkodásmód megvédelmezésére. Holott az európai tradícióknak csak az egyik vonulatát, mindenekelőtt a racionalizmust és a pragmatizmust tudta igazán átörökíteni az Újvilágba. E vonulat nélkül Európa kétségtelenül nem lenne Európa. De az amerikai beállítódásból hiányzik az európai tradíció egy döntő eleme: saját beállítódásának állandó kritikai felülvizsgálata, az állandó visszanyúlás a kezdethez. Az amerikai vonulat előtérbe nyomulása Európában – Európa amerikanizálódása – Európa elbizonytalanodásához, defenzívába szorulásához vezetett, az európai öntudat zavarodottságához. Európa nem meri határozottan képviselni hagyományainak azokat az oldalait, melyek az amerikai beállítódásból hiányoznak. Ezért azután értékeit tekintve is sebezhetőnek érzi magát a másik világhatalomtól, s mindennek eredményeként a maga világának mindenfajta egzisztenciális kritikáját végső soron az orosz világhatalmi törekvések burkolt megnyilvánulásának tekinti. S így elfogadja a status quót. Vagy Amerika beállítódásának szinte kritikátlan elfogadása, vagy alávetettség az Orosz Birodalomnak. Európa nyugati felének az első, középső területeinek az utóbbi sors jutott. „Ha meg akarjuk védelmezni Európából azt, ami még megmaradt belőle, ragaszkodnunk kell ehhez a status quóhoz." Így dobja oda Európa az európaiságról lemondó orosz törekvéseknek a maga földrajzi területének azokat a részeit is, amelyek makacsul nem akarnak beletörődni európátlanításukba, melyeknek alapvető tradícióit kell felszámolni ahhoz, hogy az e területen élő népek tudomásul vegyék: nem tartoznak többbé Európához.

Ezt az európai – nyugat-európai – beállítódást a nyugat-európai közvéleménynek az 1980/81-es lengyel eseményekhez és a kádárista Magyarországhoz való viszonya egyformán bizonyítja. Az a mérsékelt lelkesedés, amellyel a nyugat-európai közvélemény – konzervatívoktól baloldaliakig – a KOR, majd a Szolidaritás társadalomfelszabadító harcait kísérte, az a megkönnyebbülés, amellyel némi nem túl mély, de mégis igazán európai szégyenérzetből fakadó formális tiltakozás kíséretében a szükségállapot bevezetését fogadta, nem meglepő. Hiszen Nyugat-Európának az a véleménye, hogy saját szabadságának a feltétele a kelet-közép-európai térség alávetettsége. Ha ugyanis a második világháború után kialakult status quót bárki is megbolygatja, akkor már minden megtörténhet. S a mai Magyarország segít a rossz lelkiismeretet elaltatni. Lám, nem kell feltétlenül európátlanítani egy országot ahhoz, hogy a Szovjetunió ne érezze magát fenyegetettnek a benne uralkodó állapotoktól: ki tagadhatja, hogy a mai Magyarország sok tekintetben európaibb, mint a két világháború közötti? Ha pedig ez így van, akkor a kelet-közép-európai térség népei csakis magukra vessenek, ha a politikai függőség keretei között – ami ellen bármit is tenni emberiség ellen elkövetett bűntény, hiszen a dolgok logikájánál fogva csakis világháborúhoz vezethet – nem tudott kimódolni a maga számára egy európainak tekinthető életformát. Miért nem voltak hajlandók a lengyelek tudomásul venni a lehetőségek határait az adott status quón belül? Miért nem tudott a cseh „európaiság" is kiegyezni a rendszerrel, ahogyan azt a magyar megtette? Kevesen merik ilyen nyíltan feltenni ezeket a kérdéseket, de a nyugat-európai közvéleménynek valamennyi kelet-közép-európai problémára való reakciója mögött ezek a kérdések bújnak meg.

Ezeket a kérdéseket nekünk, kelet-közép-európaiaknak is fel kell tennünk, ha nem is burkolt szemrehányásként. Hanem mert a status quót, ha elfogadni nem is akarjuk, nekünk is tudomásul kell vennünk. S ha nem akarunk lemondani európaiságunkról, akkor a megkérdőjelezett, ámde lehetőségeink feltételeként elfogadott status quo keretei között is meg kell próbálnunk tenni valamit ezért az európaiságért. Hadd tegyek ehhez hozzá még valamit. Lehet, hogy paradoxnak tűnik, de egy nonkonform kelet-közép-európai beállítottság ma a nyu-

gat-európainál inkább lehetővé tenné, hogy az így védelmezett európaiság ne pusztán azt az individuum szabadságán alapuló pragmatikus célracionális kultúrát jelentse, amely Európából egyedül megmaradni látszik, hanem e kultúra megújulási képességét, újat-alkotó elevenségét is, mely utóbbi mozzanatokat Európa az előbbi megőrzésének kedvéért egyre inkább feladni látszik. Nekünk ugyanis sokkal kevesebb a vesztenivalónk.

Nyugat-Európának jobban oda kellene figyelnie Kelet-Közép-Európára, észre kellene vennie, hogy az állandóan ismétlődő, állítólag a status quo elleni lázadások tulajdonképpen közvetlenül nem a politikai status quót kérdőjelezik meg. Az európaiság lehetőségét célozzák, s a fennálló európai status quo tagadásáig csak abban az esetben jutnak el, ha úgy tűnik: az európaiság megőrzésére nincsen más esély. Ez éppoly jól tudható a cseh 68-ból, mint a nyolcvanas évek lengyel eseményeiből. A cseh mozgalomnak esze ágában sem volt változtatni a fennálló európai szövetségi rendszeren, tulajdonképpen egészen 1968 augusztusáig a csehek az oroszokat természetes szövetségesüknek tekintették, mint azt az egyedüli nagyhatalmat, amely 1938-ban síkraszállt Csehszlovákia önállóságáért. Ha ez a helyzet már megváltozott, ha a csehek „nem szeretik" többé az oroszokat, az pusztán annak az eredménye, hogy a mozgalmat az oroszok erőszakkal megfojtották.

Ahhoz persze nem fér kétség, hogy a lengyelekkel más a helyzet. A két nép történelmileg amúgyis meglehetősen ellenséges viszonyát Katyn, 1944 és az utána következő évek ugyancsak megterhelték. A Szolidaritás mozgalmában ennek ellenére sem játszott döntő szerepet a nemzeti függetlenség kérdésköre, sőt egészen a legutolsó pillanatokig a kommunisták politikai hatalmát sem kívánták egy pluralista politikai demokráciával felváltani, holott a kommunisták túlnyomó többségét – s joggal – a Szovjetunió érdekképviselőinek tekintették. A lengyel mozgalom igenis korlátozta önmagát. Még az is lehet, hogy ebbe bukott bele.

A háború utáni évek antitotalitárius kelet-közép-európai mozgalmai közül egyedül az 1956-os magyar forradalom képez kivételt. Hogy benne alapvető szerepet játszott a nemzeti függetlenségre való törekvés, azt nem lehet tagadni. Csak egyet nem szabad elfelejteni: éppen az oroszok 1956-os beavatkozásának eredményeképpen derült ki egyáltalában, hogy a nyugati politika is elfogadja az 1945 után kialakult status quót, sőt alapjában véve féltve őrzi azt.

Nem a status quo felborításáról van tehát szó. He lehet európainak lenni a Szovjetunió érdekszférájába tartozván is, Kelet-Közép-Európa népei ma már minden további nélkül tudomásul vennék, hogy odatartoznak. Eddig azonban az derült ki, hogy ez nem lehetséges. A finnek az egyedüli kivételek, de rájuk – most nem elemezhető okoknál fogva – eredetileg sem kényszeríthették rá azt a kelet-európai politikai formát, amely semmiféle társadalmi szabadságot nem tesz lehetővé. Néha egyenesen úgy tűnik, hogy az orosz beállítottság szemszögéből nézve talán éppen az a legfontosabb, hogy az európai típusú autonóm törekvések ne tudjanak érvényesülni az érdekszférájukba tartozó területeken. Románia külpolitikai extratourjait minden különösebb idegesség nélkül tűrik el, annak biztos tudatában, hogy ebben az országban vaskézzel törik le az európaiság – többnyire a nemzeti kisebbségek által képviselt – minden megnyilvánulását.

Ha egyszer viszont történelmi jogosultságát ugyan megkérdőjelezve, de – éppen a három nagy kísérlet kudarcának tanúságaképp – tudomásul vesszük a status quót, nem kell-e mégis jobban odafigyelnünk Magyarországra, s ahelyett, hogy unos-untalan az Európában 1799 óta fokozatosan evidenciává vált szabadságok hiányát kimutatván kétségbe vonjuk a rendszer létjogosultságát, hogy azután a status quo megváltoztathatatlanságára hivatkozván pusztán panaszkodjunk, néhanapján tiltakozzunk, és a dologgal nem sokat törődő demokratikus világra apelláljunk, nem az európaiság megőrzésének talán meglévő lehetőségeit kellene-e felkutatnunk? A három nagy kísérlet kudarcából talán mégsem azt a következtetést kell levonnunk, hogy amíg az Orosz Birodalom arculata – valamilyen csoda folytán – meg nem változik, nincs mit tennünk, illetve a legtöbb, amit tehetünk, hogy demonstráljuk a világnak: igenis vannak még – ha kis számban is – olyanok, akik nem adják el egy nagyobb tál lencséért, olykor még személyes szabadságuk

árán sem európaiságuk büszke tudatát. Nem e gesztusok értékét vonom kétségbe. Csak attól félek, hogy ezek egyre inkább olyan kétségbeesett gesztusokká lesznek, amelyek lehetőségeink végiggondolását, s a mozgásteret tágító cselekvést helyettesítik.

II. A „létező szocializmus" magyarázatai

A „valóságosan létező szocializmus" megértésére tett legtöbb kísérlet alapvető gyengesége, hogy egyfajta, leginkább strukturalistának nevezhető módszerrel kívánja leírni a rendszert. Azokat a szervezeti kereteket vizsgálja, melyek között a szó legtágabb értelemében vett társadalmi reprodukció végbemegy: a politikai struktúrát és a gazdaság, kultúra stb. „működtetésének" e rendszerben egyértelműen a politikai struktúrától függő formális mechanizmusait. E leírások – az esetek túlnyomó többségében – megállják a helyüket, a társadalmak működésének szervezeti kereteit tulajdonképpen nem nehéz átlátni. A valamennyi országban egyforma szocialista struktúramozzanatok leírása után az elemzés többnyire az egyes országok eltérő sajátosságait próbálja kimutatni az azonos kereteken belül, ezek az elemzések viszont már nem tudnak belevilágítani a dolgok lényegébe: továbbra is csak a struktúrát tartják szem előtt, s teljesen vakon mennek el azok mellett a mélyen a történelmi múltban gyökerező különbségek mellett, amelyek mindenekelőtt az emberek magatartásában, így a struktúrához való *viszonyában* vannak jelen. Ezek a különböző magatartásformák – és a mögöttük rejlő beállítódások – csak nagyon kevéssé képesek módosítani a formális struktúrákon, hiszen éppen ezek az adott országok többségére rákényszerített struktúrák azok, amelyeket a Szovjetunió és az adott országokban hatalmon lévő kommunista elit a szocializmussal azonosít (ha szocializmuson ennek az elitnek az uralma értendő, akkor joggal), s melyekhez hozzányúlni, melyeket megváltoztatni nem enged. A strukturális megközelítés ennélfogva sohasem képes feltárni lényegi különbségeket, s így tehetetlenül áll azzal a ténnyel szemben, hogy ezek az országok mégis alapvetően különböznek egymástól.

A kelet-európai és a kelet-közép-európai térség társadalmait – a társadalmak alapvető különbségeit – strukturalista látásmóddal nem, hanem csakis valamifajta történelmi módszerrel lehet megérteni. Csak ha szem előtt tartjuk ezen országok alapvető történelmi fejlődésbeli különbségeit, akkor vehetjük észre, hogy Kelet-Európát Kelet-Közép-Európától társadalmi, s ennek megfelelően az emberi magatartásban döntő súllyal jelentkező különbségek választják el. E különbségek eredményeképpen az azonos – vagy lényegében azonos – politikai struktúra, a strukturális elemzések által leírt szervezeti keretek formális – kikényszerített, pontosabban rákényszerített – azonossságuk ellenére sem játszhatnak azonos szerepet. Álláspontom szerint *struktúra és társadalom a tényleges kelet-európai területeken többé-kevésbé összhangban vannak egymással, minthogy a társadalom mély rétegeiben Kelet-Európa eddigi történelmében soha nem voltak olyan lényeges független mozgások, amelyeknek a politikai állam csupán szervezeti kereteit adta volna; ezzel szemben a kelet-közép-európai térségben a totalitárius állam a szó szoros értelmében folyamatosan meg kell, hogy erőszakolja a társadalmat ahhoz, hogy az egész működés látszatra megfeleljen a Kelet-Európából átvett modellnek.* A pártállam, amely abból az elképzelésből indul ki, hogy mindazért, ami ezekben a társadalmakban történik, ő a „felelős", maga kívánja meghatározni az összes lezajló társadalmi folyamatokat, s így végső soron – „ideális" esetben – valamennyi állampolgárának életútját is, ebben a térségben beleütközik az emberek áthagyományozott beidegződéseibe. Rövidre fogva: ezeken a területeken a hagyományos közösségek a maguk rögzült, az egyének magatartását és életútját szinte egyértelműen meghatározó formájában már régen bomlásnak indultak, többnyire már régen fel is bomlottak, az „egyén leszakadt a közösség köldökzsinórjáról", s legalább a maga életére vonatkozó alapvető döntéseket – s ilyenek nagy számban vannak – önmaga kívánja meghozni. Ennélfogva szükségképpen lázadozik a totalitárius állam mindenhatósága ellen. Hogy ennek a lázadozásnak milyen módját választja, az már egészen más kérdés.

Kelet-Közép-Európában tehát a totalitárius igényekkel

fellépő állam és a maga szervezeti formáiban ugyan többnyire megsemmisített – egyszerűen betiltott –, de az emberek ösztönös magatartásformáiban mégis jelenlévő civil társadalom állandó konfliktusban állnak egymással. Van úgy, hogy e konfliktus a társadalmi egész alapvető működési zavaraihoz vezet (Lengyelország), más esetben a politikai hatalom elég elszánt és erős volt ahhoz, hogy a legváltozatosabb eszközökkel letörje a társadalom lázadását (Csehszlovákia), a harmadik esetben pedig – fenntartva a kelet-európai típusú totális állam-társadalom formális intézményrendszerét, bizonyos teret enged független mozgásoknak (Magyarország, Jugoszlávia). Meggyőződésem szerint állam és társadalom konfliktusának ez a harmadik, dinamikusnak tűnő megoldása – rögtön meg kell jegyeznem, hogy egyelőre csak egy lehetséges tendenciáról, s nem egy már kialakult konfliktus-kihordási formáról van szó, s távolról sem vagyok biztos abban, hogy a „kísérlet" egyáltalán sikeres lehet – tulajdonképpen megfelel a sok tekintetben közös kelet-közép-európai tradícióknak. Nevezetesen: egy olyan társadalom hagyományainak, amely már számos lényeges vonatkozásban többé-kevésbé függetlenítette magát a politikai hatalomtól (azaz megszűnt állam-társadalom lenni), de csak igen ritkán tett – sikertelen – kísérleteket arra, hogy beleszóljon az összpolitikai akaratképzésbe, hogy az államot önmagának felelőssé tegye. A politikát mindig átengedte az elitnek, az „uraknak".

III. Európa három régiója

A földrajzi Európában, ha Nyugatról Keletre haladunk, két, a történelmi fejlődés tekintetében meglehetősen határozott, ha földrajzilag bizonyos tekintetben elmosódott határvonalat is találunk. A nyugatabbra fevő tulajdonképpen megegyezik az egykori Karoling Birodalom keleti határaival, a keletebbre fekvő pedig az a vonal, amelyik a latin és a bizánci kereszténységet választja el egymástól. Nem foglalkozhatom itt a határvonalak kialakulásának és állandó újraképződésének okaival. Ami a mai európai helyzet, de ezen belül is a kelet-közép-európai

perspektívák megértése szempontjából viszont nem hagyható figyelmen kívül, az e történeti fejlődésfolyamatoknak már a második világháború vége előtt kialakult eredménye a társadalmi szerkezetet és az egyéneknek ettől elválaszthatatlan átöröklött és beidegzett magatartásformáit illetően.*

Csak címszószerűen sorolnám fel azokat a legfontosabb vonásokat, amelyek a nyugat-európai fejlődést mélyen a középkorba nyúlva jellemzik: a meghatározó mozzanat a társadalom fokozatos elválása az államtól. E folyamattól elválaszthatatlan a hagyományos, önellátó, alapjában véve falusi közösségek lassú felbomlása, azoké a közösségeké, amelyektől az egyes egyén nem szakadhatott el, s amelyeken belül tevékenysége, s – ha lehet ilyenről egyáltalán beszélni – életútja eleve meghatározott volt. E fokozatosan bomló tradicionális közösségek mellett gyors ütemben alakulnak új típusú, városi közösségek, amelyeken belül az egyének magatartását egyre kevésbé szabályozzák pusztán a hagyományok. Fokozatosan tért hódít a viszonyok tudatos szabályozása a közösségeken belül is, de ami az egész fejlődés szempontjából ennél fontosabb, egyre inkább szerződéses viszonyok jellemzőek a társadalom különböző csoportjai közötti kapcsolatokra. Szerződésen alapul a feudális urak és vazallusaik viszonya éppen úgy, mint a feudális urak és a központi hatalom kapcsolata, a független városok is szerződéses viszonyban állnak a központi hatalommal stb. A hagyomány és a megkérdőjelezhetetlen hatalmi döntések együttese által adott szabályozás helyén a társadalom összes lényeges viszonylataiban egyre inkább az állandóan változó érdekű csoportok közötti, ezen érdekeket végiggondoló és szembesítő „tárgyalások" eredményeként kialakuló,

* Az Európa három történeti régiójára vonatkozó elgondolások Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című alapvető jelentőségű tanulmányán alapszanak. Szűcs tanulmányát is inspirálta Bibó István munkássága, akinek politológusi életművében középponti szerepet játszik a kelet-közép-európai térség zsákutcáinak és torzulásainak megértésére irányuló törekvés. Idevágó saját gondolataim maguk is sokban támaszkodnak Bibó írásaira, mindenekelőtt *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága, Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* és *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* című tanulmányaira. Ami társadalomszerkezet és egyéni magatartásformák elválaszthatatlanságára vonatkozó gondolataimat illeti, ezeknek elsődleges forrása Norbert Elias: *A civilizáció folyamata* c. munkája. E gondolatnak Kelet-Európára való alkalmazását kíséreltem meg a II. fejezetben.

jogi formákban rögzített kompromisszumok válnak a társadalmi összmozgást meghatározó mozzanattá. Mindez egyrészt a társadalomban beinduló mozgások-változások eredője, másrészt azok lehetőségének feltétele. A társadalmi „összeszövődések" egyre bonyolultabb volta, a különböző társadalmi csoportok, földrajzi egységek összműködésének szükségessége szinte szükségszerűen hívta életre – ha létrejöttéhez súlyos társadalmi harcokon keresztül vezetett is az út – ezt az újfajta szabályozást, ami az egyik oldalon a legkülönbözőbb társadalmi autonómiákat, a másik oldalon egy, a társadalomtól elkülönült központi hatalmat, államot jelentett, ha a központi hatalmat hosszú ideig még nem a társadalom „delegálta" is magából. A központi hatalom eleinte nem volt még a *társadalom* elkülönült szerve, de felelős volt már a társadalomnak, döntései egy kiharcolt társadalmi konszenzus eredményei voltak. Hogy ennek az egész folyamatnak mennyiben volt feltétele, mennyiben eredménye az ideológiai és a politikai hatalom függetlenedése egymástól, azt most nem vizsgáljuk: elég annyit leszögezni, hogy egyház és állam már a nyugati fejlődés legkezdetén elváltak egymástól, ami eleve megkérdőjelezhetővé tette a központi államhatalom döntéseit, s így bizonyos mozgásteret biztostott a társadalom különböző erői és az egyének számára. A hagyományos közösségek felbomlása, a hatalommegosztás biztosította mozgástér, a társadalmi harcok eredményeként kivívott jogok és elfogadott kötelességek stb. hozzájárultak egy olyanfajta individualitás kialakulásához, melynek eredményeként az egyén társadalmi viszonylatainak többségét nem tekintette természetadta jellegűnek, s ha belekényszerült is bizonyos, általa nem választott kapcsolatokba, rákényszerült is általa nem választott tevékenységekre vagy magatartásokra, ezeket egyénisége – akár szükséges, akár nem – korlátozásának tekintette. Egyre inkább az volt számára a természetes, hogy a reá magára vonatkozó döntéseket önmaga hozhatja meg, s minthogy sokoldalú és bonyolult társadalmi viszonylatrendszerekbe szövődött bele, egyre inkább jogának tekintette a társadalmi egész őt érintő kérdéseibe való beleszólást. A folyamat végeredménye – mint tudjuk – az egyik oldalon az egyén és a társadalmi csoportok csak mások szabadsága által korlátozott szabadsága, mint „evidencia", a másik oldalon az elvben már semmilyen társadalmi csoport által ki nem sajátítható, a társadalom egészétől elkülönült, a társadalom által delegált központi hatalom, a modern állam, amely minden tekintetben felelős a társadalomnak.

A kelet-európai területen ilyenfajta fejlődésnek nyomát sem találjuk. A társadalom mélyrétegeiben mozdulatlan hagyományos közösségeket látunk, melyeket a semmilyen erő által nem korlátozott központi hatalom felülről fog össze. A társadalmi egész felülről épül fel, semmiféle társadalmi csoportnak nincsen autonómiája. Maga a nemesség is pusztán előjogokkal rendelkezik, de nincsenek jogai a központi hatalommal szemben, azt szolgálni hivatott ún. szolgáló nemesség. Nem alakulnak ki olyan új típusú, dinamikusabb városi közösségek, amelyek egy másfajta fejlődés – egyáltalában valamiféle fejlődés – csírái lehetnének. Az ideológiai hatalom – az egyház – szerves egységet alkot az állammal, így eleve nincs a társadalmi egésznek egyetlen olyan eleme sem, amely akár csak viszonylagos függetlenséget élvezne a társadalommal azonos, mindent átfogó és mindenható állammal szemben. Nem lehet itt most feladatom e mozdulatlanság okát vizsgálni. Hogy okai között a keleti-bizánci kereszténységnek a nyugatilatintól eltérő sajátosságai felsorolandók lennének, az nyilvánvalónak tűnik. Annak azonban, hogy a keleti kereszténység évszázadokon át azonos maradt önmagával, megint csak tovább kell kutatnunk az okait, s bizonyára nem tévednek azok, akik e társadalmi struktúra teljes megmerevedését mindenekelőtt azzal magyarázzák, hogy Európa keleti területeinek állandóan védekezniök kellett az Európán kívülről jövő barbár támadások ellen. Ennélfogva nem alakulhattak ki olyan társadalmi erők, amelyeknek érdekük lett volna némi autonómiát kiharcolni a központi hatalommal szemben: szükség volt egy erős központi hatalomra. Ezt a magyarázatot alátámasztja egyrészről az a tény, hogy a külső támadások veszélye nyugaton is hosszú ideig a központi hatalom megerősödését eredményezte a már kialakult autonómiák rovására, másrészt, hogy a köztes területen az oszmán török előrenyomulás megállította ezt a folyamatot, amely, ha lassabban is, ha kevésbé

egyértelműen és határozottan is, de a 15. századig Kelet-Közép-Európa területén is zajlott.

Ezt a kelet-közép-európai területet éppen az jellemzi, hogy elindult – még egyszer hangsúlyozandó: lassabban és nem olyan egyértelműen – Nyugat-Európa útján. Hogy az oszmán török előrenyomulás a folyamatot megakasztotta, a törökök visszaszorítása utáni konstelláció pedig – az egyik oldalon a már megerősödött, erős belső autonómiákon nyugvó nemzetállamok, a másik oldalon az eredeti struktúra keretei között, de lassan mégis modernizálódó Orosz Birodalom – sok oknál fogva nem tette már lehetővé ellentmondásmentes újrabeindulását, ez mit sem változtat azon a tényen, hogy az évezred első felében kialakult autonómiák nem szűntek meg létezni, hogy e terület társadalmai soha nem váltak egyértelműen orosz típusú állam-társadalmakká. Megmaradt még a középkorban kialakult rendi struktúra, volt – ha a különböző területeken különböző mértékben is, s a nyugatinál majd mindenütt kevésbé erőteljes – városiasodás, kialakult egy autonómiát igénylő individualitás stb. A civil társadalom erői mégsem tudtak annyira megizmosodni, hogy a különböző társadalmi csoportok bizonyos korlátozott autonómiáknál többet harcolhassanak ki maguknak. A társadalom soha nem vált képessé arra, hogy felszámolja azt a társadalmi csoportot, amely egyedül volt a politikai hatalom birtokában: bizonyos szabadságokat kiharcolt vele szemben, de hogy maga delegálja a politikai hatalmat és azt magamagának felelőssé tegye, erre nem gondolhatott. Létezett a nyugati típusú individualizmus, de a polgár demokratikus öntudata nélkül. A burzsoából hiányzott a citoyen oldal. Igen karakterisztikus, hogy az egyetlen olyan reprezentatív polgári államfilozófia, amely a központi hatalmat mint „természetadta tényezőt" építi bele a hatalommegosztásról alkotott elképzeléseibe, nevezetesen a Hegelé, ebben a térségben született meg.

Hogy a mai Kelet-Közép-Európát megérthessük, még egy mozzanatra ki kell térnünk, a nemzeti problémára. A nemzeti kérdésnek az a – legtöbbször tragikus – súlya, ami e térségre jellemző, s aminek az eredményeképpen a legegyszerűbb társadalmi kérdésekben való tisztánlátás is sok esetben lehetetlennek bizonyult – ez olyan valami, ami nyugat-európaiak számára szinte felfoghatatlan. A nyugat-európai fejődés még egy olyan korban vált visszafordíthatatlanná, amikor a nemzeti probléma jószerével még egyáltalán nem is létezett. A maga területén erős, de immár a társadalomnak felelős központi hatalom az esetek többségében szinte nehézség nélkül egy nemzetté gyúrta össze a területén élő különböző nyelven beszélő embereket. Mire azonban Kelet-Közép-Európában is lehetővé vált volna a társadalmi autonómiákon alapuló modern államok kialakulása, az e területen élő nyelvközösségek tagjai nemzeti öntudatra tettek szert, s nem voltak hajlandók az „idegen" központi hatalommal kompromisszumot kötni, különösen, ha valaha önálló államisággal rendelkeztek (csehek). Illetve megfordítva: az államalkotó nemzet (a politikai hatalmat gyakorló elit majd mindenütt ezek tagjaiból állt) egyszerűen felfogni sem volt képes, hogy neki más nyelven beszélő, lényegében paraszti tömegekkel, mint külön csoporttal egyáltalán számolnia kellene (magyarok viszonya a szlovákokhoz, románokhoz, a lengyeleké az ukránokhoz stb.). De akármilyen fomában kuszálta is össze a nemzeti kérdés az egyéb társadalmi problémákat, az esetek többségében elmondható – ez volt Bibó István egyik legalapvetőbb mondanivalója –, hogy a közösség (a nemzet) ügye és a szabadság (az autonómiák kibontakozásának) ügye nemhogy eggyé válni nem tudott, hanem rendszerint szembekerült egymással. Az első világháborút lezáró békeszerződések rendszere azután, amely a széthullott Habsburg monarchia helyén a nemzeti igényeknek megfelelő nemzetállamokat kívánt kialakítani, csak tovább rontotta a helyzetet. Messze elmaradt a lehetőségek mögött atekintetben, hogy az államhatárokat az etnikai határokhoz igazítsa; ahelyett, hogy a nemzetek közötti megbékélés lehetőségfeltételeinek maximumát próbálta volna megteremteni, büntetett és jutalmazott valóságos vagy vélt történelmi bűnöket és érdemeket. A nemzeti kérdés ilyen alakulásának két alapvető és végzetes következménye van a térségre nézve. Az egyik: e nemzetek furcsa viszonya saját államukhoz. Legyen bármilyen antidemokratikus is az adott állam, az államalkotó nemzet – még akkor is, ha társadalmi érettsége, az őt

alkotó egyének individualitásának kibontakozása már lehetővé tenné annak az igénynek a megjelenését, hogy az elit paternalisztikus uralma helyett egy demokratikus politikai struktúra alakuljon ki – minden racionalitást nélkülöző módon magáénak érzi az államot: right or wrong, my state. Kirívó példája ennek, ahogyan a lengyelek 1981-ben vakon bíztak „nemzeti hadseregükben". De ennek eredménye az is, ahogy a csehek, szlovákok, románok együttműködnek államukkal a nemzeti kisebbségek elnyomásában, vagy ahogy a magyarok hisznek abban, hogy egy „erős" magyar állam képes lenne megvédeni határainkon túl élő „magyar véreinket".

A másik: a térség nemzeteinek közönye egymás szabadságtörekvéseivel szemben. Ahogyan a már a „létező szocializmusban" élő nemzetek társadalmi szabadságmozgalmaira és azok elnyomására 1956-ban, 1968-ban, 1980/81-ben a többiek közönnyel reagáltak, sőt olykor még ellenséges érzülettel is viseltettek a másik nemzet törekvéseivel szemben, az csak szerves folytatása volt a hagyományoknak: 1848-tól kezdve mindig is így volt ez. Kelet-Közép-Európa népei nem is egyszerűen önző módon viselkednek egymással szemben – ahogy a nyugat-európaiak valamennyiükkel szemben –, hanem teljességgel irracionálisan.

IV. Hagyományok és társadalmi dinamizmus

E vázlatosnál is vázlatosabb történelmi visszapillantás csupán azt a célt szolgálta, hogy lehetőség szerint történelmileg próbálja megalapozni azt az állításomat, amely szerint a tulajdonképpeni Kelet-Európában a társadalmi viszonyok és a fennálló politikai struktúra között viszonylagos összhang áll fenn, míg a kelet-közép-európai térségben állam és társadalom alapvető konfliktusban állnak egymással mindaddig, amíg vagy a totalitárius politikai államnak nem sikerül kiirtania az egyéni és társadalmi autonómiára való törekvés hagyományait, vagy társadalmi nyomás eredményeképpen a politikai szerkezet át nem alakul totalitárius diktatúrából, ha nem is demokratikus állammá, de legalábbis a térség hagyományainak meg-

felelő paternalisztikus hatalommá. Ennek kimondásához elengedhetetlen valamifajta történelmi megalapozás, különösen a nemzeti gyűlölködésektől terhelt közép-európai térségben. Nem arról van ugyanis szó, hogy az oroszoknak vagy a románoknak jó az a rendszer, amelyben élnek, ezzel szemben a lengyelek, csehek, magyarok valami jobbat érdemelnének, ha nem is olyan jót, mint a franciák vagy a hollandok. Főként pedig nem arról, hogy milyen is az ideális társadalom és az ideális politikai berendezkedés. Csakis arról van szó, hogy a lehetőségeket sok tekintetben a történelmileg adott hagyományok határozzák meg, nem pedig az egyén – főként nem a hagyományok kontextusából sok esetben kilépni kívánó, már ritkábban kilépni képes értelmiségi egyén – vágyálmai. De akkor hogyan alakulnak, változnak egyáltalán a hagyományok; lehetőség van-e egyáltalán a hagyományos struktúrák és magatartásmódok megváltoztatására? – vethetik ellenem. Nehéz kérdés, de szembe kell néznünk vele. E helyütt természetesen csupán deklarálni tudom álláspontomat.

Mindenekelőtt: a történelem tanúsága szerint – a 19. század haladás-fanatikus álláspontjával ellentétben, mely utóbbi az európaiság alapjában zsidó-görög-keresztény eredetű értékeinek a francia forradalom utáni hihetetlenül gyors gyakorlati áttöréséből levont, ugyancsak vitatható következtetés volt – az emberi társadalmakra alapjában véve a stagnáció, nem pedig a dinamizmus a jellemző. Ameddig egy társadalom hagyományainak megfelelően mindig önazonos formában képes reprodukálni önmagát, addig alig-alig változik. A hagyományok – a hagyományos beállítódások, a hagyományos magatartásformák, a hagyományos struktúrák – újratermelik önmagukat. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az európai kultúra e tekintetben egyszeri kivétel, amennyiben beépítette hagyományaiba azok állandó felülvizsgálatát, a fennálló viszonyok eszmények nevében való folyamatos tagadását. E beállítódás – vulgáris – ideológiai kifejeződése a kereszténység, melynek lényege a fennálló – az evilági – radikális tagadása az eszmény – a túlvilág – nevében. Ha az intézményesült kereszténységnek mindig újból és újból sikerült is az eszmény megvalósíthatóságát a földi életen túlra helyeznie, az evilágot

gyakorlatilag átalakítani – „megjavítani" – kívánó eretnekség mégis újra és újra jelentkezett: kezdetben még a keresztény dogmarendszeren belül, később már a kereszténységet látszatra tagadó szekularizált formákban. Az alapvető váltás az angol és a francia forradalom között következett be. Az európai az egyetlen civilizáció, amelyik állandóan transzcendálni kívánja önmagát, célja nem az önfenntartás, hanem eszmények megvalósítása. Akármilyen keserves is tehát európai tudattal beletörődni abba, hogy a hagyományok „természetéhez" nem tartozik hozzá önfelbomlasztásuk, mégis tudomásul kell vennünk: csak a mi hagyományaink ilyenek, s éppen ez a kivétel. Miért jött létre? Ez – azt hiszem – a görögség megfejthetetlen titka.

Másodszor: természetesen a nem-európai hagyományokon alapuló társadalmak sem maradnak fenn szükségképpen „örökké", kultúrák megsemmisülnek és újak keletkeznek, ez azonban rendszerint külső hatások eredménye. Természeti katasztrófák éppúgy szerepet játszhatnak, mint külső, más társadalmakból eredő hatások, hiszen ha a dinamizmus nem is, az expanzió – számtalan alapon és okból – nagyon sok nem európai kultúrát jellemzett és jellemez. Kataklizmák esetében nem beszélhetünk azonban fejlődésről, hanem csupán kultúrák megsemmisüléséről vagy egymásba olvadásáról. Külső erő nem hozhat mozgásba meglévő hagyományokat, csupán felszámolhatja őket vagy beolthatja őket másokkal, hogy azután az eredő váljék új hagyománnyá. A hagyományok gyors immanens bomlása és alakulása csak európai hagyomány, s minél európaibb egy társadalom, annál inkább jellemző ez rá. A hagyományok tehát Nyugat-Európában dinamikusabbak, mint Közép-Európában, s itt még mindig gyorsabban változnak, mint Kelet-Európában.

Kelet-Európa – s itt a döntő természetesen Oroszország – mindmáig része Európának. Az európai kultúra imént jellemzett alapvető mozzanata, az önmaga transzcendálására irányuló törekvés bizonyos értelemben reá is jellemző. Csakhogy a keleti, ortodox kereszténység teljes egysége az állammal, a központi hatalommal – amellyel szemben, hogy a civil társadalom kialakulhasson, autonómiákat kell kiharcolni – még valóban lázadó eretnekséget is nehezen, a kereszténység szekularizációját pedig gyakorlatilag egyáltalán nem tette lehetővé. Az állandó külső fenyegetettség meg abban az irányban hatott, hogy a legfőbb eszme, amely a fennállóval szemben realizálandónak tűnt, nem volt, talán nem is lehetett más, mint az erős, ellenségeit térdre kényszerítő Orosz Birodalom. A kereszténység szekuralizálódása – szinte egy csapásra – éppen azért történhetett meg, mert a cári Orosz Birodalom a legcsekélyebb mértékben sem volt képes már megfelelni az eszményeknek: az első világháborúban összeroppant. S a helyére lépő új, erős központi hatalom megértette: ahhoz, hogy elfogadják, legitimmé váljék, éppen a hagyományos eszménynek kell megfelelnie. Mindegy, hogy milyen ideológiába burkolva, de Oroszországot kell naggyá, erőssé, világhatalommá tennie. Ennek a feladatnak a megvalósításához Európából valóban mindenekelőtt a tudományos szellemet és a modern ipari termelési technikákat kellett megőrizni és átvenni.

Természetesen léteznek, élnek más európai eszmények is Oroszországban. Ahogy a bevezetőben mondottam, a brezsnyevi hatalomátvétellel bekövetkezett fordulat választás volt a nyugati út és egy sajátos orosz út között; most már nem kell utolérni és túlszárnyalni a kapitalista világot. Ha Oroszország a nyugati utat választotta volna, akkor egyrészt le kellett volna mondani az erős, „ellenségeit" félelemben és rettegésben tartó orosz nagyság eszméjének megvalósításáról, másrészt pedig – ami ennek csupán a másik oldala – az új választás eszméin mérve önmaga szemében is egy csapásra egyszerűen csak elmaradottnak tűnt volna. Nincsen olyan hatalmi elit, amely önszántából belekezd egy ilyen kétséges kimenetelű kísérletbe. Annál is kevésbé kezdhet bele ilyesmibe, mert még a kívülálló is, aki nem az elit hatalmi érdekeit tekinti, ugyancsak nehezen tudja elképzelni, miként tudna egy erős, totalitárius típusú központi hatalom híján egyáltalán funkcionálni ez a társadalmi egész, melynek közösségi struktúráját felülről lényegében megsemmisítették, ugyanakkor viszont lehetetlenné tették, hogy a hagyományos közösségek helyén új típusúak jöjjenek létre; így nem alakulhattak ki e társadalmak önszabályozásához szükséges készségek.

Oroszország modernizálása – története során ki tudja már hányadszor: Rettegett Iván, Nagy Péter, Sztálin – ismét csak az állam „modernizálását", azaz belső és külső erejének fokozását jelentette a bürokrácia és a hadsereg megerősítése által. Hogy ez a dolog az újabb időkben hogyan funkcionál, annak magyarázatára Cornelius Castoriadis tett érdekes kísérletet.*

Egy szempontból tehát Oroszország igenis európai maradt: legfőbb törekvését, az állam erejének, hatalmának fokozását nem valami racionálisan elemezhető kényszer, hanem a fennálló transzcendálásának igénye diktálja. Ahhoz azonban, hogy a szovjet hatalom eleget tegyen ennek az eszménynek, bárhonnan nézzük is a dolgot, az a feltétele, hogy továbbra is minden erejével igyekezzék megsemmisíteni az európai értékek többségét, mindenekelőtt a nyugat-európai fejlődés centrálissá vált értékeszményét: a társadalmi és egyéni autonómia gondolatát és az annak megvalósítására tett – gyér – kísérleteket.

V. A paternalisztikus hagyomány

Kelet-Közép-Európában az orosz modell megvalósíthatatlan. Igaz, a nemzetek – amint azt a nemzeti kérdés kapcsán említettem – nem feltétlenül ellenségesek az „erős állam" gondolatával szemben, ha ez – legalább látszatra – a nemzeti függetlenséget védelmezi (gondoljunk csupán a lengyelek Pilsudski-mítoszára). A demokratikus politikai berendezkedés eszménye – a cseheket leszámítva – nem eresztett errefelé túlságosan mély gyökereket, a nemzetek inkább a „jó király" csodájára, mintsem a közös demokratikus felelősségvállalás állapotára áhítoznak. Ezért volt lehetséges az, hogy a térség eddigi legerőteljesebb, legöntudatosabb társadalmi autonómiára törő mozgalma, a Szolidaritás, hosszú ideig nem is kívánta a politikai berendezkedést érintő kérdéseket felvetni. Naiv dolog azt hinni, hogy ez csupán értelmiségi és munkásvezetőinek józan taktikai megfontolásából eredt. Valóságos tömegmozgalmak – s a Szolidaritás mozgalma az – nem taktikáznak. De ha a politikai demokrácia eszménye nem is, bizonyos típusú autonómiáké igen mély gyökerű ezekben a társadalmakban. Az egyén autonómiájé mindenképpen.

* L. *Devant la guerre* I., valamint e könyv II. fejezetét.

Társadalmi autonómia és politikai demokrácia nem azonos fogalmak. Valóban autonómmá vált társadalom végső soron persze nem tűrhet semmiféle paternalisztikus gyámkodást önmaga felett; előbb-utóbb fellázad a paternalisztikus típusú politikai hatalom ellen, s egy neki felelős demokratikus politikai berendezkedéssel váltja fel azt. Közhasználatú kifejezéssel ezt a fellázadást szokták polgári forradalomnak nevezni. Bizonyos társadalmi autonómiák azonban nagyon is jól megférnek a paternalisztikus politikai berendezkedéssel. Hiszen szemben a totalitárius diktatúrával, amely a társadalom mozgásait minden vonatkozásában meg akarja szabni, a paternalisztikus állam csak azon őrködik, hogy az összességet érintő politikai döntések egy külön, a politikát megszabni hivatott csoport privilégiumai maradjanak. Azokat a társadalmi autonómiákat, amelyek ezeket a privilégiumokat közvetlenül nem érintik, nem kell megszüntetnie. Ha pusztán e konstelláció immanens erőit tekintjük, ez a fajta paternalisztikus uralom természetesen csak átmeneti állapot lehet. Mint mondottam, a valóban autonóm társadalom előbb-utóbb fellázad lehetőségeinek korlátozása ellen. De ha egy, bizonyos autonómiákkal már rendelkező társadalom valamilyen oknál fogva – pl. amikor a nemzet ügye és a szabadságé szembekerülni látszanak egymással – mégis elfogadja az „erős", bizonyos társadalmi csoportok privilégiumain alapuló államot, akkor viszont az utóbbi elég erős maradhat ahhoz, hogy ne engedje tovább bontakozni az autonóm erőket.

Ha már autonóm társadalom és politikai demokrácia sem azonosak egymással, még kevésbé szabad az egyén autonómiájáról azt gondolnunk, hogy az a demokratikus politikai berendezkedéshez kötött. Még kifejezett politikai diktatúrák sem szüntetik meg teljesen az egyén mozgásterét. A gazdasági tevékenység, a kultúra, a mindennapi érintkezés és viselkedés formái stb. – mindezeken a területeken, vagy ezek egynémelyikén az egyén szinte korlátlan szabadságot élvezhet akkor is, ha nemcsak a politikába nem szólhat bele, azaz nem

változtathat egyéni tevékenységének keretfeltételein, hanem még a politikába közvetlenül beleszólni nem kívánó társadalmi önszervezést is tiltják.

A kelet-közép-európaiak nem csak beállítódásuk alapstruktúráját tekintve európaiak. Nem csak annyiban tehát, hogy vannak eszményeik, amelyeken a fennállót mérik. Annyiban is európaiak, hogy eszményeik, a mérték sok tekintetben közel áll a nyugat-európaihoz. Nem hajlandók hosszú időn át eltűrni egy olyan politikai berendezkedést, amely teljesen fel akarja számolni autonómiájukat, amelyben az egyénnek semmiféle szabad mozgástere nincsen. Túlságosan is értelmiségi jellegű minden olyan megközelítés, amely Kelet-Közép-Európa folyamatos válságát és lázadásait ideológiák kategóriáival akarja leírni. Természetesen a lázadás pillanataiban már tömegméretekben hatnak az ideológiák. Nemzeti függetlenség, demokrácia, alkotmányosság, szociális igazságosság, s sorolhatnám tovább – ezek a jelszavak elevenné válnak abban a pillanatban, ahogy egy nemzet megpróbálja akaratát kinyilvánítani. De ami mindennek a mélyén rejlik, az valahogyan mindig egyszerűbb, megfoghatóbb és életközelibb, mint a fenti elvontságok. Hagyjanak élni, hagyjanak nekem békét, ne akarják megszabni, hogyan élek.

1956-ban, 1968-ban, 1980/81-ben persze egy-egy nemzeti *társadalom* lázadt fel a politikai hatalom tendenciájában totalitárius formája ellen. Egy-egy társadalom, amely azonban – nem létezett. Kelet- és Kelet-Közép-Európa társadalmai államosított társadalmak, melyeknek életében nincsen olyan viszonyrendszer, amelyet az állam (a párt) ne próbálna meg legalábbis közvetíteni. Az egyetlen lengyel katolikus egyházat kivéve, a „létező szocializmus" országaiban nincsen egyetlen olyan legális társadalmi szervezet sem, amely ne felelne meg a totalitárius állam követelményrendszerének, ne fogadná el a „kommunista párt vezető szerepét". Ennek ellenére mégis a társadalom lázadt fel, mert az egyén megmaradt autonómiaigényében látensen benne rejlik egy független társadalom. Ha én nem tehetem azt, amit jónak látok és helyesnek tartok, ha nem vehetek részt azoknak a szabályoknak a kialakításában, amelyekhez nap mint nap alkalmazkodnom kell, és senki be

nem bizonyítja nekem, hogy tevékenységem, életformám, netán gondolataim, melyeket kifejezésre juttatok, bárki másnak ártalmára lennének, hanem puszta hatalmi szóval deklarálják, hogy tettem vagy óhajom „közérdeket sért", akkor egyetlen lehetséges útja van annak, hogy ezen a helyzeten változtassak: megpróbálok összefogni azokkal, akiket – jóllehet egészen mást akarnak tenni, gondolni, másképp akarnak élni, mint én – ugyanez zavar; s velük együtt kiharcolni magamnak, hogy élettevékenységeimnek legalább egy korlátozott – persze rendszerint a mindennapok többségét kitöltő – területén ne hatalmi szóval döntsék el, hogy mit tehetek és mit nem, hanem bízzák rám és rájuk, az érdekeltekre, hogy ebben egymással megegyezzünk. Az autonómiát igénylő egyén beállítódásában, még akkor is, ha autonómiaigénye pusztán olyanokban áll, hogy ha elunta szakmáját, másikat tanulhasson; ha munkahelyén egyszerűen csak nem érzi jól magát, másikat kereshessen magának; ha gondolt valamit, s azt leírta, bárkinek megmutathassa, akit érdekel; ha úgy gondolja, hogy vannak segítségre szoruló szegények, akkor erre felhívhassa embertársai figyelmét, s netán még néhány szegény megsegítését elő is mozdíthassa; ha egy ideig egy másik országban szeretne élni, akkor a saját szakállára kipróbálhassa, hogy vajon éhenhal-e ott, s ne a hatóság döntse el, hogy eltartását biztosítottnak látja-e – igen, még az ilyen primitív autonómiaigények is egy független – a politikai hatalomtól többé-kevésbé független – társadalom csíráit hordozzák magukban; mert akik ezt igénylik, nem tartják magától értetődőnek, hogy a hatalom birtokosai – bárkit is képviseljenek –, ne pedig az érdekeltek döntsék el, hogy nekem, nekünk mi a jó. Ezek az autonómiaigények az esetek túlnyomó többségében nem politikai tartalmúak. Az emberek többségének esze ágában sincsen beleszólni abba, hogy országa az Irak–Irán közötti konfliktusban melyik oldalra áll, de még abba sem, hogy saját országában autópályákat építsenek-e, vagy inkább a légi közlekedést bővítsék, elsősorban az ipar fejlesztését forszírozzák, vagy az infrastruktúrákat fejlesszék, holott az utóbbi problémák közvetve nagyon is érintik őket. Egyszerűen nem érzik magukat kompetensnek. Hiszen látjuk, az emberek többsége még ott is

hallgat minderről, ahol módjában lenne minden kérdésbe beleszólni.

VI. A totalitarizmustól a paternalizmus felé?

Azt azonban nem hajlandók sokáig eltűrni, hogy azt, ami közvetlenül őket és csak őket (családjukat) érinti, azt is mások szabják meg. Pedig a totalitárius rendszerek természetéből ez következik. Egy társadalom – a szó szélesebb értelmében véve – valóban katasztrófa felé rohan akkor, ha nem engedi kibontakozni azokat a közvetítési mechanizmusokat, amelyek nagy valószínűséggel valamiféle dinamikus egyensúly kialakulását eredményezik, ugyanakkor mégsem szabályozza hatalmi szóval mindazt, ami benne történik. A társadalom belső önmozgásainak elnyomása megkövetel egy lényegében totális diktatúrát, ez viszont csak akkor működhet többé-kevésbé „jól", ha a társadalom tagjainak nincsen valóságos autonómiaigényük. A kelet-közép-európai individuumnak azonban van. Ennélfogva e terület ezen autonómiaigényekben látensen benne rejlő társadalmai folyamatosan lázadoznak a totalitárius diktatúra ellen, s időnként látványos formában fel is lázadnak, miközben élő társadalommá szervezik magukat.

A három nagy lázadást elnyomták, s nem hiszem, hogy belátható időn belül ne nyomnák el az ezután következőket is, hiszen az oroszok nem képesek belátni, miért ne működnék totalitárius rendszerük Kelet-Közép-Európa országaiban is, ha egyszer náluk így vagy úgy működőképes; miért kellene rajta változtatni, hisz minden változás fenyegeti a hatalmi elit pozícióit. Az utóbbi tekintetben minden valószínűség szerint igazuk is van.

A kelet-közép-európai országok kommunista vezető-elitjének viszont másképp kell gondolkodnia, ha hatalmon akar maradni. Tudomásul kell vennie,hogy ezek másfajta társadalmak, mint az orosz, a román vagy az albán. Vagy kiirtja tehát azokat a hagyományokat, amelyek a maga társadalmát gyökeresen megkülönböztetik a kelet-európaiaktól, vagy valamiképpen hozzáidomítja a kommunista-totalitárius uralmi formát a

társadalom legalapvetőbb igényeihez: kommunista-totalitáriusból kommunista-paternalistává alakítja.

A következőkben három országot említek, holott tulajdonképpen többet kellene. Lengyelországon, Csehszlovákián, Magyarországon kívül a kelet-közép-európai régióhoz tartozik – nemcsak földrajzilag, hanem attitűdjeit tekintve is – az NDK, valamint Jugoszlávia két köztársasága, Szlovénia és Horvátország. Az előbbi esetében azonban az ún. „német kérdés", az utóbbiak esetében pedig a meglehetősen erős kézzel összetartott államszövetséghez való tartozás olyannyira bonyolítja a kérdéseket, hogy a jelen vázlatban, amely természeténél fogva nem tarthat igényt arra, hogy egy mind a mai napig hiányzó kelet-közép-európai történelmi szociológia feladatát elvégezze, nem merek e kérdésekhez hozzászólni. Ugyancsak másképp festenek a dolgok a Szovjetunió kifejezetten kelet-közép-európai jellegű területein, nevezetesen a balti köztársaságokban.

A lengyel válság

Lengyelországban a kommunista elit soha nem tudta elszánni magát egyik megoldásra sem. Az eredmény – saját hatalmi érdekeit tekintve is – látványosan negatív. A Sztálin halála óta eltelt periódusban, a sztálini korszak lengyel vezető csoportjának távozása óta, amit egy kisebb méretű, a poznani felkelés is ki tudott kényszeríteni, ma már a negyedik garnitúra van hatalmon, s közülük kettőt a társadalom elemi erejű lázadása söpört félre. Az utóbbi évtizedek lengyel történelmének egyik titka talán, hogy a hagyományos sztálinista vezető csoport eltávolítása viszonylag gyorsan és nem túl nagy megrázkódtatások közepette ment végbe, a hatalom új birtokosainak tehát nem kellett mélyreható tanulságokat levonniuk. Úgy tűnt, semmi ilyesmire nincsen szükség. Gomulka kétségtelenül engedett bizonyos társadalmi nyomásnak, s így Lengyelország az ötvenes évek második felében, a hatvanas évek elején a szovjetblokk legszabadabb országa volt. De a megadott autonóm lehetőségek csupán olyan területeket érintettek – kultúra, uta-

zás, köznapi magatartásformák –, amelyek csak fokozták a társadalom szabadságigényét anélkül, hogy alapvető problémáit megoldották volna. Semmi, az égvilágon semmi sem történt a gazdaságban. A termelő szférában nem tették lehetővé semmiféle autonóm törekvés kibontakozását (gondoljunk pl. arra: termelőszövetkezeteket nem mertek szervezni, de a magánparaszti gazdaságokat tönkretették, s ezzel az ország mezőgazdaságát is), amivel egyrészt kihívták maguk ellen az egész térségben legöntudatosabb s legnagyobb társadalmi súlyú munkásosztály dühét, másrészt elindították a gazdaságot azon a katasztrofális úton, amelyen mind a mai napig halad. Gierek csoportja – ha ma visszatekintünk – mintha már eleve tudta volna, hogy képtelen lesz ígéreteit teljesíteni, mintha már eleve olyan züllött és korrupt lett volna, amilyennek tízéves uralmának végére bizonyult. A döntést egyszerűen elodázták.

Persze kétségtelennek tűnik, hogy már Gomulkáéknak sem igen volt választásuk. Az autonómiaigények kiirtására irányuló törekvés eleve meglehetősen kockázatos lett volna. Egyrészt, mert a katolikus egyházat soha nem sikerült az állam engedelmes szolgájává tenni, ahogyan lényegében az összes többi kelet-európai egyházakat; mindvégig fennmaradt tehát egy olyan autonóm társadalmi szervezet, amely menedéket nyújthatott és nyújtott is valamennyi egyéb autonóm törekvésnek. Másrészt, mert a lengyel nagy-nemzeti tudat (a lengyelség Kelet-Közép-Európa egyetlen nagy nemzete) töretlenül virágzott és virágzik mind a mai napig, s ennek következtében a lengyel nemzeti érdekeket az orosz birodalmi érdekeknek alárendelő hatalom mindig rettegett igazán drasztikus eszközökhöz folyamodni. Végső soron ezért kellett még az első szocialista katonai diktatúrának is gyakorlatilag operettformát öltenie, igaz, egy olyan korszakban, amikor már sokkal öntudatosabb társadalmi erőkkel kell megküzdenie, mint az előző hatalmi csoportok bármelyikének.

Hogy Gomulka, majd Gierek a másik utat sem volt képes választani – tehát hogy Lengyelország mindvégig egy rosszul funkcionáló, de alapjában totalitárius jellegű diktatúra maradt –, annak eredetileg bizonyára a viszonylag békés váltás

volt az egyik oka. A lengyel 1956 éppen, mert a sztálinisták gyakorlatilag azonnal engedtek a nyomásnak, nem volt olyan mélyreható és kísérletezésre kényszerítő, mint a magyar. Egy kicsit több szabadság az említett területeken, kicsit ésszerűbb gazdaságpolitika, az erőltetett felhalmozás lassítása, tehát valamivel elfogadhatóbb életszínvonal; Gomulkáék még úgy gondolhatták, hogy ez éppen elég a társadalom elégedetlenségének felszámolásához. Mire pedig kiderült – gondolom, 1968-ra tehetjük –, hogy a rendszer – méghozzá az egész kelet-közép-európai térségben – mélyreható strukturális válságban van, már túl késő volt. Két éven át sikerült még fenntartani a stabilitás látszatát a munkásosztály és az értelmiség szembeállításának útján, 1970-től kezdve azonban egyre elemibb erővel tört a felszínre a válság. Ez a válság csak mélyreható strukturális reformok segítségével lenne megoldható. Mélyreható reformok beindításához azonban feltétlenül szükség van két olyan tényezőre, amely Lengyelországban hiányzik, s ha csak valami csoda nem történik, belátható időn belül hiányozni is fog: egyrészt társadalom és politikai hatalom minimális konszenzusára, másrészt a hatalmon lévők nem csekély önbizalmára. Az elsőt megteremteni, a másodikra szert tenni kommunista hatalom nem képes ma Lengyelországban.

A cseh hagyomány megsemmisítése

Hogy a csehszlovák kommunista vezető elit az autonómiára törekvő hagyományok kiirtásának útját választotta, az ma már nem tűnik kétségesnek, de ha belegondolunk, nem is meglepő. Nem tűnik kétségesnek, hiszen még több mint tizenöt évvel a Prágai Tavasz elnyomása után sem bocsátanak meg azoknak, akik egy rövid gondolkodási időn túl is kitartottak elképzeléseik mellett. 1969 tavaszára mindenkinek el kellett döntenie, elfogadja-e az új rezsimet, hajlandó-e együttműködni vele vagy sem. És ezt a döntést még csak nem is véres vagy nagymértékű terror körülményei között kellett meghozni! Szinte szabad választásnak tűnt, különösen ha valaki az állapotokat az 1957-es magyar helyzettel hasonlította össze: ez

az analógia pedig önként kínálkozott. Ennélfogva a döntés pillanata még azokat is kiszűrte, akik egy erős nyomásnak talán engedtek volna – kiszűrte mindazokat, akik komolyan ragaszkodtak 1968 gondolataihoz. A cseh társadalom leginkább autonómiát igénylő, legdemokratikusabban gondolkodó elemeit szinte mind egy szálig egy csapásra marginalizálták. S nincs megbocsátás, nincs visszaút azok számára sem, akik ma már talán hajlandóak lennének beadni a derekukat. Akikben komolyan él az autonómia igénye, akik számára fontos a demokrácia – veszélyesek. S nemcsak ők – utódaik is. Hiszen magatartásbeli beidegződések, gondolkodásmódok a családon belül hagyományozódnak át, az adott körülmények között kizárólag a családon belül.

Hogy Csehszlovákiában ennek így kellett történnie, az – mint mondottam – nem meglepő. Csehország a kelet-közép-európai térség egyetlen olyan országa, amely beállítódását tekintve alapjában nyugat-európai volt, amelyben nemcsak az autonómia igénye élt, hanem valóságos demokratikus tradíciók. Ennek oka a következő: 1620-ban a cseh rendek lázadásának leverése, a fehérhegyi csata után a cseh nemességet gyakorlatilag kiirtották. A csehek nyakára ültetett új nemesi elit idegennek számított, soha nem vált a cseh nemzet részévé; a cseh társadalom nemhogy nem fogadta el uralmukat bizonyos nemzeti célok elérése érdekében (ahogy ez Lengyelországban, Magyarországon társadalom és nemzeti elit viszonyában jelentkezett), hanem az uralkodó elit eltávolításában látta nemzeti függetlenségének feltételeit is. Csehország volt a térség egyetlen olyan országa, ahol a szabadság és a közösség ügye nem keresztezte egymást, hanem összefonódott; így megteremtődhettek a valóban demokratikus igények. Olyan nemzet pedig, melynek tagjaiban az egyén autonómiájának igényén túl valóságos demokratikus hagyományok is élnek, nem tud kiegyezni nemcsak egy totalitárius diktatúrával, de még egy paternalisztikus rendszerrel sem. Még akkor sem, ha – mint a csehek – nem hajlamos a lázadásra: a permanens szabotálás is életképtelenné teszi a rendszert. Ki kellett tehát kapcsolni, a margóra kellett szorítani mindazokat – s a cseheknél ez távolról sem csupán valamifajta

kozmopolita értelmiség –, akik a demokratikus gondolkodás és magatartás hordozói. Hogy tényleg ez történt, azt látványosan mutatja a mai cseh magaskultúra állapota – ez az, ami a felszínen is világosan látható. A hivatalos cseh kultúra lényegében propaganda jellegű: mindaz, ami az igazi cseh kultúrából él, egyszerűen a föld alá, illegalitásba szorult.

Hogy vajon ki lehet-e irtani mélyen gyökerező demokratikus hagyományokat, nem tudható; remélhetjük, hogy nem; de kétségtelenül erre történik makacs „kísérlet". Hogy ez látszatra legalábbis, ideiglenesen legalábbis a Husák-rezsimnek sikerülhetett, ahhoz még valami járul hozzá: ismét csak a nemzeti kérdés. Csehszlovákia történelmileg nem egységes ország. A csehek és szlovákok csak verbálisan értik egymást, tartalmilag nagyon kevéssé, „világuk" gyökeresen különböző. A szlovákok viszont a két világháború közötti demokráciában is, a világháborút követő évek szocialista Csehszlovákiájában is elnyomottaknak, másodrendűeknek, a csehek gyarmatának érezték magukat – s nem egészen jogosulatlanul. Husákéknak ezért sikerülhetett a csehekkel szemben a szlovákokra építeniök, akiknek – s ez volt az új hatalmi elit szerencséje – soha nem voltak demokratikus hagyományaik. Újabb furcsa farce-a a kelet-európai történelemnek: olyan, 1918 óta esedékes, egy nemzet autonómiájához szükséges lépések, mint Csehszlovákia államszövetséggé alakítása, a gazdaságilag összehasonlíthatatlanul fejletlenebb szlovák köztársaság támogatása – a demokrácia, a demokratikus törekvések elnyomásának eszközévé lettek.

A magyar kísérlet

A harmadik kelet-közép-európai kísérlet a magyarországi. Ma már azt hiszem, hogy súlyos történelmi tévedés lenne az ún. kádárizmust egyszerűen azzal elintézni: a magyar rendszer semmi lényeges vonatkozásban nem különbözik a többitől, nincs másról szó Magyarországon, mint hogy a kommunisták kicsit ügyesebben csinálják a dolgokat, mint másutt, mindenekelőtt a gazdaságpolitikát – s ennek eredményeként a

magyarországi állapotok sok tekintetben elfogadhatóbbak a többi szocialista ország állapotainál. Félreértés ne essék: ha magyarországi kísérletről beszélek, nem valamiféle természettudományos értelemben vett experimentumra gondolok, nem hiszem azt, hogy a Magyarországon beindult átalakulásokat bárki eltervezte volna. „Csupán" arról van szó, hogy egy kommunista vezető elit tanult valamit a kommunista totalitarianizmus elleni első és legelementárisabb lázadásból, az 1956-os magyar forradalomból. Megtanult odafigyelni bizonyos létező igényekre, hagyja őket érvényesülni, míg azok hatalmát közvetlenül nem fenyegetik, s ahelyett, hogy közvetlenül elnyomná őket, megpróbálja olyan csatornákba terelni, hogy hatalmát tényleg ne fenyegessék.

A nyugati közvélemény és a magyar – és kelet-európai – köztudat ma már hajlamos nem emlékezni arra a véres-vaskezű terrorra, amellyel a magyar forradalmat Magyarország mai urai leverték. Kivégzettek ezrei, bebörtönzöttek tízezrei, háttérbe szorítottak százezrei. Majd néhány év után – minden felemássága ellenére is – radikális fordulat: a hatalom békejobbot nyújt a fellázadt nemzetnek, amely – azt mondják róla, szalmaláng természetű, de hát tényleg nem először történik ez a legújabb magyar történelemben – elfogadja ezt a békejobbot, és kész az együttműködésre. A radikális reformok első előfeltétele, a fáradt társadalom és a hatalom minimális konszenzusa egy csapásra létrejött. Nyolc évvel az elementáris erejű lázadás leverése után, Hruscsov leváltásakor a nemzet szinte egy emberként sorakozik fel forradalmának vérbetiprója mögött egy (a szó még nem volt használatos) „emberibb arculatú szocializmus" védelmében. S így lassan létrejön a radikális reformok beindításának második feltétele is: a hatalmi elitnek megjön az önbizalma. „Igaz, hogy megfélemlítettük őket, de ma már nem csupán félelemből készek az együttműködésre, hanem mert tudják, hogy a 'javukat akarjuk'". „Mi tényleg csak a jót akarjuk, a lehető legjobbat, s ők ezt tudják."

Ennek eredményeként lassan evidenciává válik a „reform" gondolata. Olyan reformoké, melyeknek lényege: a kommunista hatalmi elit hatalmának megkérdőjelezése nélkül lényegesen több teret engedni társadalmi autonómiáknak. Olyanoknak persze, amelyek nem vezetnek semmifajta demokratikus öntudat kibontakozásához, csak az „önző burzsoát" erősítik az emberben: az egyéni érdekek érvényesítésének és az egyéni érdekérvényesítésen keresztül az össztársadalmi gazdagság kibontakoztatásának képességét. Nem véletlen, hogy majd mindig *csak gazdasági* reformokról van szó, legyenek az elgondolások némelykor mégoly radikálisak is: ma már az is kezd evidenciává válni, hogy a gazdaság életképességének alapvető feltétele az állami végrehajtó hatalom és a tulajdonosi jogokat gyakorlók körének elválasztása egymástól, azaz egy új tulajdonforma kialakítása. Hogy azonban a gazdasági reformok megvalósításának feltétele is társadalmi-politikai reformok bevezetése, s hogy a radikális gazdasági reformok szociálisan negatív következményei egészen biztosan csak radikális társadalmi-politikai reformok útján lennének majd kiküszöbölhetők, erről már alig-alig esik szó. S a hatalom az ilyenfajta gondolatokat elég rossz szemmel is nézi.

A különféle gazdasági autonómiák kibontakozása mégis szükségképpen vezet bizonyos magatartásbeli átalakulásokhoz. Túlzás lenne azt állítani, hogy valamifajta állampolgári öntudat csírái lennének kibontakozóban, de egyre többen vannak olyanok, akik már nemcsak nem hiszik, hogy rendjén van az, ha az állampolgár van az államért, hanem akik – ha igen korlátozott területeken is – jogaikra hivatkoznak, s nem hajlandók beletörődni abba, hogy mások döntsenek sorsuk felett. Az egyéni autonómia körének kiszélesítését célzó, többnyire öntudatlan törekvésekről van szó, amelyeket nem valamiféle rendszerellenes tudat vagy öntudat jellemez: az emberek megpróbálják a maguk életét jobbá, kényelmesebbé tenni, megpróbálnak a maguk elképzelései szerint élni – többnyire mindenfajta politikai tudatosság nélkül. Mindazok, akiknek – kedvező induló feltételeik, személyes adottságaik folytán – lehetőségük van rá, hogy kihasználják az egyén számára adott autonóm lehetőségek körének bővülését, egyre szabadabbnak érzik magukat, az embereknek ez a „szabadságérzete" azután tovább növeli a hatalom magabiztosságát. Egyre kevésbé hiszi, hogy mindig a direkt erőszak eszközeihez muszáj nyúlnia.

Ennek a fejlődésnek, amely azért alapjában csak gazdasági

szabadságokhoz kapcsolódik, miközben a társadalom mint társadalom a hatalom paternalista gyámkodását „élvezi", megvannak a maga kétségtelen árnyoldalai. A legsúlyosabb talán a közösségi, társadalmi felelősségtudat hiánya. Minthogy az emberek egyre kevésbé félnek fellépni saját egyéni ügyeikben – panasszal élni, jogokra hivatkozni, követelni –, s még azt is látják, hogy többnyire elnézik nekik, ha nem legális úton próbálják meg életüket kényelmesebbé tenni, ugyanakkor viszont tisztában vannak vele, hogy mindenfajta kollektív fellépés, érdekszövetség létrehozására irányuló törekvés továbbra is „ellenséges tevékenységnek" számít.* E fejlődés szociális következményeként ijesztő mértékben polarizálódik a társadalom. Míg gazdagabb rétegei még az utóbbi évek gazdasági nehézségei közepette is megtalálják számításukat, addig egyre növekszik azoknak a száma, akik ilyen vagy olyan oknál fogva nem képesek a maguk egyéni eszközeivel úrrá lenni problémáikon.

Az árnyoldalt látva sem lehet azonban kétségbe vonni, hogy a magyar társadalomban az egyén autonómiája az elmúlt húsz év során nagyon nagy mértékben megnövekedett, olyan fokot ért el, mint a „létező szocializmus" országaiban még soha és sehol. Az is kétségtelen, hogy a magyar politika – visszaesésekkel és sok tekintetben vonakodva – lépéseket tesz, lépésekre kényszerül egy autonóm, nem állami direktívák útján szabályozott gazdaság megteremtésének irányában. Még azt is látnunk kell: ha autonóm kultúráról nevetséges lenne is beszélni, a kultúra területén is kétségtelenül sokkal nagyobb fokú az autonómia, mint Lengyelország kivételével bármely másik szocialista országban. S még az autonóm, ellenzéki, második nyilvánosság megteremtésére tett kísérleteket is viszonylag civilizált eszközökkel üldözik.

A magyar kérdés ma a következőképpen fogalmazható meg: lehetséges-e továbblépés az adott állapotoktól abban az irányban, hogy az egyéni autonómiák egy viszonylag autonóm társadalom kialakulásához vezessenek – autonóm gazdasággal,

* A magyarországi közállapotok részletesebb jellemzését lásd a *Realizmus és lényeglátás* című fentebbi exkurzusban.

valóságos szakszervezetekkel és a legkülönfélébb más autonóm érdekvédelmi szervezetekkel, autonóm kultúrával, független jogszolgáltatással –, ami azután a békés fejlődés körülményei között egy valóságos társadalmi felelősségtudat kialakulását is eredményezheti, vagy Magyarország is a lengyelországihoz hasonló súlyos társadalmi válságba sodródik, melynek következményei társadalmi felelősségtudat híján beláthatatlanok? Természetesen az is lehetséges, hogy a ma fennálló állapotok tartósnak bizonyulnak. Csak a teória baja, ha egy társadalom semmilyen – mégoly bonyolult – teoretikus modell segítségével sem írható le, s mégis létezik.

VII. Perspektívák a status quón belül?

Nem történelmi jóslatokkal kívánok foglalkozni, még csak arra a kérdésre sem keresek választ, hogy milyen társadalmi és politikai feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy az elsőként említett alternatíva megvalósulhasson. Csupán annak a meggyőződésemnek szeretnék hangot adni, hogy mindaddig, amíg a bevezetőben említett európai status quo fennáll, a kelet-közép-európai térségben valószínűleg a vázolt alternatíva nyújtaná az európaiság megőrzésének és kibontakozásának lehetséges maximumát. Ugyanakkor ez a berendezkedés, amely nem vonná kétségbe a politikai hatalom birtokosainak jogát e birtokukra, de cserébe nagyfokú függetlenséget jelentene a társadalom számára, s lehetővé tenné, hogy a társadalom különböző csoportjai a maguk – a politika egészét közvetlenül nem érintő – ügyeit a politikai hatalom közvetítése nélkül intézhessék, sok tekintetben meg is felelne a térség tradícióinak. Végeredményben a lengyel mozgalom is ennek az alternatívának a megvalósítására törekedett. Hogy elnyomták, az nem bizonyítja, hogy az alternatíva megvalósíthatatlan. Hiszen 1. Lengyelországban a megelőző évtizedek történelme nemhogy előkészítette volna ennek a struktúrának a kialakulását, hanem totális társadalmi krízishez vezetett. 2. A lengyel kommunista vezető elit semmiképpen sem volt felkészülve egy szabad társadalommal való együttműködésre, ennélfogva

az első pillanattól kezdve nem is törekedett másra, mint hogy szabotálja a megállapodásokat és felkészüljön egyoldalú „felmondásukra". 3. A kommunista hatalom természete talán nem olyan merev, mint ahogy azt tapasztalatok általában igazolni látszanak, de hogy egy forradalmi jellegű tömegnyomásnak engedve valósítson meg valamit, az egyszerűen elképzelhetetlen. Van is ebben valami logika: ha egyszer a tömegek megtapasztalták erejüket, nem biztos, hogy megállnak félúton.

A magyar hagyományoknak biztosan megfelel ez az alternatíva. Magyarországon – a kivételes pillanatokat leszámítva – soha nem volt nyugati típusú politikai demokrácia. A kérdés csak az, hogy a kommunista politikai vezető elit képes-e betölteni azt a funkciót, amelyet a volt uralkodó rétegek betöltöttek. Megüresedett pozíciójukat – a volt uralkodó osztályok tagjainak többsége (azt hiszem, ritka eset egy nemzet történetében) egyszerűen elhagyta az országot, államapparátusostól, mindenestől – 1945 után néhány évvel a kommunisták foglalták el. És ők éppúgy megkérdőjelezhetetlen birtokosai kívánnak maradni a politikai hatalomnak, ahogyan amazok voltak ezer éven át. S amilyen hazuggá, korrupttá, meggyőződés és elképzelés nélkülivé vált a régi uralkodó csoport, elvben igazán nem elképzelhetetlen, hogy bárki más – akár sokkal jobban is – ellássa funkcióit. De a kommunisták két – behozhatatlannak tűnő – hátránnyal indulnak a régi uralkodó osztállyal folytatott versenyükben: egyrészt nem áll mögöttük egy ezeréves tradíció, melynek megfelelően az urak, akármilyenek is, csak urak, másrészt – bármilyen erőteljes legyen is ezirányú igyekezetük – igen nehéz lesz bizonyítaniok, hogy ők lennének a nemzeti érdekek érvényesülésének legfőbb letéteményesei. Igaz, a régi uralkodó osztályoknak sem volt több alapjuk ezt állítani.

Marad tehát a status quóra való hivatkozás. Távolról sem biztos, hogy – egyelőre természetesen csak Magyarországon – ez ne lenne elegendő.

(1984)

V. Fejezet

Mi is hát a kommunizmus?

Ahogyan Milan Kundera írja Közép-Európa tragédiájáról szóló esszéjében, a szovjet kommunizmus belülről nézve diszkontinuus, kívülről nézve viszont kontinuus a cári Oroszországgal.

Belülről bizonyára azért tűnik diszkontinuusnak, mert az orosz embernek azok a magatartás- és gondolkodásbeli hagyományai, amelyekre a szlavofilek olyan büszkék voltak, amelyek az európai önzéstől megcsömörlött értelmiségiek szemében oly vonzóvá tették Oroszországot – megsemmisültek a szovjet hatalom évei alatt. Egy Szolzsenyicin ezt tapasztalva válik oly dühödt ellenségévé a kommunista Oroszországnak. Kívülről pedig azért tűnik kontinuusnak, mert az Európát jellemző autonómiaigény nem jelent meg, nem jelenhetett meg a kommunista Oroszország történelme során: a kommunizmus nem szakított valamennyi orosz tradícióval, hanem csakis azokkal, amelyek a modernitás egy elemének, az indusztrializációnak a megvalósítását lehetetlenné tették. S ezzel sikerült átmentenie a modernitásba Oroszország sajátosságainak jelentős részét.

Hogy valóban modern társadalom-e a mai orosz társadalom, erre a kérdésre nagyon nehéz lenne egyértelmű választ adni. Egy azonban egyértelműnek tűnik: az orosz tradíciók jelentős részét megőrző modernizálás hosszú távon – úgy tűnik – nem képes lépést tartani azzal a világgal, amelyet minden kétséget kizárva modernnek nevezhetnénk. A szovjet típusú társadalom ma már Oroszországban sem szolgálja azt a célt, amelyet megvalósítani hivatott volt: világhatalommá

tenni s világhatalomként fenntartani Oroszországot. Ezért van Gorbacsov.

A következő fejezet Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György Szükségletdiktatúra* *című könyvét elemzi, hangsúlyozva velük szemben azt, hogy a szovjet típusú kommunizmus azért maradhatott legitim uralmi forma Oroszországban, mert – ha európai szemmel nézve irracionálisnak tűnik is – egy ideig legalábbis jól szolgált egyfajta orosz racionalitást. Nézzük hát meg...*

Mire válasz a „létező szocializmus"?

I. A szükségletdiktatúra mint negatív utópia

Vajon csakugyan szükségletdiktatúrák-e a szovjet típusú kelet- és kelet-közép-európai társadalmak? A szocialista elméleteknek (akár utópikusak, akár „tudományosak") nemcsak a kielégítésre váró szükségletek korlátozásának követelményét *kell* magukba foglalniuk, hanem – ha elég következetesek – meghatározásuk követelményét is. Amennyiben már lehetetlen kielégíteni minden létező szükségletet – és ellentétben az utópikus kommunizmus várakozásaival, ez tény – azt az intézményt pedig – a piacot –, amelynek segítségével a szükségletek kielégítése szabályozható, kikapcsolták, akkor „ideális esetben" semmi más módon nem lehet különbséget tenni „racionális" és „irracionális", „helyes" és „hamis", „jogos" és „jogosulatlan" szükségletek között, csak a szükségletek fölötti diktatúra révén. Az egyén szempontjából teljesen mindegy, hogy ezt a megkülönböztetést korlátlan, terrorisztikus központi hatalom végzi-e, vagy demokratikusan szervezett közösség. *Magát az egyént megfosztják a választás amúgy is igen korlátozott szabadságától.*

Ez a gondolatmenet kétségkívül alkalmas a szocialista elméletek belső ellentmondásainak bírálatára, annak kimutatására, hogy ha egy dinamikus társadalomban kikapcsolják a piacot, mint irányítóeszközt, akkor az szükségképp az egyén szabadságának durva elnyomására vezet. De ha csakugyan meg akarjuk érteni és magyarázni a létező társadalmak valóságos működését, akkor nézetem szerint nem használhatjuk ebben a formában a szükségletdiktatúra fogalmát. Nem mintha a „létező szocializmus" társadalmaiban nem volna észlelhető ilyen tendencia, nem mutatkoznának a szükségletdiktatúra valamiféle nyomai, hanem mert egy dinamikus társadalomban az ilyen diktatúra nemcsak nem kívánatos a „szabadság" mint érték szempontjából, hanem egész egyszerűen *keresztülvihetetlen* is.

De nyitott kapukat döngetek. A könyv szerzői nemegyszer hangsúlyozzák, hogy a szükségletek fölötti diktatúra rendszerében mindenütt hézagok mutatkoznak, hogy a szovjet társadalom már első időszakától, vagyis a hadikommunizmustól kezdve kénytelen volt eltűrni piactöredékeket – hogy csak egyetlen, de szempontunkból igen lényeges dolgot említsek. Míg azonban a szerzők a szovjet társadalom megvalósult szervezeti elve gyanánt fogják fel ezt az „utópikus" elemet, hogy azután kimutassák: az elv nem működik hibátlanul, nem érvényesül egészen következetes módon, addig a valóságban szerintem *ennek az utópikus posztulátumnak az égisze alatt egy olyan történet indult be, amelyben ez a posztulátum egyre csak kísért, anélkül hogy valaha is a társadalom mozgásának tényleges szervezeti elvévé vált volna.* Felfogásunk különbségének szemléltetésére hadd hivatkozzam egy analóg példára. Polányi *The Great Transformation* című munkájának megjelenéséig a modern polgári társadalom egyetlen szervezeti elveként a szabad versenyt szokták volt megjelölni, bár a modern világ minden józan vizsgálója tudta, hogy ez *tiszta* formában szinte soha és sehol sem funkcionált. Még Marx is tisztában volt ezzel. Tudomásom szerint azonban Polányi bizonyította be elsőként, hogy a szabadversenyes kapitalizmus a világtörténelem egyik legmegvalósíthatatlanabb utópiája, hogy eltekintve az angol történelem három évtizedétől, sehol sem jött létre tiszta formában, és hogy a szabadverseny a modern ipari civilizációnak ugyan létező, de más társadalomszerveződési elveknek alárendelt eleme. A jelenség, a konkrét történelmi pillanat talán azonosnak tűnik Marx és Polányi ábrázolásában,

* *Dictatorship over Needs. An Analysis of Soviet Societies.* Oxford, 1983.

hiszen a szabad verseny mindkettőjüknél fontos, jóllehet így vagy úgy korlátozott szerepet játszott. A két szerző történeti perspektívájának viszont már el kellett térnie egymástól. Ha „a" kapitalizmus meghatározó elve a szabad verseny, akkor a kisajátítók kisajátítása csakugyan e társadalmi-gazdasági alakulat kikerülhetetlen, történelmi tendenciája. Marx logikája támadhatatlan. Ha viszont a szabad verseny ugyan fontos eleme, de csupán *egy* eleme és semmiképpen sem mindent meghatározó szervezeti elve a különféle modern társadalmaknak, akkor már elképzelhető, sőt nagyon valószínű, hogy a modern társadalmak többnyire adekvát módon reagálnak belső ellentmondásaikra: anélkül, hogy összeomolnának, s valamiféle abszolút cezúra állna elő. A félreértések elkerülése végett: ez a felfogás a totális válságokat, totális összeomlásokat, forradalmi átalakulásokat sem zárja ki. A bizonyára sok hasonló vonást felmutató modern társadalmak történelmi sora különbözőképp alakulhat: „belső logika" csak elvont elvekre jellemző, nem pedig a konkrét társadalmi egységek eleven történelmére.

A szükségletek fölötti diktatúra társadalma éppolyan megvalósíthatatlan negatív utópia, mint a szabad verseny társadalma. Azok a társadalmak, amelyek egy „igazi", immár nem „formális", hanem „materiális" ésszerűség nevében (és *ez* szükségletek fölötti diktatúra lenne, állítom magam is) jöttek létre, még akkor sem szükségletdiktatúrák, ha – és ez megint nem tagadható – elvileg képtelenek ugyanazon a szinten kielégíteni az emberek anyagi szükségleteit, mint az azonos termelési volument felmutató ún. kapitalista társadalmak. (Hogy a nem anyagi jellegű szükségleteket ne is említsük.) A könyv szerzői csaknem minden fejezet végén megállapítják, hogy a formáció szervezeti elvének megfelelő követelmények már nem érvényesülnek oly szigorúan, illetve nincsenek mindenütt érvényben. Nagyon pontosan és komoly tárgyi tudás birtokában ábrázolják a szovjet szocializmus társadalmainak valóságát. Valahányszor azonban kénytelenek tudomásul venni, hogy a szükségletek fölött gyakorolt diktatúra – következményeivel együtt – kevésbé szigorúan érvényesül az impérium peremén, mint középpontjában, kevésbé következetesen a Sztálin utáni időszakban, mint Sztálin idején, ezeket a tényeket

anomáliaként fogják fel, ami a rendszer lényegét megtestesítő hatalmi elit és a lakosság közötti kompromisszum eredménye. S minthogy anomáliákról, kikényszerített, de a hatalom számára kényelmetlen kompromisszumokról beszélnek, önkéntelenül is olyan benyomást keltenek, mintha ezek a társadalmak nem a valódi történelmi mozgás állapotában lennének, hanem egy önmagában mozdulatlan társadalmi-gazdasági formáció megvalósulásai volnának.

II. Formációelmélet, illetve történelem

Nem állítom, hogy a könyv kitűnő elemzéseiből hiányzik a történelem. Heller és Fehér legelvontabb fejtegetéseiben is érezhető eleven lüktetése. Annak ellenére, hogy a „szükségletek fölötti diktatúra" kifejezést épp Fehér használja a leggyakrabban, nála ez inkább az eredeti közös koncepció utózengése, mintsem az általa írt fejezet fő gondolata. Fehér maga nem a rendszer struktúráját elemzi, hanem történelmi funkcióját. És Heller „özönvíz előtti" politikai kategóriái, amelyek bajosan hozhatók összhangba valamiféle marxista formációelmélettel, elvont formában a szovjet rendszer valódi történetét ábrázolják. Heller fejezete (elsősorban pedig a legitimációs formák változásáról szóló fejtegetései) egészen világosan mutatja, hogy a szovjet történelem hatvannál több esztendeje valóságos történelem, és korántsem valamely egységesen strukturált tárasadalmi-gazdasági alakulat kibontakozása és fellazulása, miképpen ez a könyv általános koncepciójából következnék, de ebben a formában csak Márkus fejezetében jelenik meg. Tisztában vagyok persze azzal, hogy Márkus csak ezen a módon tudta megoldani feladatát, a formáció „célfüggvényének" ábrázolását. De talán nemcsak az elkerülhetetlen és az egyéni szakismeretek által meghatározott munkamegosztásnak tulajdonítható, hogy ezt a feladatot épp ő vállalta el! Elvégre ő volt az, aki *Langage et production* című könyvében kifejezetten ragaszkodott a termelés paradigmájához, mint a történelem és a társadalmi működés alapvető és kizárólagos magyarázó elvéhez. Szeretném ismét hangsúlyozni: Márkus is torzítás nélkül ábrázolja a szovjet társadal-

mak eleven valóságát. Nemcsak megállapítja, de részletesen elemzi is a körülményt, hogy „a... szakadék a hivatalos gazdasági tevékenység és a reális ökonómiai történés között... egyre nagyobb lett". Ez a tény talán számára is a legfontosabb a Sztálin halála utáni évtizedek szovjet társadalmának történetében. És ha a szerzők ezt a „hivatalos gazdasági tevékenységet" nem egy olyan társadalmi-gazdasági formáció lényege gyanánt fognák fel, amelynek jelenségei eltérnek lényegétől, hanem egyszerűen csak negatív utópiaként, amelynek nevében az orosz történelem egy új korszaka kezdődött el, ha a „reális ökonómiai történést" nem anomália gyanánt értelmeznék, akkor Fehér, Heller és Márkus könyve érett műként új szakaszt nyitna a szovjet társadalmak szocialista kritikai elméletében. Az első olyan munka lenne ugyanis, amelyben a kritikai elmélet, miután a „vagy kapitalizmus, vagy szocializmus" hamis alternatíváján túljutott, már a marxi történelemfilozófia egész örökségét, nevezetesen a termelés paradigmáját is félretolja. De nem ez a helyzet.

A szerzők még mindig azt akarják bebizonyítani, hogy a szükségletek fölötti diktatúra rendszere nem szocializmus, jóllehet a kapitalizmus ellentmondásai által kiváltott reakció öltött benne egyfajta konkrét formát. Fehér egyenesen azt mondja, hogy Lenin nagy és visszavonhatatlan történelmi érdeme, hogy bebizonyította, miszerint a kapitalizmus nem természet szerint való. Félreértések elkerülésére: amíg a „kapitalizmus" és a „szocializmus" mint „társadalmi-gazdasági formációk" fogalmával operál, ragaszkodnia kell a fenti tételekhez, hacsak nem akar lemondani azokról az értékekről, amelyek a szocializmus mint érték választásához vezettek. Az ezek iránt az értékek iránt tanúsított hűségnek azonban semmi köze a marxi történetfilozófiához.

Ma már az a véleményem, hogy a szovjet rendszer, a „létező szocializmus" nem a szocialista értékek megtestesülése, még csak nem is válasz a kapitalizmus ellentmondásaira.

Egyrészt azért nem, mert társadalmi-gazdasági alakulatként értelmezve a kapitalizmus ugyanúgy, mint a szocializmus csak elméleti konstrukció, amely inkább akadályozza, semmint elősegítené a modern történelem megértését. Egy helyütt Márkus

a következőt mondja: „A létező szocializmus sok tekintetben valami mást jelent a Szovjetunióban, mint Magyarországon vagy Romániában, kivált ha nem elvont, egyedi alkatelemei szempontjából vizsgáljuk, hanem a közvetlen társadalmi együttlét mindennapos gyakorlata, a társadalmi kapcsolatok mikrostruktúrája szempontjából, amelyeket oly nehéz elméletileg megragadni, és amelyek mégis oly fontosak a hétköznapi tapasztalat számára. Ezek a különbségek jól beillenek az adott ország nemzeti történelmi fejlődésének készen kapott, hagyományos mintáiba. Ennek ellenére megengedhető absztrakció mindezekről az országokról mint egyazon társadalmi rendszer változatairól beszélni, aminthogy indokolt kapitalizmusról szólni, ha az Egyesült Államokra, Franciaországra vagy Ausztráliára gondolunk, habár ezek között az országok között a különbségek semmivel sem kevésbé jelentősek, mint a kelet-európai országok között." Természetesen indokolt az Egyesült Államok, Franciaország vagy Ausztrália vonatkozásában kapitalizmusról beszélni, minthogy ezen országok gazdaságában alapvető szerepet tölt be a tőke–bérmunka viszony. De következik-e ebből, hogy megengedhető absztrakció lenne mindezeket az országokat egyazon *társadalmi rendszer*, a kapitalizmus variánsainak tekinteni? Mintha csak eleve magától értetődnék, hogy az anyagi termelési viszonyok egyik eleme – legyen az akár a legfontosabb is – a társadalmi rendszer egészét meghatározza. Ha az Egyesült Államok, Franciaország és Ausztrália mellett mondjuk még Törökországot vagy Brazíliát is megemlítenők, vajon még mindig annyira meggyőzően hangzanék-e a tétel? Megengedhető absztrakció-e még, ha a mai Svédország és a náci Németország esetében egyaránt kapitalizmusról beszélünk, és egyszerűen figyelmen kívül hagyjuk a különbségeket, amelyek a közvetlen társadalmi együttlét mindennapi gyakorlatában jelen vannak? Nem vállalkozom itt annak a tudományelméleti kérdésnek a tárgyalására, hogy „milyen fokú" a még megengedhető absztrakció. Ettől eltekintve is kimondható a következő: mindenfajta kritikai elmélet szempontjából, amely mindenekelőtt a modern világ *problémáit* tartja szem előtt, *összehasonlíthatatlanul fontosabbak a közvetlen társadalmi együttlétben mutatkozó különbségek, mint az*

absztrakt strukturális alkatelemek, amelyekből az előbbieket nem lehet – a szerzők véleménye szerint sem lehet – *levezetni*. Egyáltalán mire használható a társadalmi-gazdasági alakulat fogalma? Nem kellene-e éppen kritikai beállítódásunkra való tekintettel feladnunk a termelés paradigmáját és vele az egész történelemfilozófiát, amelynek keretében az élet minősége, az emberek hétköznapjai elméletileg nem tárgyalhatók?

A tény, hogy a szerzők nem akarnak lemondani ezekről az absztrakciókról, minden bizonnyal összefügg azzal is, hogy (amint az előszóban mondják) érvelésük elsődleges címzettje a nyugati baloldal. Ezt a baloldalt azonban akkor sem lehet meggyőzni a piacgazdálkodás szükséges voltáról, a „polgári" szabadságjogok fontosságáról stb., ha érvelésünk megmarad a régi fogalmi apparátus keretében. Azok számára viszont, akik a „létező szocializmus" világát előítéletek és dogmatikus elfogultság nélkül próbálják megérteni, ez a fogalmi apparátus inkább zavaró tényező, semmint a megértés hatékony eszköze.

Másfelől a szovjet társadalmat abban az esetben sem foghatjuk fel a kapitalizmusra adott reakcióként, ha ragaszkodunk hozzá, hogy bizonyos korlátozott elméleti funkciót tulajdonítsunk olyan absztrakcióknak, mint a kapitalizmus és a szocializmus társadalmi-gazdasági alakulatokként való felfogása. Még formációelméleti keretek között sem indokolt ugyanis 1917 orosz társadalmáról mint kapitalizmusról beszélni.

III. A szocializmus feladata

De megint csak nyitott kapukon zörgetek. Hiszen Fehér a szükségletek fölötti diktatúrát mint formációt csak azért tekinti a kapitalizmus ellentmondásai reakciójának és bizonyítéknak arra, hogy a kapitalizmus nem természetszerű rendje a modern világnak, mert ez a diktatúra mint társadalmi komplexum az egyetemesség igényével (*universalistic claims*) lép fel, és nem kívánja önmagát a történelmi problémákra adott sajátosan orosz válasz gyanánt felfogni. Miért ne lehetne azonban ez az egyetemesség az orosz történelem sajátossága?

Ha a szerzők a szovjet rendszert nem a kapitalizmus ellentmondásaira adott – hibás – szocialista reagálásnak értelmeznék, és feladnák az egész formációelméletet, arra sem kényszerülnének rá, hogy lépten-nyomon bizonygassák: a szükségletek fölötti diktatúra nem szocializmus. Akárcsak nekik, nekem is meggyőződésem, hogy hangsúlyozni kell a szocialisták és a szocialista elmélet felelősségét a „létező szocializmus" „sikereit" illetően. Ezt a felelősséget azonban a legkevésbé sem csökkenthetjük azzal, ha újra és újra kinyilatkoztatjuk: a szovjet rendszer nem szocialista jellegű. Mélyebbre kell hatolnunk és meg kell mutatnunk: amíg olyan társadalmi-gazdasági formációnak tekintjük a szocializmust, amely kiküszöböli a kapitalizmus problémáit és ellentmondásait, addig törekvéseink vagy eredménytelenek maradnak, vagy – persze akaratlanul – a „szükségletek fölötti diktatúrák" kialakulását segítik. Ott lesznek eredménytelenek, ahol egy civil társadalom már elég erős, hogy ne hagyja elnyomni magát, és ott segítik a „szükségletek fölötti diktatúrák" kialakulását, ahol – miképp Fehér kitűnően elemzi – a társadalom „elmaradottsága" következtében szociális frusztráció állt be, amelynek erős affinitása van a szükségletek fölötti diktatúra negatív utópiájához. Ha ezzel szemben a szocializmus nem más, mint törekvés azoknak a konfliktusoknak és negatív szociális jelenségeknek újra és újra való megoldására, amelyek a különböző típusú civil társadalmak természetéből adódnak, akkor beszélni sem érdemes a szovjet társadalmak szocialista vagy nem szocialista jellegéről. Akkor ugyanis a szocialista mozgalom szempontjából magát a szocialista társadalom „felépítésére" irányuló törekvést is negatívumként kell felfognunk.

Miért magyarázom én mindezt a szerzőknek, akik – ami a szocializmus feladatát illeti – minden további nélkül aláírnák álláspontomat? „Nem táplálunk... a szocializmusról chiliasztikus elképzeléseket, mondjuk valami misztikus boldogság ígérete vagy a világtörténelem rejtélyének oly régen várt megoldása formájában. Szerényebbek vagyunk, és inkább a modernitás fájdalmas tapasztalataira és problémáira adott elméleti-gyakorlati reakciónak, ideológiának és mozgalomnak tekintjük. Ez a megközelítés teszi lehetővé, hogy összeállítsuk a problémák

olyan katalógusát, amelyből kitetszik, miféle társadalmi fejlődés adott módot egy szocialista hagyomány kialakulására." És ezután következik a problémák katalógusa, amelynek minden egyes tételéről el kell ismernem: olyan problémák ezek, amelyeket meg kell és remélhetőleg meg is lehet oldani* – ha nem is a véglegesség igényével.

Ha úgy gondolom, hogy ennek az eszmefuttatásnak a keretében mégis szólnom kellett arról, hogy tulajdonképpen mi is a szocializmus, annak csak az az oka, hogy a szocializmusnak ez a felfogása a legélesebb ellentétben áll a formációelmélettel, mint annak a felfogásnak az örökségével, mely szerint „a szocializmus a világtörténelem megoldása, az emberiség igazi története, vagyis – megváltás".

IV. A „létező szocializmus" és az orosz történelem

Micsoda hát a szovjet rendszer, a kelet-európai „létező szocializmus"? *Válasz a modern orosz történelem megoldatlan problémáira.* A cárok birodalma összeomlott. Bizonyos, hogy ez az összeomlás nem oldotta meg az immár több évszázados kérdést, vajon Európa elmaradott része-e Oroszország vagy egy másik világ – olyan értékekkel, amelyek részben eltérnek az európaiaktól, és amennyiben eltérnek, magasabbrendűek is. Az igazi polgári erők, amelyek a kérdésre okvetlenül az első választ adták volna, túlságosan is gyöngének bizonyultak, hogysem a februári forradalmat megvédelmezhették volna a konzervatív reakciótól, amely a régi, *sajátosan orosz* birodalmat akarta visszaállítani, ha talán nem is pontosan a régi formájában. Csak egyetlen forradalmi csoport volt elég szervezett ahhoz, hogy a reakció erején felülkerekedjen. *E csoport ereje azonban nemcsak szervezettségében rejlett, hanem ideológiájában is.* Ideológiája ugyanis – ha nem is tudatosan – egyértelmű választ adott a fenti kérdésre. Oroszország eddig *még nem volt Európa,* mert töredékesen és egy elrothadt feudális renden belül volt képes kifejleszteni a kapitalizmust, a világ leghaladóbb társadalmi rendszerét. Mától fogva azonban Oroszország *több, mint Európa:* ugyanis *még haladóbb* társadalmi rendszert vezet be, egyszersmind felszámolva az ország elmaradottságát is. Melyik értelmiségi lehetett volna képes a világháború okozta kétségbeesés állapotában a forradalmi kommunizmus ideológiájában felfedezni ezt a sajátosan orosz elemet? Minden valószínűség szerint az orosz kommunisták sem voltak tisztában a maguk sajátosan orosz küldetésével. Igen valószínű, hogy élete végéig Lenin is azt hitte: a csoda, hogy néhány ezer emberrel meg tudta szerezni a hatalmat, egyrészt pártja szoros szervezettségének és fegyelmének, másrészt a forradalmi igazságnak tudható be. Holott nem csak erről volt szó: az ő internacionalista ideológiája nem volt más, mint megfelelő reakció a modern orosz nemzeti történelem látszólag megoldhatatlan dilemmájára. Oroszország korszerűsödhet anélkül, hogy alávetné magát a gazdaságilag sokkal fejlettebb Európának, anélkül, hogy függőségbe kellene jutnia tőle. Hamarosan el is jött az az idő, amikor a világforradalom érdekeit már egyértelműen és következetesen alárendelték Oroszország érdekeinek.

Kezdetben természetesen a bolsevikok semmiféle „rendszert" nem vezettek be. Amint ezt a könyv is megállapítja, a szovjet világ évtizedekig egy „felülről végrehajtott forradalom" állapotában volt. Ez a forradalom teljesítette feladatait. Ezek között a legfontosabbak: az ország iparosítása és – mint Fehér rámutat – egy új uralkodó elit létrehozása, amely többé már nem kötődött a régi feudális rendhez. Az ország korszerűsítése azok nélkül a következmények nélkül ment végbe, amelyeket az orosz tradicionalizmus oly visszataszítónak talált a „modernben": individualizmus nélkül, az egyéni önzés elfogadása nélkül, az értékek „ízléstelen" pluralitása nélkül. Másfelől ezt a feladatot csak terrorisztikus eszközökkel lehetett megoldani, még ha talán „fölöslegesek" voltak is a sztálini hatalmi őrület ilyen irányú kilengései. *Aki értéknek tekinti az orosz tradicionalizmust és Oroszország nagyságát, nagyhatalmi helyzetét, az nem tehet szemrehányást a kommunistáknak.*

Miután a „felülről végrehajtott forradalom" teljesítette fel-

* Helyénvaló lenne itt az európai civilizációnak mint egésznek a problémájáról beszélni, ez azonban túl messzire vezetne.

adatát, kitört a világháború. A háború, amelyben a megújult Oroszország az oroszok számára éppúgy, mint a világ számára bebizonyította nagyságát. Az ezt követő újjáépítési periódus elodázta a legitimációs válságot, amelyet – ez nem kétséges – egy ideig Sztálin karizmája is áthidalhatott. Sztálin halála után azonban a hatalom válaszút elé került: „thermidor" vagy a hatalom legitimálása az orosz hagyományokra való nyílt hivatkozással. Természetesen „thermidor" sem jelenthette azt, hogy a hatalmi elit lemond szavakban hangoztatott „szocialista" aspirációiról. Jelentette volna viszont a mindennapok, a közvetlen társadalmi együttlét, a társadalmi kapcsolatok mikrostruktúrájának modernizálását, jobban mondva a társadalom „szabadon bocsátását": minthogy a hagyományos orosz közösségeket már régen elpusztították, a társadalom ki is mozdulhatott volna ebbe az irányban. Annál is inkább, mivel ez a megoldás *szükségképpen* és feltétlenül nyitást hozott volna Európa felé, lemondást az orosz különállásról. Egészen Brezsnyev hatalomra jutásáig nem dőlt el egyértelműen, melyik alternatívát választja Oroszország, még ha utólag meg is kell állapítanunk: a thermidor-megoldásnak, vagyis Oroszország Európába való bekapcsolásának esélyei nagyon csekélyek voltak. Brezsnyevvel azután megtörtént a választás: Oroszország megint a sajátosan orosz útra lépett, miközben a szocialista homlokzat már alig volt képes eltakarni az orosz törekvéseket. Ez a rendszer azonban, amely – mint azt Heller érdekesen elemzi – a hagyományokkal legitimálja magát (az orosz hagyományokkal, de a szocialista hagyományokkal is, amelyek mögött szintén valami sajátosan orosz húzódik meg), már egyáltalán nem „szükségletek fölötti diktatúra". Nem kíván már ugyanis semmiféle „igazságosságot" érvényesíteni valamifajta „materiális racionalitás" nevében, és ily módon korlátozni a lakosság meglévő anyagi szükségleteit. Még akkor sem, ha a kényszergazdálkodás miatt az utóbbiakat képtelen kielégíteni. Hogy a szovjet gazdaság minden reformtörekvés ellenére kényszergazdaság maradt, az tagadhatatlan. Nem lehet azonban belátni, hogy a társadalmi rendszer célfunkciója, amely irányt ad az állam gazdasági cselekvésének, azon anyagi eszközök összvolumenének maximalizálása volna, amelyek mint használati értékek a hatalmi apparátus átfogó rendelkezési jogkörébe tartoznak. Ha ez lenne a társadalmi rendszer valódi célfunkciója, teljesen felfoghatatlan lenne, hogyan képes e rendszer egyáltalán legitimálni magát. *Ez a célfunkció ugyanis csak az uralkodó elit szempontjából tekinthető ésszerűnek.* A rendszer célfunkcióját csak arra az időszakra vonatkozóan lehetne így megfogalmazni, amikor – mint Heller írja – a forradalmi hatalom, minthogy saját forradalmi céljait tömegtájékoztatás nélkül is magától értetődőnek tekintette, még *semmilyen formában* sem akarta magát legitimálni. A forradalmi elit tudatában egészen evidensnek kellett lennie, hogy a megtermelt anyagi javak teljes volumene az ő mindenre kiterjedő rendelkezési joga alá tartozzék, hogy az egyáltalán elérhető használati értékeket egy „materiális racionalitás" nevében „igazságosan" újra feloszthassa. Ez a forradalmi elit még minden további nélkül el tudta fogadni, hogy a társadalom összfejlődését kénytelen diktatorikus eszközökkel, az „önző privát szükségleteket" elnyomva, a többség akarata ellenére (vagyis legitimáció nélkül) irányítani. A Sztálin halálát követő legitimációs válság óta ez már biztosan nincs így. Ha a hatalmi elit alapjában véve a régi eszközökkel irányítja is az összgazdaságot, a rendszer célfunkciója már valami egészen más (ami viszont a korábbi szakaszt illeti, egyáltalán nem lenne szabad rendszerről beszélnünk): mégpedig a növekvő hadi potenciál biztosítása. Ehhez a célhoz a hatalmi elit meg tudja szerezni legalábbis az orosz lakosság többségének támogatását, még ha az adott körülmények között elhanyagolja is – de nem diktálja – a fogyasztók érdekeit. In abstracto persze felvethetjük a kérdést, vajon egy másik gazdasági rendszer nem volna-e sokkal hatékonyabb e cél szempontjából. A rendszer totális átalakítása azonban – és ez a kísérletezés igen hosszadalmas folyamatát jelentené – minden bizonnyal nemcsak a hatalmi elit érdekeit veszélyeztethetné, hanem az orosz hatalmi túlsúlyt is.

Fehérnek kétségkívül igaza van, amikor azt mondja, hogy a szovjet rendszer irracionális az *európai felvilágosodás szempontjából.* Az *orosz történelem* szempontjából azonban racionális. Bizonyosan zsákutca, ha a modernitás ellentmondásaira

adott válasznak tekintjük (de Oroszországnak a modernhez nem volt semmi köze). Nem zsákutca viszont, ha az orosz történelem dilemmájára adott válaszként fogjuk fel.*

Heller megállapítja: a Szovjetunióban adva vannak a rendszer legitimációjának alapjai, a többi kelet-európai országban viszont nincsenek; ezt az állítását azzal magyarázza, hogy a Szovjetunióban legalább a lakosság egy része (legyen az akár a párt mint olyan, vagy csak a párt vezető testületei) kötődik az adott társadalmi rendhez, és úgy véli, érdemes a fenntartására törekednie; a lakosság többi része pedig nem állít vele szembe más alternatívát. A többi kelet-európai országban viszont nem ez a helyzet. Nos, ami a második érvet illeti, igaznak fogadhatjuk el, hogy ez kizárólag azért van így, mert a Szovjetunió lakossága nem ismer demokratikus hagyományokat. Miért igaz azonban Heller magyarázatának első része is? És nemcsak a párttagokat illetően! És vajon miért bizonytalanodott el a hatalmi elit a legtöbb kelet-európai országban? Miért nem akarnak többé a *hatalmi* elithez tartozni ezekben az országokban a legjobb, a legéletképesebb, a legmozgékonyabb erők, miközben világosan felismerhető törekvésük, hogy másfajta elitet képezzenek? Ezekre a kérdésekre csakis akkor válaszolhatunk meggyőzően, ha belátjuk: a szovjet társadalmi rendszer célfunkcióját úgy kell megfogalmaznunk, hogy ne csak a hatalmi elit szempontjából mutasson fel egyfajta racionalitást. Lehetetlen elképzelnünk, hogy létezzék egy stabil rendszer, amely csakis és kizárólag az elit hatalmi érdekeit képes érvényre juttatni. És csakugyan, a szovjet rendszert is *össztársadalmi ésszerűség* jellemzi; ez pedig nem más, mint az *összorosz ésszerűség.*

* Szerintem a modern történelmet általánosságban is a hatalmi egységek története gyanánt kellene tárgyalni, nem pedig társadalmi-gazdasági alakulatok történeteként. És ez azt jelenti: a nemzeti társadalmakat, amelyek Európa legújabb történelmét tekintve a társadalmi fejlődés szervezeti kereteit szolgáltatják, nem lehet a „társadalmi-gazdasági formációk" változatai gyanánt felfogni. A marxi ihletettségű formációelmélet alternatívájának fontos példájaként hadd utaljak Norbert Elias „figuráció-szociológiájának" fogalmi sémájára.

VI. Fejezet
Összefoglalás helyett

Nem szeretnék jóslatokba bocsátkozni. De úgy tűnik, a Szovjetunió nem képes többé rákényszeríteni a maga társadalmi berendezkedését a kelet-közép-európai országokra. Talán nem is akarja már, hiszen – ha az orosz racionalitás végső logikája nem is változott talán – maga is alakulóban van: gazdasági és politikai rendszerén egyaránt változtatni kíván – nem kérdve most, hogy hogyan és miképpen.

Sorskérdés tehát: élni tudnak-e a kelet-közép-európai nemzetek az ölükbe pottyant szabadsággal, képesek-e az elmúlt negyven év szörnyű tehertételét is *leküzdve felzárkózni Európához? És hajlandó-e a Nyugat végre tudomásul venni:* mi is Európa szeretnénk lenni?

Felelőtlen vázlat Közép-Európáról: nosztalgia vagy remény?

Hogy miért nevezem ezt az írást felelőtlen vázlatnak? Egyrészt, mert a Közép-Európáról szóló tengernyi irodalmat éppen csak hogy tanulmányozni kezdtem, s máris „nyilatkozom". Holott tudásom semmiképp sem elegendő, hogy e kérdésről – véleményem szerint Európa mai történelmének központi kérdéséről – „tudományos felelősséggel" megnyilvánulhassak. Teszem hát felelőtlenül: hallgatni sem lehet róla. Az írás azonban egy másik értelemben is felelőtlen, s számomra tulajdonképpen ez teszi a fenti értelemben vett felelőtlen megnyilatkozást megengedhetővé. Nem osztom már ugyanis az „írástudók fe-

lelősségének" eszméjét. Az „írástudók" a világ vagy saját közösségük sorsáért, az ilyen vagy olyan szintű politikáért csak olyan mértékben felelősek, mint az adott egység bármely más tagja, polgára. Milyen jogon követel magának az „írástudó" valamilyen különleges szerepet a világban? Abszurdnak érzem tehát, hogy az értelmiségi „kötelezettségeiből" fakadó taktikai megfontolások alapján meghatározott kérdéseket ne vizsgáljunk meg vagy ne akarjunk újragondolni. Hogy mi az, ami bizonyos elméleti meggondolásokból a gyakorlati politikában következik, azt amúgy sem tudhatjuk előre. Nem szabad, hogy az „írástudók" valamifajta „ügynek" kötelezzék el magukat: csakis az igazságnak vannak elkötelezve, s ezen mit sem változtat, hogy a számomra való igazság nem is lehet más, mint ahogyan a dolgok nekem megmutatkoznak.

A második világháború után sokáig nem volt Közép-Európa; legföljebb a földrajzkönyvekben volt szó ilyesmiről, mint valamilyen természetföldrajzi területről. Mint kulturális egység, mint közös történelmi sajátosságokkal rendelkező terület, melynek részei társadalmilag és politikai beállítódásukat illetően is azonosságot mutatnak fel, biztosan nem létezett. A második világháború eredményeként létrejött status quo feltétlen elfogadása nem engedte meg, hogy Közép-Európáról beszéljünk. Volt Nyugat-Európa és volt Kelet-Európa. Kontinensünknek két különböző része volt, melyeknek társadalmi-politikai berendezkedése különböző, amelyek két különböző szövetségi rendszerhez tartoznak. *Ha tehát Közép-Európa fogalmát nem geográfiai értelemben használjuk, akkor ez egyértelműen azt jelenti, hogy már nem fogadjuk el a status quót.* Ez így van, abszurdum lenne tagadni: ha csak Nyugat és Kelet van, akkor nincs közép. S a kérdés nem is az, hogy egy Közép-Európa-koncepció, legyen bármilyen is, a hagyományossá vált beállítódás revízióját jelenti-e – azt jelenti –, hanem hogy vajon az ilyen revízió, pontosabban az ilyen revízió minden fajtája feltétlenül reakciós-e, ahogy azt például Jürgen Habermas gondolja.

„A Szövetségi Köztársaság fenntartás nélküli nyitása a Nyugat politikai kultúrája felé háború utáni korszakunk nagy intellektuális teljesítménye, melyre éppen az én generációm lehetne büszke. Az eredményt egy német-nemzeti színezésű NATO-filozófia nem stabilizálja. Hiszen ezt a nyitást éppen a közép ama ideológiájának meghaladásával vittük végbe, melyet revizionistáink »a németek régi európai közép-helyzetéről« (Stürmer) és »a lerombolt európai közép rekonstrukciójáról« (Hillgruber) szóló geopolitikai tamtamjukkal felmelegítenek. Az egyetlen patriotizmus, amely nem idegenít el bennünket a Nyugattól, az alkotmány-patriotizmus. A német kultúrnemzetben sajnos csak Auschwitz után – és Auschwitz által – tudott kialakulni az univerzalisztikus alkotmány-elvekhez való meggyőződésekben lehorgonyzott kötődés. Aki (mint Stürmer és Oppenheimer) e tény feletti szégyenérzetünket meg akarja szüntetni – olyanokat mondogatván, hogy most már egyszerűen megszállottság mindig csak bűnösségünket emlegetni –, aki a németek nemzeti identitásának konvencionális formáját kívánja helyreállítani, az a Nyugathoz kötődésünk egyetlen megbízható bázisát rombolja le."* Nem akarok itt az idézett szöveg non sequitur-jával foglalkozni. Nem teszem fel Habermasnak a kérdést, hogy a németség meghatározott jellemvonásainak közép-európaiként való elismerése és pozitív értékelése miért jelentené feltétlenül az elsajátított nyugati típusú politikai kultúra feladását (amelyet magam is, Habermashoz hasonlóan, sokkal pozitívabbnak tartok, mint a németek régi politikai kultúráját). Kellemetlenebb kérdést teszek fel neki: hogyan lehetett nem észrevenni, hogy a „Szövetségi Köztársaság fenntartás nélküli nyitásának a Nyugat politikai kultúrája felé" fonákja is van: „az NDK fenntartás nélkül nyitása" a Kelet politikai kultúrája felé. S ez nemcsak az NDK-ra vonatkozik, hanem Kelet-Közép-Európa valamennyi országára. Hangsúlyozni szeretném: azt az örömteli tényt, hogy a Szövetségi Köztársaságnak, azaz a régi Németország nagyobbik részének politikai kultúrája, a felszínen legalábbis, sokkal demokratikusabbá vált, nem teszi önmagában semmissé, ha valamilyen formában ismét tudomásul vesszük a németek európai „közép-helyzetét". *El tudom képzelni, hogy Németország a maga egészében, sőt talán Közép-Európa vala-*

* *Historikerstreit.* München-Zürich, 1987. 75–76. p.

mennyi országa lépésről lépésre egy sokkal demokratikusabb politikai kultúrát sajátítson el anélkül, hogy specifikumát, illetve specifikumait feladná, illetve feladnák. Az a tény viszont, hogy Németországnak az a része, melyet ma Szövetségi Köztársaságnak neveznek, a Nyugat részévé vált, egy másik tényt implikál, nevezetesen hogy Kelet-Közép-Európa bekebeleztetett az Orosz Birodalomba, s ily módon nemcsak politikailag, hanem kulturálisan is alkalmazkodnia kellett az orosz civilizációhoz. Semmiképpen sem kívánom azt állítani, hogy a Közép-Európa gondolat felmelegítése egyetlen esetben se lenne őskonzervatív céloknak alárendelve, hogy hívei közül senki sem kívánja a régi német „obrigkeitsstaatlich" politikai kultúrát visszaállítani. Ez azonban nem változtat azon, hogy a Közép-Európa gondolat újjászületése, jóllehet, mint mondottam, kétségtelenül a status quo tagadását jelenti, más, demokratikus célokat is szolgálhat, s véleményem szerint szolgál is. A háború utáni status quót ugyanis sajnos nem kizárólagosan az az örömteli tény jellemzi, hogy van egy demokratikus alkotmányossággal rendelkező, s kétségtelenül a régebbieknél demokratikusabb magatartásformákat felmutató Németország.

Közép-Európa újrafelfedezése az utóbbi néhány évben nem más, mint a közép-európaiak status quóval szembeni elégedetlenségének kifejeződése. A status quót a Nyugat és a Kelet teremtették. Nyugat és Kelet alapjában véve elégedettek is vele. Egyikük sem fél többé Németországtól, minthogy nyugati része – úgy tűnik – minden régi sajátosságát elvesztette (azon képességét kivéve, hogy keményen és szervezetten dolgozzék), míg a másik része a Szovjetunió egy alapjában véve jelentéktelen függvényévé vált. Ezenkívül Kelet-Európa megszerezte magának Közép-Európa túlnyomó részét. Ezen a módon a közép eltűnt a felszínről, de kezd tiltakozni nemléte ellen. A kis kelet-közép-európai országok és nemzetek tiltakozását a Nyugat valamiképpen még akceptálja is, a legutóbbi három évben talán Kelet-Európában (Oroszországban) is van egy áramlat, amely mintha belátná, hogy egy valóban modern erős Oroszországot csak a birodalom feladásával lehet megteremteni; a németek tiltakozása azonban majd mindenkit felidegesít. S ki ne értené, hogy *bizonyos* német hagyományok újjáéledése a világ majd minden nem németjének az idegeit felborzolja? A kérdést azonban a következőképpen kellene feltennünk: vajon eleve egyértelmű-e, hogy a negatív (agresszív, más népeket fenyegető) német tradíciókat úgy kell felszámolni, hogy a világ egyszerűen nem vesz tudomást a németség valóságos problémáiról, s arra törekszik, hogy minden német hagyományt elnyomjon? Vagy esetleg éppen az mozdíthatná elő e cél elérését, hogy a világ tudomásul veszi a német problémákat, elősegíti a pozitív német hagyományok további kibontakozását (meggyőződésem, hogy igenis vannak ilyenek, a németség nem azonos a porosz militarizmussal, nácizmussal, de még csak valamifajta őskonzervativizmussal sem), s ezáltal hozzásegíti a németeket ahhoz is, hogy a világot fenyegető hagyományaikat felszámolhassák? Hiszen 1929–30-ig a weimari demokrácia is annak igazolásául szolgálhatott volna, hogy Németország végre – ha nem is fenntartás nélkül – kinyílt a Nyugat politikai kultúrája felé. Közép-Európát tabu-témává tenni, mindazokat, akik meghatározott, ezzel összefüggő kérdéseket vetnek fel, reakciósnak bélyegezni, mindez, meggyőződésem, nem vezethet más eredményhez, mint további kollektív elfojtásokhoz, amelyek még ugyancsak veszélyessé válhatnak. A legutóbbi néhány évben világossá lett, hogy a közép-európai népeknek (vagy legalábbis a közép-európai, különféle nemzetiségű intellektueleknek), a németeket is beleértve, szükségletük, hogy felvessék az eltűnt Közép-Európa problémáját. Ma már ez odáig megy, hogy legutóbb a magyar pártfőtitkár és miniszterelnök is a közép-európai népek problémáiról beszélt. Közép-Európát újra felfedezték egész Közép-Európában, Nyugat-Közép-Európában (Szövetségi Köztársaság és Ausztria) éppen úgy, mint Kelet-Közép-Európában. Hogy miként értelmezik a Közép-Európa fogalmat, az más kérdés, persze. Közép-Európát többnyire sajátos kulturális egységnek tekintik, ahogy például Milan Kundera vagy Karl Schlögel. Kundera Közép-Európát „kulturális otthonnak" nevezi, s e tekintetben odáig megy, hogy megállapítja: „Közép-Európának mint kulturális otthonnak az eltűnése a nyugati civilizáció szemszögéből nézve bizonyára

az évszázad legjelentősebb eseménye." Kundera esszéje, Schlögel könyvecskéje fel sem vetik, hogy Közép-Európa *politikai egységnek* is tekinthető. Számukra Közép-Európa, mint mondottam, kulturális egység, amely persze különféle politikai események eredményeképpen szűnt meg létezni. Kundera, amikor kulturális egységről beszél, mindenekelőtt az úgynevezett magaskultúrát tekinti, míg Schlögel a mindennapok kultúráját tartja szem előtt. De ezekben az összefüggésekben Közép-Európa mindenképpen inkább nosztalgikus visszatekintések tárgya, mintsem valamiféle eleven projektum.

Vannak azonban olyan írások is, melyekben a néhai Közép-Európa iránti nosztalgia kétségtelenül egy expressis verbis politikai kérdéshez, az úgynevezett német kérdéshez kapcsolódva jelentkezik. Habermas nem téved, amikor az általa támadott történészeknél ilyen tendenciát lát. Csakhogy ennek *önmagában* semmi köze sincsen a náci idők vagy a német politikai kultúra alapvető értékelésének revíziójához. Amit ezek a történészek – többnyire csak közvetetten – megkérdőjeleznek, az éppen a status quo, aholis egy egységes és politikailag öntudatos Németország híján Európa egyszerűen ketté van osztva, s mindkét része egy nem-európai nagyhatalomnak van alárendelve.* S azt akarják bebizonyítani, hogy Európának ez a kettéosztása, ami a Német Birodalom megsemmisítésén, a németeknek Keletről való elűzésén és Németország kettéosztásán keresztül történt, nem egyszerűen egy olyan háború végeredménye, melynek a végén, miután felfedezték a náci rézsim rémtetteit, megbüntették Németországot, hanem a szövetségesek eleve kitűzött célja volt. Tulajdonképpen annak a többnyire kimondatlan tézisnek a magától értetődését akarják megingatni, mely szerint Közép-Európa

* Vajon Habermas a kétségtelenül nemzeti-szocialista érzületű Heidegger hangját hallja, aki 1935-ben a következőket mondotta: „Oroszország és Amerika, e kettő, metafizikailag tekintve, ugyanaz; az elszabadult technikának és a normálember talajtalan megszervezésének ugyanaz a reménytelen őrjöngése. (...) Ha az Európát illető nagy döntés nem megsemmisítése útján történik, akkor csak egyféleképpen történhet: újabb történelmi szellemi erők Középből kiinduló kibontakozásának útján." (*Einführung in die Metaphysik.* Tübingen, 1976. 28–29. o.) Lehet, hogy ezt hallja, s ebben senki sem akarja megakadályozni. Azt azonban nem tudná bebizonyítani, hogy Martin Heidegger idézett gondolata önmagában fasiszta színezetű lenne.

eltűnése szükségszerű és jogos válasz lett volna a németek e századbeli magatartására. Hogy igazuk van-e vagy sem, azt hagyjuk most. Csak annyit akarok mondani, hogy minden további nélkül elfogadható az a törekvésük, hogy még egyszer elemezzék az utat, amely elvezetett a status quóhoz. Különösen egy olyan időszakban kell ezt elfogadnunk, amikor a status quóval nemcsak az állítólag érte felelős nép elégedetlen, amelynek „megbüntetése" a status quót eredményezte, hanem más népek is, melyeknek kulturális otthonát a status quo ugyancsak megsemmisítette.

Közép-Európa helyreállítása egyrészről, az úgynevezett német kérdés másrészről. Nem lehet vajon e két problémát elválasztani egymástól? Muszáj az utóbbival is foglalkoznunk, ha meg akarjuk oldani a Közép-Európa problémát? Nem lehetne Közép-Európát az úgynevezett utódállamokra redukálni, talán egyszerűen a régi Habsburg-monarchia magjára, Ausztriára, Magyarországra és Csehszlovákiára? Amikor például Kundera Közép-Európára gondol, abból egyértelműen kizárja Németországot; nála Közép-Európa gyakorlatilag az öreg Monarchia területével azonos. Az a kulturális teljesítmény, amelyet Kundera Közép-Európa tragédiájáról szóló esszéjében oly nagyra értékel, gyakorlatilag Bécsben, Prágában és Budapesten született. No meg Varsóban. De semmiképpen sem Berlinben. Kundera Közép-Európájának szervező centruma Ausztria, az egyetlen német ország, amely a német egységből kimaradt. Amikor pedig azt mondja, hogy az osztrákok egy arrogáns pángermán nacionalizmus és saját közép-európai küldetésük között voltak megosztva, akkor egyenesen úgy véli, hogy Ausztriának lett volna a küldetése, hogy Közép-Európa kulturális otthonát összetartsa. De vajon valaha is alkalmas volt-e Ausztria erre a feladatra? Egyáltalában értelmes volt-e így ez a feladat? Volt-e Ausztria valaha is valami más, mint egyike az egymástól általában is igen különböző német fejedelemségeknek, egy olyan német fejedelemség, amely igen különböző okoknál fogva rendkívül nagy nem német területet kapcsolt magához, s ezáltal paradox helyzetbe került? Ausztria egy német fejedelemség, persze egyike a legfontosabbaknak, hiszen évszázadokon át ez adta a németrómai császárt is. Természetes helye

az egységes Németországon belül lett volna, azonban ki kellett hogy szoruljon az egységes Németországból, minthogy örökös tartományainak többsége nem volt német nyelvű. Miért lett volna ennek a nem túl nagy német fejedelemségnek az a küldetése, hogy egy olyan egység központja legyen, amelynek még egységes nyelve sem volt? Már a XVIII. század végén, amikor II. József vállalkozott a feladatra, hogy örökös tartományait és Magyarországot németté tegye, már akkor is túl késő volt. Két évszázaddal II. József előtt talán még lehetséges lett volna elnémetesíteni a Monarchiát, egy évszázaddal ő utána viszont már nevetséges lett volna csak gondolni is erre.

Amikor Kundera a Monarchiáról mint közép-európai otthonról beszél, felsorolja a századforduló és az azt követő idők közép-európai kultúrájának számos szereplőjét, megállapítja, hogy azok többségükben zsidók voltak, és hangsúlyozza a zsidók rendkívül fontos szerepét ebben a világban. „A mindenütt idegen és mégis mindenütt otthon lévő zsidók, akik mintegy a nemzeti viszálykodások felett álló szellemben nevelkedtek, a XX. században Közép-Európa leglényegesebb kozmopolita és integráló eleme voltak, Közép-Európa intellektuális gittjét, szellemének összesűrűsödését, szellemi egységét alkották."* E szavak kétségtelenül igazak. Ha azonban Közép-Európa szellemiségét csak a zsidók cementezték össze, akkor ez az egység eleve igencsak törékeny kellett hogy legyen! A zsidók még kedvezőbb körülmények között sem lehettek volna képesek összetartani. Létrehozhattak egy német nyelvű magaskultúrát, mert – jóllehet többségükben asszimilációra törekedtek, meg akartak tanulni magyarul, lengyelül, szerbül stb., és meg is tanulták környezetük nyelvét – a legjobban mégiscsak németül tudtak, hiszen anyanyelvük egy német dialektus, a jiddis volt. Az általuk teremtett magaskultúrának azonban nem sok köze volt a Monarchia köznapjaihoz. Éppen ellenkezőleg. Többnyire gyanakvás tárgyát képezte. A nemzeti magaskultúrák viszont inkább a Monarchia felbomlását segítették elő.

Közép-Európa szellemi egysége amúgy sem magaskultúrájában rejlett, még akkor sem, ha e magaskultúra, bizonyos itt nem elemzendő okok folytán, olyan jelentős volt is, amilyen valójában volt. Ami Közép-Európát Közép-Európává teszi, az a közbülső helyzete Kelet és Nyugat között, ami kultúráját e szó legtágabb értelmében, a modern kultúrantropológia által használt értelmében illeti. Ezt a kultúrát persze nem olyan könnyű leírni; magatartásformák, érintkezési formák, attitűdök, beállítódások kicsúsznak kezeink közül. S mégis ez a mindennapi kultúra az, amiről az emberek egymást kölcsönösen felismerik. Ennek ismerős vagy ismeretlen voltán múlik az, hogy az ember valahol otthon vagy idegenben érzi magát.

Természetesen rendkívül nagyok a különbségek a különböző közép-európai országok köznapi kultúrájában. S mégis van valami, ami közös. S ha ezt a meghatározatlan közöset* tekintjük Közép-Európa jellegzetességének, akkor a Habsburg-monarchia volt területén kívül Németország keleti részei, egész Lengyelország és a balti államok is Közép-Európához tartoznak. Ennek a Közép-Európának nem volt olyan közös nyelve, amely egy közös magaskultúra kialakulását lehetővé tette volna. S e kis népek, egy olyan időszakban, amikor többnyire függetlenségükért küzdöttek, bizonyára nem is akarták, hogy közös legyen a magaskultúrájuk. (Valószínűleg ebben rejlenek a gyökerei – mindmáig – az értelmiségi antiszemitizmusnak is.) Saját magaskultúrájuk identitásteremtésük eszköze kellett hogy legyen. S mégis „a német nyelv egyfajta lingua franca volt a közép- és kelet-európai térségben". A közép-európai szlávok, magyarok és románok többnyire tudtak valamennyire németül, volt egy olyan közös nyelv, amelyen megértették egymást. „Német volt a kereskedelem és az üzlet nyelve is.

* Le débat, 1983.

* Mint a bevezetőben említettem, ez egy vázlat, felelőtlen vázlat. E vázlatszerűséghez tartozik az is, hogy itt Közép-Európa e közösségét igen tudatosan meghatározatlanul hagyom. Amit róla mondani tudnék, nem foglalható össze röviden és egzaktul, impresszionista leírásra pedig itt nincs helyem. Európa hármas osztottságának történelmi hátterét vázolja Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című tanulmánya (Budapest, 1983.) A régiónak Nyugat-Európával szembeni kulturális különbségét Norbert Elias klasszikus műve, *A civilizáció folyamata* (Budapest, 1987.) világítja meg. Jómagam *Kelet-közép-európai perspektívák* című esszémben *Hírmondó,* No. 8., s e kötetben IV. fejezet) tettem kísérletet, hogy elemezzem a közép-európai magatartáshagyományok egy bizonyos (nyugati szemmel nézve alapjában negatív) részének hatását e népek mai politikai magatartására.

A közép- és kelet-európai térségnek – a maga tarkaságában és elemeinek oly fokú összeszövődöttségében, ami aligha jellemző más térségekre –, nem utolsósorban a német települések eredményeképpen csak egy párhuzama van: a közép- és kelet-európai zsidóság."*

A németek és a zsidók együttesen teremtették meg a közép-európai térség szellemi egységét.

Ne feszegessük most a kérdést, hogy miféle sajátos értékeket testesít meg Közép-Európa: amúgy is szinte lehetetlen megválaszolni. Ha egyszer Közép-Európa valami más volt, mint a földrész egyéb területei, s ha sokak számára – ha ellentmondásosan is – az otthon érzését adta, akkor nemléte egyértelmű veszteség. A Nyugat politikai kultúrája, amely felé a Szövetségi Köztársaság most már nyitott, mint mondottam, sokkal szimpatikusabb számomra, mint Közép-Európa politikai kultúrája, a meggyőződéses vagy éppen távolságtartó alattvalók politikai kultúrája. Miért kellene azonban, s szabad-e Közép-Európát egykori politikai kultúrájával azonosítanunk? Miért kellene Közép-Európának a maga saját színeit elveszítenie, hogy demokratikus rendet teremtsen, és biztosítsa polgárainak a szabadságjogokat? Vajon valamennyi demokratikus kultúra azonos egymással? A „haladás" (azokon a területeken, ahol Európa tendenciájaként egyáltalában körülírható) semmiképpen sem jelenti a különbségek felszámolását, vagy ha mégis ezt jelentené, akkor magam személyesen nem szeretnék „haladó társadalomban" élni. Ezt a fajta haladást már megízleltem.

De ha igaz az, hogy Közép-Európát a németek és a zsidók tartották össze, akkor vajon maradt-e belőle több nosztalgikus álomnál? Vajon „a Német Birodalom szétverése" és „az európai zsidóság vége" nem teszi-e Közép-Európának még a gondolatát is illuzórikussá? Vajon Közép-Európa eszméjének újjáéledése több-e azon status quo elleni tiltakozásnál, amelyet két nem európai szuperhatalom hozott létre? Másfelől viszont maga a tiltakozás, az eszme hirtelen újjászületése nem annak a jele-e, hogy Közép-Európa mégiscsak életképes?

* Karl Schlögel: *Die Mitte liegt ostwärts.* Berlin, 1986. 78–79. o.

Mit jelent tulajdonképpen Németország kettéosztása önmaga és Európa számára? Bizonyítékok nélkül sem nehéz elhinni, hogy a Német Birodalom szétverésének a náci Németország rémtetteihez semmi köze sem volt, hogy a világ Németországot már akkor is meg akarta nyirbálni, amikor a „végső megoldásról" semmit sem lehetett tudni. Szinte valamennyi európai népnek az a meggyőződése, hogy a németek veszélyesek, s ez elég ok volt, hogy tegyenek valamit azért, hogy Németország többé fel ne támadhasson, s ne kezdhessen újabb háborút. 1939 után jó lelkiismerettel lehetett ezt a célt kitűzni, minthogy Németország egy negyed évszázadon belül már másodszor kezdett világháborút, annak ellenére is, hogy az európai hatalmak hajlamosak voltak a legmesszebbmenő koncessziókra (München, 1938). „Németország kiérdemelte a sorsát". A holocaust mindenekelőtt ahhoz járult – valószínűleg – hozzá, hogy a németek többsége a háború utáni években osztotta ezt a véleményt, s ily módon elfogadta a status quót. A „történészvitában", a Közép-Európa gondolat újra felmerülésében azonban egy új tendencia jelentkezik, e beállítottság revíziójának igénye. Kétségtelen, hogy a Németország és a németek megítélésének revíziójára való törekvés a náci korszak megítélésének revízióját is jelentheti. Biztos, hogy vannak szép számmal olyanok, akik ezt akarják, a két igény azonban nem azonos egymással. Természetesen képviselhető az az álláspont is, hogy a németek a náci időkben elkövetett rémtetteikkel egyszer és mindenkorra eljátszották bizonyos jogaikat. Ezt azonban csak kevesen képviselik. A többség állítólag nem akar mást, mint kiküszöbölni a német veszélyt. Ez esetben azonban be kell bizonyítani, hogy a németek önmagukban agresszívebbek más népeknél, hogy állítólagos agresszivitásuk nem csillapítható, ergo olyan körülményeket kell teremteni, ahol ez az agresszivitás nem járhat gyakorlati következményekkel stb. Ez azonban nem bizonyítható. Az egész történelem viszont, amely állítólag szinte szükségszerűen vezetett el a holocausthoz és annak jogos büntetéseként a Német Birodalom szétveréséhez, másképp is értelmezhető. S több mint negyven évvel a világháború befejezése után nem

látok okot arra, hogy ezt a másik értelmezést még meghallgatni se akarjuk.

Anélkül, hogy tagadni akarnánk a porosz militarizmus létét, elég kézenfekvő érveket lehetne felsorakoztatni amellett, hogy az első világháborúért az antantországok nem voltak kevésbé felelősek, mint a központi hatalmak. Lehet, hogy Anglia, Franciaország és Oroszország vágya, hogy legyőzze Németországot, mindenekelőtt a német agresszivitástól való félelmük szülötte volt, csakhogy a harci vágyból vagy bírvágyból fakadó agresszió semmivel sem rosszabb a félelemből fakadónál. A központi hatalmak különleges felelőssége az első világháborúért legenda, melyet a győztesek szőttek azzal a céllal, hogy a legyőzöttre olyan békeszerződést kényszerítsenek rá, amely állítólag megfékezi agresszivitását, a valóságban azonban egyszerűen a győztesek hatalmi céljait szolgálja. De ha ezt az értelmezési lehetőséget figyelmen kívül hagyjuk is, s azt állítjuk, hogy egyedül a központi hatalmak voltak felelősek az első világháborúért, s egyetértünk azzal is, hogy az agresszort meg kellett büntetni, még ebben az esetben is rendkívül kérdésesnek kell tekintenünk, hogy az egész békeszerződésrendszer megfelelt volna ezen állítólag jogos céloknak. Bibót kell idéznem: „Divat ma azt hirdetni, hogy a versailles-i békeszerződés nemcsak hogy nem volt túl szigorú, hanem inkább túl enyhe volt, és éppen mert nem fékezte meg eléggé keményen a német hatalmi tébolyt, sikerült Hitlernek uralomra jutnia, és a német támadó ösztönöket még egyszer rászabadítania a világra.

Ez az egész beállítás alapvetően hamis. Igaz belőle csupán annyi, hogy a versailles-i békeszerződés nem volt sem kegyetlen, sem cinikus, ahogy azt a németek beállították. A versailles-i békeszerződés nem azért volt rossz, mert túl szigorú volt, vagy túl enyhe, hanem mert nem zárta le a kérdést, melyből az első világháború megszületett: a német politikai keret végleges megalakulásának kérdését. Nemcsak hogy nem zárta le, de még csak meg sem kísérelte lezárni, még a leghalványabban sem tette tudatossá, hogy mi az a kérdés, amit meg kell oldani. Szinte teljességgel hiányzott belőle az a minden eddigi békeszerződésben domináló tendencia, hogy valaminek a végére pontot tegyen.

A demokratikus Európa elfelejtett valamit, amit a feudális Európa tudott: a békecsinálás művészetét."*

Nem firtatva a kérdést, ki volt a felelős az első világháborúért, azt mindenképpen le kell szögeznünk, hogy a békeszerződések kísérletet sem tettek az európai konfliktusok megoldására. Még csak kiélezték őket: egy megalázott nemzet, még ha megelőzőleg a legbékésebb lett volna is, a megaláztatás által biztosan agresszívvá lesz. Nem akarom azt állítani, hogy Hitler a versailles-i békeszerződés produktuma lett volna, de nélküle egészen bizonyosan nem juthatott volna hatalomra.

A második világháborúért persze már egyértelműen Németország a felelős. Ha azonban a két háborút egynek tekintjük, a dolog másképpen néz ki. A második világháború befejezése Bibó fenti követelményének még kevésbé felelt meg, mint a versailles-i békeszerződés. Az a tény vagy látszat, hogy a németek beletörődtek a Német Birodalom szétverésébe, minden bizonnyal a holocaust eredménye: a németek többségének a háború után teljes joggal rossz volt a lelkiismerete (mindenekelőtt azoké, akik nem is viseltek érte közvetlen felelősséget). De tegyük fel a kérdést: lehetséges-e, szabad-e nemzeteket megbüntetni? És ez nem erkölcsi, hanem gyakorlati-politikai kérdés. A „szövetségi köztársaságiak" minden bizonynyal elégedettek. Úgy tűnik, a fiatalabb generációk többnyire egy sajátos szövetségi köztársasági identitással rendelkeznek, egy történelem nélküli identitással; az bizonyos, hogy semmiféle hagyományos német kultúrát nem éreznek magukénak. Történelem nélküli „nyugati" identitásuk van. (A franciák s az angolok viszont, jóllehet nyugatiak, de franciák és angolok maradtak.) A nyugatnémetek valószínűleg elégedettek is maradnak, amíg jól megy a soruk, amíg a Szövetségi Köztársaság minden tekintetben jól működik. Biztosak lehetünk-e azonban abban, hogy ez a békés Szövetségi Köztársaság nem puskaporos hordó, amely az első válság során fel-

* Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1986. I. kötet, 433. o.

robbanhat? Amíg valakinek jól megy a sora, amíg jól érzi magát, nem fogja feltenni a kérdést, hogy ki vagy mi hozta őt ebbe a helyzetbe. A válság pillanatában azonban mindez másképpen néz ki.

Míg Németország nyugati része – a felszínen – az identitás nélküli Szövetségi Köztársasággá vált, a másik elméletileg éppen a német kultúra „haladó-humánus hagyományaiban" keresi a maga identitását: a gyakorlatban viszont a német politikai kultúra legrosszabb tradícióihoz, az Obrigkeitsstaat eszméjéhez és a militarizmushoz kapcsolódik. A Szövetségi Köztársaságban nem illik túl sokat beszélni a náci múltról, mert nem tudnak vele mit kezdeni. Az NDK-ban meg túlontúl sokat beszélnek róla, lévén, hogy a német népnek állítólag semmi köze sem volt „a finánctőke legagresszívebb köreinek ehhez a diktatúrájához", egy kis klikk kényszerítette bele a diktatúra igájába, amely alól azután a Vörös Hadsereg szabadította fel. S nem szabad a harmadik német országról sem megfeledkeznünk, a kis Ausztriáról, amelynek, bár jól él, rákényszerített státusza van, egyszerűen csak azért, mert Hitler a Birodalomhoz csatolta, melyhez eredetileg is tartozni akart. Mindenütt csak hazugságok.

De ha mindezt a szőnyeg alá akarjuk is seperni, ha be is akarjuk beszélni magunknak, hogy mindez rendben van, mert ily módon a német agresszivitás kézben tartható, akkor sem hunyhatunk szemet a Berlini Fal előtt, az emberi abszurditás eme szimbóluma előtt, s kénytelenek leszünk belátni, hogy a német kérdés bizony nincs megoldva. Ha pedig így van, akkor talán mégsem olyan helytelen az elfojtott német identitás számára fogódzót, a németek mint németek számára valamilyen feladatot keresni; feladatot egy új Közép-Európán belül.

A legkülönbözőbb okai lehetnek annak, hogy a Szövetségi Köztársaságban feléledt a Közép-Európa gondolat. Ezen okok egyike az a többnyire kimondatlan, sőt egyáltalában át sem gondolt felismerés, hogy a Szövetségi Köztársaság polgárai talán nem lesznek mindörökre elégedettek a maguk fontos, kulturálisan azonban történelem nélküli szerepével az egységes Nyugat-Európán belül, hogy egy olyan feladatot is kellene találniok maguknak, amely megfelel hagyományaiknak, s kielégíti sajátos ambícióikat. Biztosnak tűnik, hogy az új, még ugyancsak körvonaltalan és bizonytalan Közép-Európa projektum, részben legalábbis, reakció az „európai" egységre. A Szövetségi Köztársaság fontos része lesz az egységes Európának, elfogadja őt a haladó-demokratikus Nyugat (olyan gondolat ez, amelyben a régi bűntudat együtt jelentkezik a megalázottság érzésével), ugyanakkor azonban a Szövetségi Köztársaság Közép-Európa legerősebb országa is, amely segít a többi közép-európai országnak, hogy kimászhassanak a nyomorúságból. Hogy ez a gondolat gyakorlati lehetőséggé vált, az számos különböző körülményből adódik, s a nyugat-európai egység megvalósulása csak egy a sok közül. Az okok közé tartozik az az igen mély válság is, melybe a kelet-közép-európai országok az utóbbi években jutottak, valamint a peresztrojka és a glasznoszty a Szovjetunióban. Ennek eredményeképpen ugyanis a szovjet politika, amely sem gazdasági segítséggel, sem erőszakkal nem képes megoldani a kelet-közép-európai válságot, már nem tekint gyanakodva a szatellitországok közeledésére a Szövetségi Köztársasághoz, inkább arra törekszik, hogy elősegítse ezt az együttműködést.

Ha viszont így áll a helyzet, akkor világosan kell látnunk, hogy Közép-Európa kulturális egységének gondolata mögött ma meglehetősen erős gazdasági impulzusok és gazdasági érdekek állnak, amelyek valamifajta realitást kölcsönöznek a nosztalgikus egység-gondolatnak. Németország eltűnt a kelet-közép-európai térségből (Poroszország nem létezik többé, s nincsen olyan ember, aki ezen változtatni akarna, bár a németek elűzése a keleti területekről abszurdum volt). Németországnak az a része, amely a legközelebb fekszik Kelet-Közép-Európához (az NDK), éppenséggel nem a segítő szerepét játssza a projektumban; az újabb közép-európai generációk egy szót sem tudnak németül (bár figyelemreméltó jelenség, hogy az utóbbi néhány évben ismét divattá lett németül tanulni). A zsidóságot, „Közép-Európa kozmopolita és integráló elemét" Közép-Európa szinte valamennyi országában kiirtották. A kulturális egység gondolata mégis, mindezek ellenére, szemlátomást újjáéled (s tegyük hozzá: olyan népek körében, amelyek mindenképpen inkább gyanakodva, mintsem

bizalommal tekintenek egymásra). Kelet-Közép-Európában e gondolat bizonyára annak a legalábbis látens tiltakozásnak a produktuma, amely az ezekre a társadalmakra többé-kevésbé rákényszerített orosz életforma ellen irányul (egy olyan időben, amikor már kiderült, hogy a lázadás bármiféle formája reménytelen). Az a tény viszont, hogy a gondolat az utóbbi időben ennyire megizmosodott, egyértelműen az említett gazdasági tényezőkkel függ össze. A nyugat-közép-európai országok segítsége nélkül, a Szövetségi Köztársasággal és Ausztriával való gazdasági együttműködés különféle formái nélkül a kelet-közép-európai országok hanyatlásra vannak ítélve. Egyrészt azért van ez így, mert a régi hagyományokat az utóbbi negyven évben lépésről lépésre kiirtották, másrészt mert a gazdasági mechanizmusok teljes átállítása tartalékok nélkül megvalósíthatatlan. Úgy tűnik, hogy a gazdaságilag megtámogatott kulturális egység gondolata, persze mindenekelőtt e gondolat valóra váltása ezen országok egyetlen esélye, hogy elkerüljék a lesüllyedést a harmadik világba.

Közép-Európa tehát több, mint puszta történelem és nosztalgia. Olyan projektum, amelynek megvalósítása – úgy tűnik – valamennyi közép-európai országnak érdeke. Vajon veszélyes-e ez a terv, pusztán csak azért, mert a régi – agresszív – Németország vezető szerepet akart játszani Közép-Európában? Ha egy demokratikus Németország (vagy demokratikus német ajkú országok) ebben találnak rá új funkciójukra, akkor a Közép-Európa projektum hitem szerint inkább csak hozzásegíthet ahhoz, hogy a német energiák pozitív irányba kanalizálódjanak, ne pedig gyúanyagként halmozódjanak fel.

(1988)

Utószó helyett

III. Exkurzus

egy furcsa írást szeretnék még ráerőszakolni az olvasókra. Vagy talán csak azokra közülük, akik – miután elolvasták e könyvet – némi megrökönyödéssel mondják: ha a szerző nem használna olyan kacifántos nyelvet, akkor rájöhetne, hogy számos gondolati bukfenc után végül is egy közhelyhez jutott: az oroszok a II. világháború eredményeképpen elfoglalták Közép-Európa nagy részét, s lévén, hogy bármit, amit csak tudtak, mindig be akartak kebelezni birodalmukba, megpróbálták rákényszeríteni a világnak ezt a fertályát is, hogy éljen és gondolkodjék úgy, ahogy ők. „Ruszkik haza!" – mit kell ezt még ragozni?

Igen. A társadalomról való gondolkodás végeredményeit – majd mind – le lehet fordítani effajta jelszavakra, számomra azonban nem ilyen egyszerű ez a dolog. Ahhoz, hogy élhető legyen a közép-európai világ azután, hogy az oroszok hazamentek (ha hazamennek?!), sok mindent végig kell gondolniuk azoknak, akiket valamiért azzal vert meg az Isten, hogy ne csak a legszűkebb környezetük sorsa érdekelje őket. S mivel az ilyenfajta emberek nem az emberiség jótevői, „funkcionáriusai", ahogy Edmund Husserl még gondolta, minthogy nincs nekik semmifajta morális küldetésük – hanem egyszerűen csak ilyenek, s mint ilyenek, szoktak szörnyűségeket is elkövetni, nem árt, ha végiggondolják, végiggondoljuk, miért is hittük e megvalósult orosz történelemről, hogy nem más, mint megcsalt nembeliség.

Tehát...

Az ifjúság mindenképp radikalizmusra hajlik. Hogyne lett volna hát radikális az a fiatal generáció, amely a második világháború után eszmélt? 30 rövid éven belül már a második világégés után! „Valami nincsen rendben a világgal. Azok az erők, amelyek világunkat mindeddig kormányozták, csak romlottak és aljasak lehetnek. Valami radikálisan újnak kell eljönnie. Valaminek, amit az eddigi világrend meg sem érintett." Ez volt generációm beállítódása, életérzése majd mindenütt a világon.

Bizonyára összefügg ezzel, hogy bennünket nem volt nehéz megnyerni a kommunizmusnak. Ha azok az emberek, akik országunkat a kommunizmus ellen a háborúba vitték, vérszomjas fenevadaknak ábrázolják a kommunistákat – sohasem fogom elfelejteni azokat a primitív plakátokat, amelyek 1944 végén Kun Bélát és Szamuely Tibort vértől csöpögő kezekkel mutatták –, akkor bizonyára éppen a kommunisták lehetnek azok, akik a megváltást hozzák. Valami radikálisan újnak kell eljönnie. De hiszen a kommunisták tekintik magukat a radikálisan új képviselőinek. Az újnak demokratikusnak kell lennie. És a kommunisták azok, akik magukat az igazi demokrácia képviselőinek tekintik. Minden szó, amelyet az ellenfél a kommunisták ellen felhozott, csak őket erősítette meg. A többiek ugyanis nem voltak az addigi történelem totális „ellenfelei". S hogyan lehettünk volna 10–15 éves fejjel elég szkeptikusak ahhoz, hogy észrevegyük a kommunista érvelés alapellentmondását: igazi *demokráciájuk* egy olyan csoport (osztály) *diktatúrája,* amely kontinensünknek ezen a részén még csak többségben sincsen?

S mindez egy olyan országban történt, melyből 1919-ben majd az egész modern polgári kultúrát mint kommunistát elűzték, melynek két világháború közötti komolyan vehető kultúrája, még ha itt-ott konfliktusba került is a kommunistákkal, eléggé radikális volt ahhoz, hogy az establishment ne fogadja be és kommunistának bélyegezze. Az emigrációból hazatért világhírű filozófusnak, Lukács Györgynek igazán nem volt nehéz a dolga, amikor meg akart nyerni bennünket a kommunizmusnak. Magyarországon alig volt vitapartnere. „Az européerek tehát kommunisták. Minden más nevetségesen provinciális."

Mire lelkesedésünk a kommunisták „új rendjéért" alábbhagyott, késő volt már, jóllehet a feleszmélés folyamata jószerével egy évtizedig sem tartott. Csakhogy ennek az eszmélésnek az évei felnövekvésünk évei is voltak. S így a nyelv, melyen megtanultuk kifejezni magunkat, a kommunizmus nyelve, a marxizmus–leninizmus volt. S mint tudjuk (akkoriban azonban bizonyosan nem tudtuk még): „Nyelvem határai világom határait jelentik" (Wittgenstein, *Tractatus,* 5.6). Nem felejtettük el a világégés tanulságait. Értelmezéséhez azonban éppoly kevéssé állt másik nyelv a rendelkezésünkre, mint egy másik jövő kereséséhez (melynek akkor már a kommunista jelentől – ma azt mondanám ironikusan: a valóságosan létező szocializmustól – is különböznie kellett volna). Bizonyára komikusan hangzik, ha elmondom, miért akartam érettségi után a Lenin Intézetben „marxizmus–leninizmus" szakon továbbtanulni. Azt szerettem volna, ha el tudom dönteni, hogy „csak" a kommunizmus gyakorlatával van baj, vagy magával az elmélettel is. És mindezt maguktól a kommunistáktól akartam megtanulni!

Még az 1956-os forradalom sem tudott segíteni rajtunk. Persze valamennyien lelkesen álltunk a felkelés oldalán. Hiszen a hatalom valóságos birtokosain kívül, azokon kívül, akik a Rákosi-kor rémtetteiért felelősek voltak, felkelt az egész nemzet – reformkommunisták és fasiszták egyaránt (l. ehhez Donáth Ferenc tanulmányát a *Bibó-emlékkönyv*ben: *Bibó István és a magyar demokrácia alapkérdése*). 1956 eszméit nem árultuk el a leveretés után sem. Minthogy azonban elméleti tekintetben még mindig nem tudtunk belőlük semmit sem tanulni, a forradalmat és leveretését egyaránt el kellett felejtenünk. Lehetetlen, hogy ne „tudtuk" volna már, ha bevallani magunknak nem is mertük, hogy a nemzet nem a „sztalinizmus", hanem a kommunizmus ellen kelt fel. Lehetetlen, hogy ne tudtuk volna: baj van azzal az elmélettel, eszmével, amellyel ily módon lehetett visszaélni. Minthogy azonban semmilyen más világmegváltó eszme nem állt a rendelkezésünkre, mindent elölről akartunk kezdeni. Mindazok a rémtettek, melyeket világmeg-

váltó eszménk nevében elkövettek, csak további bizonyítékai voltak számunkra annak, hogy égető szükség van a világmegváltó eszmére.

1978-ban előadást tartottam Angliában. Részletesen elmagyaráztam, miként járult hozzá a Prágai Tavasz leveretése a rendszert bíráló gondolkodás kialakulásához Magyarországon. Egy hallgatóm megrökönyödve tette fel nekem a kérdést: miért volt nekünk szükségünk, magyar értelmiségieknek a Prágai Tavasz elnyomására ahhoz, hogy a rendszert bíráló gondolkodásunk kialakuljon? Már 12 évvel előbb és odahaza is felismerhettük volna a rendszer igazi természetét! Ma már értem, miért nem tudtam értelmes választ adni a kérdésre. Jóllehet, akkor már a rendszert „mint olyat" bíráltam, kritikám nyelve, s így gondolkodásom is még hozzá kötődtek.

Van persze egy körülmény, melyet lehetetlen nem említenem. Zsidó vagyok. S bizonyára azok többsége, akiket „generációm tagjainak" neveztem, ugyancsak zsidó. Hiszen nem beszélek mindazokról a Magyarországon élő emberekről, akik ma 50 körül vannak. Amikor generációmról beszéltem, azokra gondoltam, akik 1945-ben, még gyerekfejjel ugyan, de gondolkodó emberekként kerültek ki a háború szörnyűségeiből, s radikálisan új világot szerettek volna teremteni *az egész emberiség, s azon belül egy kis közép-európai nemzet számára.* Mindezek zsidók lettek volna? Persze, hogy nem. Velem egykorú barátaim között, azok között, akik hozzám hasonlóan gondolkodtak és éreztek, sok volt a nem zsidó. De ez utóbbiak is egy olyan kultúrához tartoztak, amelyik itt, Közép-Európában, mindenekelőtt Magyarországon mindig is *zsidónak számít.* Azok ugyanis, akik ebben a földrajzi térségben magukat nem egyszerűen nemzetükkel akarják azonosítani, akik saját – választott? – nemzetük sorsát a többiekével való összefüggésben tekintik, többségükben zsidók. Ez a tagadhatatlan tény része egy nagyobb komplexumnak, amelyet Bibó István így jellemzett: Európának ezen a területén a közösség, a nemzet ügye és a haladás, a szabadság ügye szembekerültek egymással. A zsidók, akiket e terület kis népei soha nem fogadtak be teljesen, nem láttak más kiutat a maguk számára, minthogy felülemelkedjenek saját nemzetük nacionalizmusán, s a

provinciálisnak bélyegzett nemzeti érdekekkel szemben az európaiságot képviseljék. S ezt sikerrel tették, Közép-Európa elfogulatlan megfigyelői erről tanúskodnak. Csak egyet szeretnék idézni közülük, Milan Kunderát: „A mindenütt idegen és mégis mindenütt otthon lévő zsidók, akik mintegy a nemzeti viszálykodások felett álló szellemben nevelkedtek, a XX. században Közép-Európa leglényegesebb kozmopolita és integráló eleme voltak, Közép-Európa intellektuális gittjét, szellemének összesűrűsödését, szellemi egységét alkották. Ezért szeretem őket, s állok örökségükhöz oly szenvedélyesen és nosztalgikusan közel, mintha saját történelemről lenne szó." (In: *Le débat,* 1983.) De nem szabad az érem másik oldalát sem figyelmen kívül hagynunk. Mi, zsidók, éppen mint e szellemi egység megalkotói, bizonyára kevésbé vagyunk érzékenyek, ha nemzeti érdekek elnyomásáról van szó. Bizonyára másoknál később vettük észre, hogy a minden elnyomás és kizsákmányolás megszüntetésének leplében egy nem igazán európai nagyhatalom expanzív törekvései rejlenek. Duczynszka Ilona, élete végéig lelkes harcosa valamifajta internacionális szocializmusnak, ő figyelmeztetett engem arra, hogy a fasizmusról szóló könyvemben a nacionalizmust teljes egészében úgy kezelem, mint ami a fasizmussal rokon.

Mégsem hinném, hogy a kis közép-európai népek nacionalizmusainak szemszögéből a kommunizmus „igazi természetét" korábban át lehetett volna látni. Hiszen világunk megértéséről van szó, s nemigen hihető, hogy Közép-Európa bonyolult története az elmúlt néhány évtizedben egyszerűen nemzetek harcaként lenne leírható. Legyen azonban bármilyen leegyszerűsítő is a nacionalista álláspont, amely ráadásul többnyire a többi kis nemzetet, nem pedig a térségben uralkodó nagyhatalmat teszi felelőssé saját nemzetének balsorsáért, ez nem jelenthet felmentést a mi vakságunkra.

De hát nem érdemekről és hibákról akarok szólni. Egy történet szakaszait szeretném ábrázolni, amelynek keretében generációm tagjai a rendszerrel való szinte vallásos azonosulástól eljutottak a rendszer természetének valamifajta megértéséig. Minthogy ebben a történetben véleményem szerint kizárólag az első szakasz az, amelyik viszonylag általános,

nem tehetek jobbat, mint hogy saját fejlődésemet ábrázolom. Valamiféleképpen mégiscsak jellemzi az egész generációmét. De hangsúlyoznom kell: *az én generációmról* van szó. Aki akár csak 10 évvel fiatalabb nálunk, annak a számára már nem a világháború és a fasizmus volt az alapvető történelmi élmény, hanem a „valóságosan létező szocializmus". Az nem volt csalódott, hanem egyszerűen adottnak vette a rendszert. Ha kritikusan állt szemben vele, akkor egyszerűen ki akarta mutatni a rendszer elnyomó jellegét, a szociális igazságtalanságokat stb., anélkül, hogy a rendszer eredeti igényeivel, annak ideológiájával egyáltalában számot vetett volna. Amikor Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvükben a marginális értelmiségi két típusát, „a teologikus és az empirikus revizionistát" megkülönböztetik, akkor véleményem szerint egyszerűen két különböző generáció átlagos magatartását ábrázolják.

A kritikai magatartás első szakasza nálunk természetesen eszme és valóság szembeállítása volt. Ha ezt a szakaszt egyetlen névvel (generációm ellenzéki hősének nevével) és egy jelszóval akarom jellemezni, akkor Lukács Györgyöt és az általa képviselt „marxizmus reneszánszát" kell említenem. „A szocializmus eddig nem váltotta valóra a hozzá fűzött reményeket. Ebből azonban *semmiképpen* sem következik, hogy az eszme megvalósíthatatlan, vagy hogy új- és másfajta, sajátos hatalmi törekvések ideologikus burka lenne. *Az eszme* (s nemcsak az, hanem a rá épülő konkrét társadalomelmélet is) *eleve minden kétségen felül áll.* Ha eszme és elmélet, s a társadalmi valóság, melyet rá hivatkozván kialakítottak, nem állnak összhangban egymással, akkor csak 'annál rosszabb a tényekre nézve'. *A valódi nem az igazi."*

Ennek a beállítottságnak az apologetikus funkciójára ma már nem érdemes egyetlen szót sem vesztegetni. Ha a konkrét történelmi körülmények (Oroszország és Kelet-Európa – amelybe abszurd módon még Csehországot és Kelet-Németországot is beleértik! – elmaradottsága) és/vagy egy vezér démonikus személyisége voltak az okai a szocializmus „torzulásainak", akkor nem is kell mást tenni, mint visszatérni az eredeti eszmékhez, s a szocialista világ toronymagasan fog állni

a kapitalizmus felett. Ez, s nem más Lukács hírhedt mondatának a jelentése: „A legrosszabb szocializmus is jobb a legjobb kapitalizmusnál." A mondat akkor is elég apologetikus, ha nem akarjuk úgy interpretálni, hogy az öreg Lukács szemében az élet Albániában emberibb lett volna, mint Svédországban.

Az álláspont vitathatatlanul apologetikus, manapság az ilyenfajta „szocializmuskritika" már a hatalom direkt apologétáinak szótárába tartozik. Lukács államosítása *tartalmilag* magától értetődő. A *magatartás* azonban 1956 és 1968 között valóban kritikus és ellenzéki volt. Az a generáció, amelyről itt szó van, fejlődésének ezen apologetikus-kritikai szakasza nélkül talán nem is juthatott volna el világunk megértéséhez. Kísérletünk, hogy eszméinket a valóság ellenében megvédelmezzük, feltétele volt annak, hogy valóban kritikussá lehessünk. Az, aki egy csapásra feladja hitét, mert úgy látja, istene nem tartotta be ígéretét, az soha nem is hitt az istenben: konjunktúralovag volt csupán.

A magyarországi úgynevezett elidegenedés-vita igen jelentős és jellemző epizódja volt ennek a szakasznak. Ha ma olvasom a hozzászólásokat, tartalmuk alapján aligha tudnám eldönteni, melyik oldal volt apologetikusabb. Az egyik azt mondja: mégiscsak van még elidegenedés a szocializmusban, jóllehet megszüntetésének feltételei (nevezetesen a magántulajdon megszüntetése) megteremtődtek. A másik: természetesen sok olyan dolog van a szocializmusban, ami a valóban emberhez méltó társadalom megvalósulását akadályozza még; de ahelyett, hogy ezzel az absztrakt fogalommal operálnánk, azokkal a konkrét problémákkal kellene foglalkoznunk, melyek megoldása nélkül a társadalom nem lesz igazán emberhez méltó. Ha valaki ma arra kényszerítene, hogy válasszak a két álláspont között, tartalmilag bizonyára szimpatikusabbnak tartanám a másodikat. Ma már vagy impotensnek vagy károsnak tartom a totális társadalomkritikát. Mégsem véletlen, hogy később csakis az első álláspont képviselői mutattak rá társadalmunk égető problémáira, míg a másodikéi továbbra is a rendszer apologetikáját űzték. Csak az előbbiek lépték át ugyanis a kodifikált marxizmus–leninizmus határait, s indultak el ezzel azon az úton, amely a rendszer ideologikus védelme-

zésétől racionális leírásához vezetett. A kritikai magatartás következő fázisa ugyanis már a racionalitás jegyében áll; egy, hogy is mondjam, nyugati (?), európai (?) vagy talán modern (?) racionalitás jegyében.

A következő fázisban (1968 után) a rendszer teoretikus érdeklődésű kritikusai kezdik „a valóságosan létező szocializmust" úgy felfogni, mint egy új elnyomó társadalmi rendszert, integrációs modellt, amelyen naivitás lenne a szocialista eszméket számon kérni. Akik arra tesznek kísérletet, hogy a szovjet típusú szocializmust ily módon írják le, bizonyos értelemben kétségtelenül kiszabadultak már a rendszer bűvköréből: feladták azt a vallásos típusú azonosulást, amelyet a kommunista mozgalom kezdettől fogva megkövetelt tagjaitól. S mert a kritika *most már az észre, nem pedig a hitre épített,* elkezd „pluralizálódni" is. A leírási kísérletek egyre inkább különböznek egymástól. Mégis maradt egy közös vonásuk. Tudatosan vagy öntudatlanul a marxista fogalmi apparátust, a marxista gondolkodásmódot alkalmazták. A legfontosabb mozzanat ebben a tekintetben nem is annyira az a kísérlet, hogy a szocializmusban az uralmi viszonyokat a termelési formából vezessék le, és a társadalom szerkezetét osztálydichotómikusként írják le. Sokkal fontosabb a ragaszkodás a formációelmélethez, amely a társadalmak tarkaságát meghatározott alaptípusokra akarja visszavezetni, és a különböző társadalmakat mint ezeknek az alaptípusoknak a variánsait akarja felfogni. Ezekben a leírásokban még mindig fellelhetőek egy olyan történetfilozófiának a nyomai, amely a történelmet a megbékélés, az ész, azaz a nembeliség megvalósulása irányában való mozgásként ábrázolja. Még mindig ott kísért a megváltás vágya.

A harmadik szakaszra való átmenetet éppen azzal jellemezném, hogy feladtuk a megváltás gondolatát. Én magam beláttam, hogy nincsen ideális társadalom, amely megfelelhetne az „emberiség alapértékeinek", a „nembeliségnek"; egyrészt, mert nincsenek közös alapértékek, a társadalmak e tekintetben is alapvetően különböznek egymástól, másrészt, mert még ha mi európaiak univerzálissá akarjuk is tenni értékeinket, azokat akarjuk *az* emberi értékekként felfogni (a nembeliség fogalma ezt a törekvést tükrözi!), akkor is lehetetlen

lenne valamennyiüknek eleget tenni. Egymásnak is ellentmondanak! Ha nem akarunk ellentmondani legalapvetőbb európai értékünknek, a szabadságnak, akkor európai-nyugati értékeinket, a „nembeliséget" csak azokban a társadalmakban akarhatjuk „megvalósítani", amelyek ezeket az értékeket választották *(az értékek ugyanis nem Istentől adottak, hanem valóban választottak);* és az utóbbiakon belül akkor tudjuk őket a leginkább „megvalósítani", ha minden egyes történelmileg adott társadalomban ezen értékeknek megfelelően próbáljuk megoldani azokat az adott konkrét ellentmondásokat, melyek a legkülönfélébb csoportok konfliktusaiban jelentkeznek, anélkül hogy azt hinnénk: a társadalmi ellentmondásokat egyszer s mindenkorra elintézhetjük (minden egyes megoldás majd mindig új ellentmondásokat szül).

Ezen szocializmus-értelmezés alapján lassan arra a belátásra jutottam, hogy egyáltalában nem tudom megérteni a „mi" valóságosan létező szocializmusunkat, ha marxi értelemben vett társadalmi formációt látok benne, nem pedig egy sajátos történelemnek, az orosznak sajátos produktumát. Az a világ, melyet ifjúkoromban a „leghaladóbb" európai tradíciók letéteményeseként fogtam fel, valami nem-európainak mutatkozott meg a számomra, melynek jelenléte Közép-Európában azért oly elviselhetetlen, mert a Szovjetunió nem egyszerűen megszálló, hanem valami alapjaiban idegen hatalom. „Ezért érzékeli az az Európa, melyet központinak neveznek – ahogy Kundera mondja – sorsának 1945 utáni alakulását nem egyszerűen politikai katasztrófának, hanem civilizációja kérdésessé tételének." A század elején európai intellektuelek Oroszországról álmodoztak, amely majd kigyógyítja Európát velejéig rothadt individualizmusából. És mi történt? Az én fél-európai hazámban Oroszország uralma ezen individualizmus legnegatívabb vonásait a végletekig fokozta, míg mindazt a pozitívat, ami Európában az individuum kultuszához kapcsolódik, megsemmisíteni törekszik.

Hogy a félreértéseket elkerüljük: nem azt akarom állítani, hogy a hatalmi forma, amely számunkra, közép-európaiak számára oly nagyon elviselhetetlen, az oroszok vagy más kelet-európaiak számára jó lenne. Mit jelent egyáltalában az,

hogy jó? Nem lehetetlen, hogy az oroszok inkább szenvednek tőle, mint a közép-európaiak. De az sem lehetetlen, hogy házájuk nagysága és ereje számukra sokkal nagyobb érték, mint az egyedek szabadsága. De akárhogy legyen is, egy biztosnak látszik: az oroszoknál hiányzik az a hagyomány, amely képessé tenné az embereket arra, hogy szembeszegüljenek a monolit önkénnyel.

Ezen új belátás alapján abban is reménykedem, hogy megtalálom a közös nyelvet azokkal, akiket fentebb a nemzeti hagyományok hordozóinak neveztem. Természetesen továbbra sem tudok semmifajta nacionalizmust elfogadni, amely más nemzetek ellen irányul, sőt olyat sem, amely közönyös más nemzetek jogos törekvéseivel szemben, hogy a rasszista jellegű nacionalizmusról ne is szóljak. Azt, ami a nemzeti tradícióból (amely magát hazámban többnyire népiesnek nevezi) a fentiek alapján megszívlelendőnek tűnik, a következőképpen fogalmazhatnám meg: *nem szabad, hogy korunk sorskérdéseire valamifajta absztrakt ész nevében általános érvényű megoldást keressünk;* minden társadalomnak – természetesen összhangban a többiekkel, másképp talán nem is megy a dolog – saját hagyományainak megfelelő megoldást kell találnia.

Ez-e az utolsó szavam? Megmaradok-e ennél az álláspontnál? Ezt persze nem tudom. Amióta nem hiszek a kinyilatkoztatásban (marxizmusban), meggyőződésemet mindig egy csipetnyi szkepszissel kell képviselnem.

(1986)

Névmutató

SZÁZADVÉG FÜZETEK

4

VAJDA MIHÁLY 1935-ben Budapesten született. Filozófiát és német irodalmat tanult a budapesti egyetemen. Lukács György tanítványa, az ún. Budapesti Iskola szűkebb köréhez tartozik. Rövid tanárkodás után az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa lett, ahonnan 1973-ban politikai alkalmatlanság címén elbocsátották. Azóta szabadúszó és időnként külföldi egyetemeken tanít. Könyvei: *Zárójelbe tett tudomány. A husserli fenomenológia tudományfilozófiájának bírálatához* (1968), *A mítosz és ráció határán. Edmund Husserl fenomenológiája* (1969), *Fascism as a Mass Movement* (1976), *The State and Socialism. Political Essays* (1981)

ıdenekelőtt is el kell felejtened a borzalmakat. – Kérdeztem, egy-
ıeglepettebben. – Miért? – Azért, hogy élni tudjál. Szabadon él-
- Ilyen teherrel nem kezdhetünk új életet –, s ebben némelyest
a is volt, elismertem. Csak hát nem egész értettem, mint kíván-
ıak olyat, ami lehetetlen."

Kertész Imre: Sorstalanság

---

la Mihálynak, az ún. Budapesti Iskola köréhez tartozó gondol-
ónak húsz év után ez az első, Magyarországon nem szamiz-
ıan kiadott kötete. A szélesebb közvélemény csak most és eb-
a kötetből ismerkedhet meg az 1972 után a magyar szellemi
ɔől kitessékelt gondolkodó „veszélyes" nézeteivel. A kitiltás
ɔs gondolatokból fosztotta meg azt a fiatal nemzedéket, amely-
a Századvég alkotóköre is tartozik. A könyvvé összeállt tanul-
yok középpontjában a „létező szocializmus"-nak nevezett párt-
ıtúrák, valamint Közép-Európa és az Orosz Birodalom történel-
ek értelmezése és elemzése áll.

---

zlet a kötetből:
nár az a véleményem, hogy a szovjet rendszer, a „létező szo-
:mus" nem a szocialista értékek megtestesülése, még csak
is válasz a kapitalizmus ellentmondásaira... hanem a modern
z történelem megoldatlan problémáira adott válasz.

Vajda Mihály OROSZ SZOCIALIZMUS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Vajda Mihály

OROSZ SZOCIALIZMUS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

SZÁZADVÉG KIADÓ